Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Mekke

Tuğba Bostancı

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Mekke

Tuğba Bostancı

Kitap Adı	:	Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Mekke
Yazar	:	Tuğba Bostancı
ISBN	:	978-975-6497-62-3
SAMER Yayınları	:	31
Editör	:	Prof. Dr. Nurettin Gemici
Dizgi	:	SAMER
Kapak	:	SAMER
Genel Yayın Yönetmeni	:	Doç. Dr. Feyza Betül Köse

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

SAMER Yayınları

Adres : KSÜ Avşar Kampüsü

Onikişubat/Kahramanmaraş

İletişim : 0344 300 47 59

e-posta : samer@ksu.edu.tr

Kahramanmaraş-2020

Bu kitap, “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ne Göre Mekke” adlı yüksek lisans tezinin gözden geçirilmiş yayım halidir.

İÇİNDEKİLER

— ÜÇÜNCÜ BÖLÜM —

EVLİYA ÇELEBİ'NİN MEKKE ANLATISI

ÖNSÖZ

Evliya Çelebi'nin seyahatlerini içeren on ciltlik muhteşem eseri XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasının sınırları içinde yer alan şehirlerin tarihi, coğrafyası, mimarisi, halkın kökeni, giyim-kuşamı, yiyecekleri, inanç ve dil gibi çeşitli özelliklerini içermektedir. *"Evliya Çelebi Seyahatnâme'sine göre Mekke"* başlıklı Yüksek Lisans Çalışma çalışmamızda seyyahın Hicaz bölgesinde gördüğü yerler ve özellikle Mekke şehri, halkı, sosyal - kültürel hayat ve bölgenin coğrafyası hakkında vermiş olduğu ayrıntılı bilgiler değerlendirilmiştir. Çalışma çerçevesinde konunun anlaşılırlığına katkı olarak genel manada Hac ibadetinin tarihi seyri ve XVII. Yüzyıl Osmanlı hâkimiyetinde Hicaz bölgesinde farklı olan ritüeller de çalışmaya derç edilmiştir. Çalışma sadece Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesine dayandırılmamış; daha önce Hac seyahati gerçekleştirmiş ve bunu yazılı hale getirmiş olan Endülüslü Seyyah İbn Cübeyr ve Tancalı İbn Battuta'nın eserlerinin Mekke bölümleri de incelenerek bir karşılaştırma yapılmıştır. Bununla da yetinmeyerek bölgeye Müslüman kimliğinde giren gayrimüslim seyyahların Mekke şehri ile ilgili gözlemlerini kitaplaştırmış olan Richard Burton, J. Ludwig Burckhart ve Joseph Pitts gibi yabancı seyyahların eserleri gözden geçirilmiştir.

Çalışmamız, giriş ve sonuç hariç olmak üzere üç ana bölüm olarak ele alınmıştır. Girişte amaç, kapsam, bu alandaki diğer çalışmalar ile ilgili bilgiler ortaya konulmuştur. Birinci bölümde Evliya Çelebi'nin hayatı ile ilgili bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi ve

seyahatleri hakkında ayrıntılı bilgiler ortaya konulmuştur. Onun özellikle seyahatlerine başlamasını sağlayan ve ilham veren meşhur rüyası detaylı olarak verilmiştir. Çalışmamızin ana kısmını oluşturan üçüncü bölümde ise Evliya Çelebi'nin Mekke ve hac ibadeti ile ilgili gözlemlerine ayrıntılı bir şekilde yer verildi. Seyahatnâmesinin Mekke bölümünde geçtiği üzere Hac ziyaretini ifa eden Evliya Çelebi, sadece dini bir ibadeti yerine getirmemiş; aynı zamanda haklı olarak halk arasında yaygın anlayışa göre Hacı olarak isimlendirilmeyi de hak etmiştir. O güne kadar yaptığı gezileri bir nevi zirveye ulaştıran Hac seyahatini tamamlamasının onun manevi dünyasında oluşturduğu etki, IX. ve X. kitaplarda dini kaynaklara sık sık yapılan atıflarda kendini gösterir. Dikkatimizi çeken diğer bir nokta özellikle bazı seyahatlerini ve çalışmamıza konu olan hac ziyaretinde olduğu Osmanlı devlet yönetiminde yer alan bir vezirle beraber yapmıştır. Seyahatnamesinin pek çok yerinde bu patronaj ilişkisini görmek mümkündür. Evliya Çelebi'nin gezisinin Mekke bölümündeki üslubunda tamamen olmasa da belirgin üstten bakış ve ötekine karşı yani oradaki görevli ve sıradan ahaliye karşı resmî bir hava hâkimdir.

İbn Cübeyr'in ve İbn Battuta vb. gibi kendi imkânlarıyla seyahat edenlerin anlatısında Hac yolculuğuna çıkmış bir müslümanın anlatısındaki tevazu ve sıradan insanlara dair bilgilere az rastlanır. Yine bu bölümde Mekke'deki Hac döneminde buraya özgü yapılan kutlamalar, yaşantı ve şehrin hareketliliğini aktarmıştır. Sadece bunlarla yetinmeyip Mekke'nin sınırlarıyla ilgili nesnel bir bilgi vermiş, ardından Mekke-i Mükerreme hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Özellikle Kâbe ve Mescid-i Haram'ın kapıları, minareleri, sütunları, kubbeleri başta olmak üzere Mekke'nin fiziki yapısı hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Kâbe'nin onarımı ve bakımı, Harem-i Şerif'in büyüklüğü, yapısı konusunda verdiği bilgilerde, halkın sahip olduğu güzel ahlâktan övgüyle bahseder.

Evliya Çelebi'nin gerekli dinî yükümlülükler ve pratikte nelerin daha öncelendiğini görebiliriz. Ayrıca Mekke şehri ve Hac dışında faklı gözlem-

lerini de eserine derç eder. Bunlar sırasıyla Hac ve genel anlamda yol güvenliği, erkek ve kadınların giyim ve kuşamı, tipoloji ve görünüşleri, ilgi ve zaafları, mezarlıklar ve tanınmış zatlara ait ev, türbe, gibi ayrıntılarda yoğunlaşma denilebilir.

Son olarak Evliya Çelebi'nin olaylara alaycı, mizahi ve esprili bakış açısını hac görevini yerine getirirken de sergilediğini görmekteyiz. Böylece onun eserine bakarak XVII. yüzyıl Osmanlı kültür ve tarih dünyasına ait pek çok bilinmeyen özellikle hac ibadeti ile ilgili şeyler açığa çıkmaktadır.

Seyahatnâme'nin Mekke bölümünde genel olarak ele alınan konuların başında, o seneki Hac kafilesinin gerek olumsuz hava koşullarından gerekse yollarda yaşanan bazı güvenlik sorunları sebebiyle Hacca zamanında gidememe endişesi ve bu durumun Osmanlı Devleti'nin görevlendirdiği Vezir Sarı Hüseyin Paşa'nın yerinde ve zamanında aldığı önlemleriyle yok edildiği yer almaktadır. Özellikle Mekke'de kurulan pazarların hareketliliğinden ve Hac mevsiminde farklı ülkelerden gelen insanların katkısıyla ekonomide oluşan canlılığa kadar ayrıntılı bir şekilde bu durumu kendine özgü cümlelerle ifade etmiştir. Diğer bir önemli nokta da onun üst düzey kişilerle mesafesinin yakın olmasından ötürü elde ettiği bilgiler ışığında, özellikle o dönemde idari ve siyasi meselelere de yer vermiştir.

Sonuç ve değerlendirme kısmında, Evliya Çelebi'nin Mekke seyahati ışığında XVII. yüzyılda bir Osmanlı aydınının gözüyle "Hicaz" olarak bilinen bölgeye, Mekke şehrine ve Hac ibadetine dair gözlem ve bilgilerinin günümüze bakan yönü ele alınmıştır.

Konu bağlamında, hac ibadeti esnasında karşılaşılan zorluklarla birlikte Mekke'ye, Mekke halkına ve bölgenin coğrafi yapısına dair yeni bilgilere ulaşmaktayız. Evliya Çelebi'nin anlattıklarının, diğer yerli ve yabancı seyyahların yazdıklarıyla karşılaştırılması yapılmış ve eksik veya fazla hangi hususları ihtiva ettiğine sınırlı da olsa değinilmiştir.

Çalışmamın yazım aşamasında desteklerini gördüğüm danışman hocam Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ'ye ve çalışmamı baştan sona okuyarak değerli katkılar sunan çok yakın arkadaşım Meryem Beyza AYKAÇ'a, her anımda yanımda olan aileme ve son olarak çalışmanın yayımlanmasını üstlenen SAMER Yayınlarına teşekkürlerimi arz ederim.

Tuğba Bostancı
İstanbul-2020

— GİRİŞ —

Hatıranın bir alt türü olan seyahatname günlük, biyografi ve otobiyografi ile de yakından bağlantılı olup, türün en önemli malzemesi yazarın gezip gördüğü coğrafyadaki olay, bilgi ve anlayış farklılığı gibi değişikliklerden bahsetmesidir. Bu çabanın, seyyahları bazen abartı ve yalana sevkettiği de görülmüştür.[1] Evliya Çelebi de eserinden anlaşılacağı üzere güçlü tasvirleri, mizahî ve farklı tarzıyla yer yer böyle abartı anlatımlara başvurmuş bir seyyah olarak uzun zaman kültür ve edebiyat tarihimizde önemli bir şahsiyet olmuştur.

Evliya Çelebi'nin meydana getirdiği eser sadece uzun seyahatlerin betimlemesi olmamakla birlikte; tarih, coğrafya, etnografya, antropoloji, şehir tarihi, filoloji gibi alanlarda muhteşem bilgiler içeren kaynaktır. Ayrıca Dinler tarihi açısından da önemli ayrıntılar, Osmanlı toplumundaki müslim-gayrimüslim ilişkileri, gayrimüslim halkların günlük hayatları, ekonomik ve kültürel durumları, nüfusları, ibadet yerleri, inanç ve itikatları ve farklı topluluklara ait öyküler, türküler, halk şiirleri, söylenceler, masal, mani, ağız ayrılıkları, halk oyunları, giyim-kuşam, düğün, eğlence, inanç-

---

[1] Menderes Coşkun, "Seyahatnâme (Türk Edebiyatı)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 2009, c. XXXVII, s. 13.

lar, komşuluk bağlantıları, toplumsal davranışlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.[2]

Yine Halil İnalcık'ın *"En büyük sosyal tarihçi"* diye tarif ettiği Evliya Çelebi'nin bu büyük eseri için Ahmet Hamdi Tanpınar *Beş Şehir*'inde *"Ben Evliya Çelebi'yi tenkit etmek için değil, ona inanmak için okurum ve bu yüzden de daima kârlı çıkarım."* demektedir. Bununla birlikte Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'si farklı alanların kullanıldığı ve kullanılacağı bir kaynak niteliğinde olup; içindeki bilgilerin doğrulanması ya da çıkarılması yine bu disiplinler sayesinde olacaktır.[3] Robert Dankoff ise Evliya Çelebi'nin ilk gayesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun ve çevresini tam anlamıyla kusursuz bir betimlemesini sunmak olduğunu belirtir.[4]

"Evliya Çelebi'nin, bu çalışmanın konusunu teşkil eden Mekke seyahati, çeşitli değerlendirmelere ve eleştirilere tabi tutulmuştur. Evliya Çelebi'de yolculuk ve yeni yerler keşfetme isteğini tetikleyen bir duygu da Hac ibadetidir. Bu isteğini heyecanlı bir şekilde eserinin farklı yer yer dile getirmiştir. Evliya Çelebi'de bu hac fikrinin oluşmasındaki en büyük sebep, onun çevresinde hac ibadetini yerine getiren pek çok sayıda seçkin kişinin bulunmasıydı. Bu hac isteğini neredeyse eserinin her kitabında bir nedenle ifade etmekle birlikte Seyahatnâme'sinin daha girişinde "edâyı hacc eylemek arzusuyla seyâhata talîb ü râgıb olup" ifadeleriyle dile getirir. Bu bağlamda Evliya Çelebi'nin eserinin en hareketli ve dikkat çekici tablolarının yer aldığı dokuzuncu cildi aynı zamanda başlı başına ayrı bir "Hac Seyahatnâmesi" olarak da kabul edilmektedir. Bu Hac yolculuğunda Evliya Çelebi'nin ortaya koyduğu Hac Seyahatnâmesi orjinal olmasının yanı sıra, ibadet ve o dönem ile ilgili pek çok ayrıntıya da yer vermiştir."[5]

---

[2] Nuran Tezcan, "Seyahatnâme" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, c. XXXVII, s. 16.

[3] Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 40.

[4] Robert Dankoff, *Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, (çev. Müfit Güntay), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010, s. 40.

[5] Nurettin Gemici, "Evliya Çelebi Seyahatnâme'de Mekke ", *Doğumunun 400. yılında Evliya Çelebi*, ed.Nuran Tezcan ve Semih Tezcan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2011, s. 209-210.

"Evliya Çelebi'nin Hac ziyaretinin ayrıntılı olarak anlatıldığı kısım dokuzuncu kitaptır. Onun Hac yolculuğunun Mekke bölümü, şu zamana kadar yapılan çalışmalarda çok fazla ele alınmayıp Seyahatnâme'nin hac bölümünün anlatıldığı yerlerde çok az bahsedilmiştir. Yine Evliya Çelebi'nin zaman zaman kendisini iyi bir Müslüman olarak görmeyip eleştirdiği görülse de eserine bakıldığında ibadetlerini yapan, Kur'an okuyan ve dini uygulamaya çalışan bir Müslüman olduğu görülecektir. Ayrıca o, yaptığı hatalardan arınmasına vesile olacak olan hac ibadetine olan özlemini ve sevgisini sıkça dile getirmiştir. Bu bakımdan hac, dün olduğu gibi bugün de Müslümanların hayatını anlamlandıran en önemli ibadetlerden birisi olarak kabul edilmiştir. Bu ibadet ile ilgili pek çok hadisten birisine; "Kim hac ve umre için Mescid-i Aksa'dan Mescid-i Haram'a (kadar) ihrâma girerse, geçmiş ve gelecek bütün günahları affedilir veya cennet kendisine vacip olur." hadis-i şerifini örnek verebiliriz" [6]

Bu çalışmanın ana konusunu Evliya Çelebi'nin Mekke seyahati teşkil etmekle birlikte, daha önce bu başlıkta yapılan çalışmaların yer vermedikleri ayrıntılara inilmesi ve ayrıntılı olarak değerlendirme yapılması da planlanmaktadır. İlk bölümde Evliya Çelebi'nin hayatından, ikinci bölümde ise Evliya Çelebi'nin seyahati ve Seyahatnâmesi'den bahsedilecektir. Üçüncü ve son bölümde, bu çalışmanın ana konusu olan Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ne göre Mekke Seyahati ve buna bağlı olarak hac ziyareti hakkında değerlendirme yapılacaktır. Yine Hac Seyahatnâmeleriyle ilgili eser veren diğer yazarlar ile Evliya Çelebi arasındaki üslup farklılığı bu çalışmanın diğer bir konusudur. Bu bağlamda İbn Cübeyr, İbn Battuta'nın eserleri ve üslupları Evliya Çelebi Seyahatnâmesiyle karşılaştırılacaktır. Böylelikle Mekke ve hac konusunun, başta Evliya Çelebi Seyahatnâmesi olmak üzere diğer kaynaklarda nasıl ele alındığının karşılaştırılması planlanmaktadır. Ayrıca Ludovico de Varthema, Joseph Pitts, Ali Bey el-Abbasî, Johann Ludwing Burckhardt, Richard Burton gibi yabancı seyyahların Mekke ve özellikle hac ibadeti ile ilgili gözlem ve düşüncelerine de

---

[6] Gemici, "Evliya Çelebi Seyahatnâme'de Mekke", s. 208.

yer verilmiştir. Böylelikle Mekke ve Hac konusunun, başta Evliya Çelebi Seyahatnâmesi olmak üzere diğer kaynaklarda nasıl ele alındığının karşılaştırılması plânlanmaktadır.

Bu çalışma yapılırken Seyahatnâme'nin Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff gibi isimlerin önemli çalışmalarıyla ortaya çıkan ve Yapı Kredi Yayınları'nın yayımladığı transkripsiyonlu baskı ve Seyit Ali Kahraman'ın hazırladığı Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları'ndan çıkan nüsha baskısı kullanılmıştır.

1. Araştırmanın Konusu

İnsanoğlunun var olduğu ilk zamandan itibaren hayatında kişisel olarak seyahatleri hep var olmuştur. Fakat bu seyahatlerin ilgi çeken noktaları seyahat eden kişinin gittiği, gezdiği, gözlemlediği olayları ve mekânları kendi bakış açısına göre değerlendirmesidir. Böylelikle günümüzde de tarihçilerin kaynak olarak kullandığı önemli ve genişçe bir literatür meydana gelmiştir. Seyahatnâmeler bu anlamda önemli kaynak olmuştur. Bu seyahatnâmelerden bir tanesi de Evliya Çelebi'nin uzun bir zaman Osmanlı coğrafyasında gezip, işittiği, gözlemlediği olay ve mekânlar, yapılar, kişileri kaleme aldığı seyahatnâmesidir. Evliya Çelebi'nin, XVII. yy da bir rüyanın etkisi ile başlayan bu isteği bugün pek çok tarihçinin kaynak olarak kullandığı on ciltlik büyük bir külliyata dönüşmüştür. Bu muazzam eserin değeri ise ancak yirminci yüzyılın ortalarından itibaren anlaşılmaya başlanmıştır. Bugüne kadar pek çok tarihçi tarafından Evliya Çelebi Seyahatnâmesi üzerine çalışmalar, çalışmaler, kitaplar, makaleler ortaya koyulmuştur.

Bu çalışmayı ortaya koyarken ne kadar tarafsız olmaya çalışsak da tam anlamıyla tarafsızlık, özellikle sosyal bilimlerde hiç kimseden beklenemeyecek bir tutumdur. Bununla birlikte objektiflik, istenen bir husus olsa da

insanın yetiştiği ve eğitim aldığı ortam münasebetiyle yorumlarında ön kabuller olarak kendini gösterse de en azından kaynakları incelerken rivayetleri tahrif etmeden aktarması ve daha sonra bunlara kendi düşüncesini eklemesiyle araştırmanın ve araştırmacının bilimselliğinden bahsedilebilir.

Bu çalışmamızda XVII. yüzyılda yaşamış olan ünlü seyyah Evliya Çelebi'yi hatıranın bir alt türü olan seyahatnameyi ilklerin öncüsü olması nedeniyle başlangıç noktası olarak seçtik. Genel olarak Evliya Çelebi'nin Mekke şehrine ve hac ibadetine bakışını ortaya koyacağımız çalışmamızde; özelde Hac Seyahatnâmeleri ile ilgili eser veren diğer yazarlar ile Evliya Çelebi arasındaki üslup farklılığı bu çalışmanın diğer bir konusudur. Bu anlamda İbn Cübeyr ve İbn Battuta'nın eserleri ve üslupları Evliya Çelebi Seyahatnâmesiyle karşılaştırılacaktır. Yine Ludovico de Varthema, Joseph Pitts, Ali Bey el-Abbasî, Johann Ludwing Burckhardt ve Richard Burton gibi yabancı seyyahların Mekke ve özellikle Hac ibadeti ile ilgili gözlem ve düşüncelerine de yer verilmiştir. Böylelikle Mekke ve Hac konusunun, başta Evliya Çelebi Seyahatnâmesi olmak üzere diğer kaynaklarda nasıl ele alındığının karşılaştırılması ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

2. Araştırmanın Önemi

Seyahat isteği insanın var olduğu zamandan itibaren bazen ihtiyaç halinde bazen de isteğe bağlı bir şekilde devam etmiştir. Yani seyahatlerin kaynağını tek bir sebebe bağlamak doğru olmaz. Özellikle insanda yeni yerler keşfetme ve öğrenme arzusu bunu tetiklemiştir. Bu bağlamda ortaya konulan seyahatnameler bizlere yazarın gezip gördüğü yerleri, gerek tarihi yönden gerekse kültürel yönden kendi bakış açısıyla gözlemlerini aktardığı eserlerdir. Seyahatnamelerde temel amaç gezilen yerlerin tarihlerini, kültürlerini, tabiat güzelliklerini, insanlarını, toplumsal yaşamlarını, gelenek ve göreneklerini esere taşımaktır. Yine seyahatnameler tarihsel belge niteliği taşımakla birlikte, seyyahların kendi gözlemlediklerini kendilerine

ait üslup ile yansıttıklarından dolayı edebî yönleri de vardır. Seyyahın kendi döneminde yaşanan sosyal, ekonomik, kültürel, dini gibi pek çok konuyu yansıtıyor olması başvurulması gereken vazgeçilmez eserler olmasını da sağlar. Konumuz Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Mekke olması nedeniyle; bütün müslümanlar tarafından kutsal belde olarak nitelendirilen Mekke ve buna bağlı olarak farz kılınan hac ibadetini Evliya Çelebi Seayahatnamesi'ne göre değerlendirme ve incelemeye tabi tuttuk. Öncelikle Çelebi'de seyahate başlama isteğini oluşturan etken meşhur rüyası ve etrafındaki kişilerin tavsiyesidir. Bu rüyanın başlangıç noktası olmasıyla Evliya Çelebi'de dikkatimizi çeken noktaları yakalamaya çalıştık. Bunu bazı arap ve yabancı seyyahlar gözüyle karşılaştırmasını yaptık. Bununla birlikte bu değerlendirmeler neticesinde seyahatnamelerde her ne kadar o döneme her anlamda bir ışık tutsa da subjektif değerlendirmelerininde olacağı unutulmamalıdır.

Çalışmamız Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Mekke bize XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyası tarihi, kültürü, örf-âdeti hakkında bilgiler sunduğu gibi o dönemde hac ibadetinin de nasıl yapıldığı ve bu ibadeti gerçekleştirme esnasında karşılaşılan sorunlara ışık tutması yönünden de önem arz eder.

3. Araştırmanın Amacı

Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı seyahatname türünün en önemli örneği olan on ciltlik Seyahatnamesi dünya seyahatnameleri içinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Eserinde verdiği gerek tarihi gerek coğrafi bilgiler oldukça ayrıntılıdır. Yaklaşık olarak elli yıllık seyahatlerinde gördüklerini, duyduklarını ve yaşadıklarını anlattığı on ciltlik Seyahatnamesi'nin dokuzuncu cildinde Evliya Çelebi, 1082/1671 yılında yaptığı hac yolculuğunu ifade eder. Evliya'nın Şam ile Mekke arasındaki yolculuğunu anlattığı bölümler Seyahatname'nin belki de en hareketli, en etkileyici, en canlı kısmı-

nı oluşturur. Bizim çalışmamızın temel amacı, bu çalışmanın ana konusu olan Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ne göre Mekke seyahati ve buna bağlı olarak Hac ziyareti hakkında değerlendirmesi yapılacaktır.

Bunun değerlendirmesini yaparken Hac Seyahatnâmeleri ile ilgili eser veren diğer yazarlar ile Evliya Çelebi arasındaki üslup farklılığı bu çalışmanın diğer bir amacıdır.

4. Araştırmanın Yöntemi

Evliya Çelebi, seyahatle ile ilgili çalışmalarını on ciltlik "Seyahatname" isimli eserinde toplamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada çalışmamıza ana kaynaklık etmiştir.Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde genel olarak Evliya Çelebi'nin hayatı, ilmi serüveni, vefatı üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise onun seyahatlere başlamasına vesile olan meşhur rüyası hakkında kendi ağzından detaylı bir şekilde bilgi verildikten sonra gezdiği şehirler ve sayıları yine hayatında çokça önem arz eden kişi diğer bir ifadeyle Hamisi Melek Ahmed Paşa'nın hayatı ve Evliya Çelebi üzerindeki etkisine değinilmiştir. Sonra Evliya Çelebi'nin seyahatleri hakkında bilgi verildikten sonra özelde "Seyahatnâmesi" isimli eserinde değinilmiştir. Eserinin işlevi, yazılış serüveni, nüshaları, ciltleri ve bunların içeriği hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi verilmiştir. Bu önemli eserini kaleme alırken nasıl bir dil ve üslup kullandığı da dikkat edilmesi diğer bir husustur. Üçüncü ve son bölümde ise bu çalışmanın ana konusu olan Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ne göre Mekke seyahati ve buna bağlı olarak Hac ziyareti hakkında değerlendirmesi yapılmıştır. Yine bu bölümde sadece Evliya Çelebi'de Mekke değil bu konu ile ilgili kaleme alınmış diğer kaynaklarla da kıyaslama yapılmıştır. Bu kıyaslama yapılırken yine konunun bütünü ele alınmayıp; Evliya Çelebi'in üzerinde daha çok üzerinde durduğu konulara yer verilmekle birlikte diğer kaynaklardaki çok belirgin ortak noktalar ve farklılıklar göz önünde tutulmuştur. Bütün bunlar yapı-

lırken genel anlamda İslâm kaynaklarına müracaat edilmiş, oradaki bilgilerle Evliya Çelebi'nin özellikle hac le ilgili bilgileri ve tespitleri karşılaştırılmış ve Evliya Çelebi'nin iddiaları bilimsel bir yöntemle analiz edilmeye çalışılmıştır.

4.1. Varsayımlar:

Geçmişten günümüze gelinceye kadar seyahatnamelerden yola çıkılarak şehirlerle ilgili akademik ve edebî araştırmalar yapılmaya ve yeni çalışmalar, çalışmaler ortaya konulmaya devam etmektedir. Bu bağlamda bugüne kadar Evliya Çelebi Seyahatnamesi üzerine çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bunlardan bazılarında eserin orijinal ifadeleri günümüz Türkçesine çevrilmiş, bazılarında ise eserde yer alan bir bölgenin veya şehrin ayrıntılı incelenmesi yapılmıştır. Bütün bu çalışmalar sayesinde Osmanlı coğrafyasının XVII. Yüzyılı hakkında Evliya Çelebi'nin gözünden tarihi ve kültürel olarak şehirleri, dili, mimarisi, ticaret hayatı, gündelik yaşamı, siyasal olaylar hakkında geçmişini incelemek, diğer kaynaklarla karşılaştırma yapmak mümkündür.

Konu ihtiva ettiği mevzular itibarıyla yüksek lisans çalışmainin hacmini aşmakla beraber yer yer ihtisar ve darlaştırmalar yapılmıştır. Bu tarz şehir tarihi çalışmalarında sadece incelenen seyyahın anlattıkları değil, o şehirle ilgili farklı seyyahların eserleriyle de kıyaslamak gereklidir. Bu da seyyahların aynı meseleye farklı bakış açılarını gösterecek olup bu tarz çalışmalara daha çok katkı sağlayacaktır. Bu çalışmalar arasındaki kıyaslama Evliya Çelebi Seyahatnamesine olan bakış açımızı değiştirip ve bu eseri daha iyi anlamamıza katkı sunacaktır. Aslında çalışılan bu şehirlerin yeni kaynaklar ışığında Evliya Çelebi'de şehirler başlığı altında yeniden incelenip gözden geçirilmesi her şehrin müstakil bir kitap olarak sunulması konunun doğru bilgi uzmanları tarafından istifade etmesi açısından çok önemli olacaktır.

4.2. Kapsam ve Sınırlılık:

Evliya Çelebi Seyahatnamesi üzerinden Mekke şehrini ve oradaki yönetim, ilim ve dini hayatın özellikle hac farzının nasıl yapıldığını ele aldığımız bu çalışma XVII. yüzyılda Hicaz ve civarındaki gündelik hayata dair önemli bilgiler ortaya koymakla birlikte dönemi daha iyi betimlemek için benzer kaynaklara da müracaat gerekmektedir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde verilen bilgilerin detaylı olarak incelenmesi ve ilgili referansların daha geniş bir zamana yayılarak ele alınması ve diğer kaynaklar ile desteklenerek Mekke ve Medine üzerine yapılacak daha geniş kapsamlı bir çalışmalara duyulan ihtiyaç izahtan varestadır.

Çalışmamızde öncelikle Evliya Çelebi'nin "Seyahatname" isimli eserinin Mekke bölümü esas alınmıştır. Bununla birlikte Seyahatnamenin bütünü de ilmi esaslarla taranarak konu etraflıca ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmada, Evliya Çelebi'nin Hac ritüellerine dair verdiği bilgiler İslam Tarihinden ziyade İslam Hukuku ve klasik söylemle fıkha dair hükümlerinde değerlendirmeler sınırlı tutulmuştur.

4.3. Veri Toplama Teknikleri

Çalışma konusu belirlendikten sonra konu ile ilgili alt yapı oluşturmak amacıyla Mekke ve hac ile ilgili kapsamlı okuma yapılmıştır. Daha sonra Evliya Çelebi'nin ilgili eseri okunmuş, satır satır incelenmiştir. Bu esnada İslâmi kaynaklardan ve diğer seyyahlardan farklı olan iddiaları, kullandığı kaynaklar ve yöntemi tespit edilmiş; bunlar arasında mukayese edilerek bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla araştırmamızla ilgili Batı'da ve İslâm dünyasında seyahatlerle ilgili yapılmış olan çalışmalar ve yazılmış eserler ile Evliya Çelebi'nin Mekke ve hac ibadetine dair özel olarak üzerinde durduğu hususlar ve olaylar hakkında yazılmış müstakil makaleler incelenmiş ve değerlendirme kısımlarında genel içerik tahlili olarak sunulmuştur.

— BİRİNCİ BÖLÜM —

EVLİYA ÇELEBİ'NİN HAYATI

Evliya Çelebi'nin hayatı ile ilgili bilgiler, kendi eseri olan Seyahatnâme'den elde edilmiştir. Evliya Çelebi adı konusunda kararsızlıklar meydana gelmekle beraber net olarak başka bir ismine bugüne kadar rastlanılamamıştır. Evliya Çelebi adı eserinde baştan sona geçtiği için, bu ad dışında bir adı olup olmadığı bilinmemektedir. Sadece Türk tarihi açısından değil, dünya tarihi açısından da önemli bir seyyah olmasına rağmen, Evliya Çelebi hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Evliya Çelebi'nin gerek doğum yeri ve tarihi, ailesi, eğitimi, mesleği ve çevresine dair şahsi bilgilerine gerekse seyahati boyunca gezip gördüğü yerler ve buralarda yaşadıklarına dair bilgilerine eserinden ulaşılmıştır.

A. Evliya Çelebi'nin Hayatı

Eserinde elde edinilen bilgilere göre Evliya Çelebi'nin 10 Muharrem 1020'de (25 Mart 1611) istanbul'da Unkapanı'nda doğduğunu, babasının Seyahatname'nin bazı yerlerinde adı Derviş Mehmed Ağa ve Derviş Mehmed Ağa-i Zılli şeklinde de geçen Saray-ı Amire kuyumcubaşısı Derviş

Mehmed Zıllî Efendi olduğu bilinir.[7] Evliya Çelebi'nin doğum tarihiyle ilgili olarak Semih Tezcan da, *Seyahatnâme*'de başta rüya bahsi olmak üzere birçok tarih için 10 Muharrem gününün verildiğini, Evliya Çelebi'nin 10 Muharrem günü ile ilgili Emeviler döneminden itibaren yaygınlaşan inanışların önemini çok iyi kavradığını dolayısıyla Muharrem ayında doğmuş olsa da 10. günü olmasını tespit edenin kendisi olduğunu ifade eder.[8]

Saray-ı Âmire kuyumcubaşısı olan babası, Kâbe'nin oluklarını bizzat kendi eliyle sürre emaneti ile götürmüş, Sultan Ahmet Camii'nin kapı ve pencere çalışmayinatı işlerinde çalışmış, böylece Sultan I. Ahmed'in takdirini kazanmış, yaşadığı dönemin önemli kişilerinden birisi olarak bilinir. Aslen Kütahyalı olan aile, fetihten sonra İstanbul'a yerleşmiştir. Bu durumu kendi lehine çeviren Evliya Çelebi, İstanbul'da iyi bir eğitim görmüş, tahsilli bir kimse olarak hayatına devam etmiştir. Medrese ve Enderun eğitimi alan Evliya Çelebi, Hattat Hasan Paşa tarafından Sultan IV. Murat'a takdim edilmiş, hat, musiki, nahiv, tecvid gibi dersler de alarak ilmini artırma imkânı yakalamıştır. Sarayda kaldığı bu sürede edebî, kültürel bilgi ve görgüsünü daha da artırmış, buna bağlı olarak bütün bu birikimleri ile eseri de çok yönlü bir şekil almıştır.[9]

Evliya Çelebi'ye doğduğunda ad konulması ile ilgili bir görüşe göre; babası, devrin büyük imamlarından Evliya Mehmed Efendi'ye çok hürmet gösterdiği için oğlunun ismini Evliya koymuştur; dile getirilen diğer bir görüşe göre ise Evliya bizzat kendisi hocasına saygısından dolayı bu adı almıştır. Bu konu hakkında Mehmed Süreyya'ya göre ismi Hafız Mehmed Hocadır. Buna karşılık Cavid Baysun ve Meşkure Eren'e göre adı Evliya

---

[7] Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, İstanbul 1995, c. XI, s. 529-533.

[8] Semih Tezcan, "Evliya Çelebi'nin Doğum Günü", *Toplumsal Tarih*, İstanbul 2011, sy. CCVII, s. 64-67.

[9] Nurettin Gemici, *Osmanlı'nın Bilgeleri Evliya Çelebi*, İlke Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 24.

olmakla birlikte Mehmed ise babasının adı veya hocası Evliya Mehmed Efendi'nin isminden kaynaklıdır.[10]

Evliya, eserinde kendisinden, *"Seyyah-ı âlem ve nedim-i beni âdem Evliya-yı bî-riyâ"* (Dünya gezgini, insanoğlunun dostu, riyasız Evliya) olarak bahseder. "Çelebi", Evliya'nın en çok bilinen ünvanı olmakla beraber, bazıları tarafından "Efendi" de kullanır. Çelebi ise kendisini "mücerred" (bekâr, aile bağları olmayan), "derviş", "fakir", bir de "bî-riyâ" (riyakâr olmayan) gibi sıfatlarla tanıtır. Bununla birlikte yer yer kendisine "hezar-aşina" (bin tanıdığı olan) ile "alüfte" ve "aşüfte" (uysal, hoşgörülü ve sosyal) denildiği de görülmektedir.[11]

"Yine Evliya Çelebi, eserinde kendisinin de bir etkeni olduğu olaylardan anlaşıldığı kadarıyla uysal yaradılışı, zekâsı, gelişmiş mizah gücü ve kültürü sayesinde girdiği ortamlardan gayet neşesi olan ve dikkat çeken sempatik bir kişiliğe sahiptir. Fakat sahip olduğu bütün bu olumlu özellikler, onun şahit olduğu olumsuzlukları eleştirel bir dille aktarmasını engellememiştir. Bununla birlikte, zengin bir hayal gücüne sahip olduğu, Seyahatnâmesi'nin özgün tavrından da anlaşılan Evliya Çelebi, bu hayal gücünü seyahatlerle de beslemeyi ihmal de etmemiştir. Yine saray hayatını tanımış ve iyi imkânlarla bir hayat sürdürebilecek imkâna sahip olması onun ömrünü seyahat edip yeni yerler ve insanlar keşfetmeye adamasına engel olmamıştır. Ayrıca Evliya Çelebi'nin çevik ve sağlıklı bir yapıya sahip olduğu yıllarca at üzerinde yolculuk yaptığından, cirit oynadığından ve silâh kullanımında da becerikli olduğundan anlaşılmaktadır. Bu özelliklerinden ötürü birçok savaşa katılmış, ata iyi binen, sırası geldiği zaman cesurca dövüşen bir savaşçı olarak da birçok kez ölüm tehlikesiyle karşı karşıya gelmesi kaçınılmaz olup bu olumsuzluk-

---

[10] Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, c. IV, s. 400. ; Meşkure Eren, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerine Bir Çalışma*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaa, İstanbul 1960, s. 1-2.

[11] Robert Dankoff, *Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, (çev. Müfit Günay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 139.

lardan ince zekâsı, hazırcevaplılığı ve güler yüzü ile kurtulmayı gerçekleştirmiş bir şahsiyettir.“[12]

"*Geleneklerine bağlı ve Osmanlı'daki çağdaşları gibi kendi kültürünün üstünlüğünden emin olan inançlı bir Müslüman olması, onu yabancı dünyaları ve becerileri tanımaktan ve tanıtmaktan engellememiştir. Saf dindarlığın yanı sıra, adeta bir XVII. yy Osmanlısı olarak hatırı sayılır bir hoşgörüye sahiptir. Eserinde, kiliseleri ziyaret ettiğini anlatmakta ve Hıristiyan dua metinlerini aktarmakta, ayrıca konukları için evinde yasaklanmış içkiyi hazır bulundurmakla birlikte bunun gibi maddeleri kullanmadığı anlaşılan bir kişi olarak herhangi bir sakınca görmeyen Evliya Çelebi'nin dar görüşlü olamayacağı ortadadır.*"[13]

“*Evliya Çelebi soyunu eserinin altıncı cildinde Hoca Ahmed Yesevî'ye dayandırmakla birlikte Fatih Sultan Mehmed'in bayraktarlarından olduğunu ve doğduğu evi de onun kazandığı ganimetlerden elde ederek yaptırdığını ifade eder.*[14] *Evliya Çelebi'nin ailesi, İstanbul'un fethinden sonra Kütahya'dan buraya gelip Unkapanı muhitine yerleşmiştir. Babası Mehmet Zıllî Efendi, Kıbrıs Adası'nın fethi, Kâbe'nin tadilatı gibi önemli işlere iştirak etmiş, Sultan Ahmed Camii'nin kapı ve pencerelerinin çalışmayinatında çalışmıştır.*[15] *Annesi ise Abaza asıllı olup, I. Ahmed zamanında saraya getirildiğini ve babası ile evlendirilmekle birlikte, annesi tarafından Melek Ahmed Paşa, Defterdarzade Mehmed ve İpşir Mustafa Paşa ile akrabalığı vardır. Mahmud adında bir erkek kardeşiyle, sayılarını ve isimlerini vermediği kız kardeşleri bulunmaktadır. Daha önceki çalışmalarda Evliya Çelebi'nin İnal diye okunan bir kızkardeşi, IV. Murad döneminde isyan eden Balı-*

---

[12] Ülkü Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi, İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 İnsandan Biri*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2011, s. 2.

[13] Gümeç Karamuk,"*Evliya Çelebi'nin Kültür Tarihindeki Yeri Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış" Nevin Önberk Armağanı*, Ankara 1997, s. 133-145.

[14] Ayşenur Sır, "Seyahatnâmenin Işığı Altında Evliya Çelebi'nin Ailesi ve Şeceresi", *Doğumunun 400. yılında Ululslararası Evliya Çelebi Sempozyumu Bildirileri*, (haz. Yusuf Akçay), Gelişim Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 324.

[15] Zekeriya Kurşun, “Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebi", *Evliya Çelebi Atlası*, (ed. Coşkun Yılmaz), Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2012, s. 86.

kesirli İlyas Paşa ile evliydi[16]. Özellikle Evliya Çelebi'nin kimi kaynaklarda kız kardeşinin bir değil birden fazla olduğu söylenilse de kim oldukları hakkında net bilgi verilmez." [17]

B. Evliya Çelebi'nin İlmi Serüveni

Seyahatnâmedeki kronolojik olarak yer almayan bilgilerden de anlaşıldığı kadarıyla Evliya Çelebi, ilmi hayatının ilköğrenimini kendi mahallesinde bulunan sıbyan mektebinde görmüştür. Daha sonra Unkapanı semtinde yer alan Şeyhülislam Hamid Efendi Medresesinde, Müderris Ahfaş Efendi'den yedi yıl ders görmüştür. Bu medresede başta Ahfaş Efendi olmakla birlikte farklı hocalardan da ilim tahsil etmiştir. Kendi ifadesine göre, Şadizade Darül-kurrasında Evliya Mehmet Efendi'den on bir sene hafızlık dersi almıştır. Ayrıca kuyumcu olan babası Mehmet Zıllî Efendi'den taş üzerine yazı yazmak gibi beceriler edinmiştir. Bu eğitim aşamalarını tamamladıktan sonra ise Enderun-i Hümayûna girmiş ve eğitimine burada devam ettirmiştir.[18]

"Seyyah, aldığı iyi bir eğitimle birlikte pek çok dile de vakıf olduğunu kaydetmektedir. Türkçeyi düzgün, etkili ve sanatsal kullanabilme becerisine sahiptir. Babasının çırağından Rumca, Enderun'dan Arapça ve Farsça, babasının arkadaşı Simyon ustadan ise Latince ve Yunanca öğrendiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte seyahatnamesinde birçok bölgenin dil ve lehçesine dair verdiği bilgilerden pek çok dile hakîm olduğunu çıkarmak da mümkündür. Sadece dil eğitimi ile de yetinmeyip, Çelebi ata binmeyi seven ve iyi cirit kullanan bir kişiliktir. Hatta cirit

---

[16] İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 529.

[17] Mustafa Özçelik, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Mevlana, Mevleviler ve Mevlevihaneler*, Rumi Yayınları, İstanbul 2012, s. 13.

[18] Martin van Bruinessen, *Hendrik Boschten, Evliya Çelebi in Diyabekir*, Brill, Holland 1988, Vol. I, p. 7.

oynarken birkaç dişinin kırıldığını ve bu kırılan dişlerini Viyana'da bir dişçiye yaptırdığını da ifade etmektedir."[19]

1635 yılının Kadir Gecesinde Ayasofya Camii'nde hafızlık yaptığı esnada, Melek Ahmet Paşa tarafından IV. Murad'a sunulmasının ardından saraya alınan Evliya çelebi, burada Enderun mektebinde eğitim alma imkânını yakaladığını söylemektedir. 1640 yılında Enderun mektebindeki eğitimini tamamlayan Çelebi, burada Turşucubaba Ahmet Ağa ve Hadım Gazanfer Ağalar tarafından eğitim görmüştür. Bunlarla birlikte Evliya, Ömer Gülşeni'den Musiki, Evliya Mehmet Efendi'den Tecvit, Keçi Mehmet Efendi'den Kafiye ve Nahiv dersleri almıştır. Bütün bunların neticesinde seyyahın iyi bir eğitim sürecinden geçtiğini söylememiz mümkündür.[20] Yine Silahdar Melek Ahmed Ağa, Ruznameci İbrahim Efendi ve Hattat Hasan Paşa tarafından IV. Murad'a takdim edilmiş olup, padişahın emri ile Kilâr-ı Hâs'a alınmıştır. Kilâr-ı Hâs'ta ise hat, musiki, nahiv ve tecvit dersleri almıştır. Dört yıl boyunca Enderun'da kalan Evliya Çelebi, kırk akçe maaş ile sipahi zümresine dâhil edilmiştir.[21]

Evliya Çelebi (1635-1636) yılında saraya kabul edildiğinde Ayasofya Cami'inde hafızlık yapmakta olup, Sultan Murad'ın dikkatini üzerinde toplamayı başarmıştır. Sarayda bulunduğu zamanlarda, IV. Murad tarafından kendisinden müzik ortaya koyması istenildiği bir durumda Evliya Çelebi'nin sergilediği hareket, seyyahın küçümsenmeyecek bir müzik birikimine sahip olduğunu kuvvetlendirmektedir.[22] Yine müziğin dışında Evliya Çelebi, Sultanı nasıl eğlendirdiği konusunu eserinde aktarmakta ve

---

[19] Mehmet Yaşar Ertaş, Kağan Eğnim, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hastalıklar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Denizli 2011, sy. X, s. 87.

[20] Zekeriya Kurşun, "a.g.m.", s. 56.

[21] İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 529.

[22] Sıtkı Bahadır Tutu, "Evliya Çelebi Kaleminden Batılı Müzik Unsurları",*Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2011, sy. X/II, s. 216.

seyahatten önceki hayatında bazı becerilerini ortaya koyarak sarayda bulunduğuna dikkat çekmektedir. [23]

Çelebi'nin Sesinin güzel olmasında onun çok küçük yaşlardan itibaren müzikle iç içe olmasından kaynaklandığını, döneminin musikî üstadı Muhasip Derviş Ömer Gülşenî'den dersler aldığını kendi ifadeleriyle şöyle aktarmıştır:

"Ale's-sabâh bu hakîri Kilarcıbaşı Hâdım Sefîd Alî Ağa'ya teslîm edüp Kilar-ı hâssa önünde ağalara mahsûs odada bir hücre içre bir mekân ta'yîn eyleyüp Turşucubaşı Ahmed Ağa lalamız ve Güğümbaşı Mehemmed Efendi hat üstâdımız ve ilm-i mûsıkîde Musâhib Dervîş Ömer pederimiz ve Dersiâm Kiçi Mehemmed Efendi, ilm-i nahivde Kâfiye dersinde üstâdımız ve yine Evliya Efendi ilm-i tecvîdde üstad-ı kadîmimiz olup mübârek-bâd dediler. Ve Horos İmâm, hâsodada ilm-i hıfzda şerîkimiz ve Tâyezâde Handân ve Ferruhoğlu Assâf Beğ ve Ma'ânoğlu ve Keçeci Süleymân ve Amber Mustafâ mü'ezzinlikte ayakdaşlarımız olup şeb [u] rûz hammâm-ı hâs cenbinde meşkhâne nâm mahalde sâz-u söz ve gûnâ-gûn fasıllar edüp Hüseyin Baykara faslı ederdik."[24]

"Yine Evliya Çelebi, Seyahatnâme'de hem İstanbul'da müziğin yeri, müzisyenler ve müzik aletleri ile ilgili ayrıntılı bilgi vermiş hem de seyahat ettiği yerlerde gördüğü müzikle ilgili birçok bilgiyi, eğitim almış bir kişi olarak eserine yansıtmıştır. Özellikle İstanbul'daki müzik yaşamından bahsederken, şehirde dört bin kadar görevli mûsîkîşinas, yüzlerce hânende ve yüzlerce lûtiye (çalgı yapımcısı) bulunduğunu, askerî zümrelerin dahi kendi mûsikî loncaları olduğunu yazmaktadır. O dönemde kullanılan fakat günümüze kadar gelememiş müzik aletleri ile ilgili ayrıntılı bilgilerin bulunduğu Seyahatnâme'de, "ilahi" sözcüğünün de ilk kez geçtiği söylenmektedir. Evliya Çelebi'ye göre, müziğin insan ruhu üzerindeki olumlu etkisi konusunda yeterli bilgi ve deneyime sahip darüşşifanın hekimbaşı, hastalarına önce çeşitli müzik makamları dinletiyor, kalp atışlarının hızlanıp ya da

---

[23] Robert Dankoff, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı" ,*Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. X, s. 272.
[24] Evliya Çelebi, Seyahatnâme, c. I, s. 136.

yavaşladığına bakıyor, yararlandıkları uygun melodiyi belirliyor, şikâyetleri ve benzer hastalıkları bir araya getiriyor, darüşşifanın müzik ekibine haftanın belirli günlerine konserler tertipletiyordu. Evliya Çelebi, zihni açma, hafıza ve hatıraları güçlendirmede İsfehan, aşırı hareketli, heyecanlı hastaları sakinleştirmede Rehavi, sıkıntılı, karamsar durgun ve neşesiz hastalara da Kuçi makamının iyi geldiğine Seyahatnâme'de yer vermiştir."[25]

"İki yüz on üçüncü fasıl Şehr- i İslâmbol'da olan bîmâristân [u] mûristânı ayân u beyân eder. Evvelâ tîmârhâne-i Ebü'l-feth Sultân Mehemmed, yetmiş hücre ve seksen ade[d] kubbe iki yüz huddâmları vardır. Dersiâm, hekîmbaşısı ve cerrâhbaşısı vardır. Âyende ve revendegândan bir âdem haste-hâl olsa tîmârhâneye getirüp ana hidmet ederler. Vaziyyetine münâsib edviyeler verirler. Dîbâ ve şîb-ü zerbâf harîr câmehâbleri vardır. Rûz-merre merreteyn hastalara gûnâ-gûn et'ıme-i lezîzeler tabh olup ehl-i derde bezl-i ta'âm ederler. Eyle evkâf-ı kavîdir kim matbahında keklik ve turac ve süğlün murglarının eti bulunmaz ise bülbül ve serçe ve kebûter pişüp hastalara bezl oluna deyü evkâfnâmelerinde eyle tahrîr olunmuşdur. Ve hastalara ve dîvânelere def'-i cünûn içün mutrıbân hânendegân ta'yîn olunmuşdur. Ve avretler ve kefereler içün başka bir köşe tîmârhânesi vardır. Andan Bîmâristân-ı Süleymân Hân. Bu dârü'ş-şifâ eyle bir kân-ı devâ-yı hevâdârdır kim bi-emrillâh üç günde hasta şifâ bulur. Ve gâyetü'l-gâye üstâd-ı kâmil fassâd-ı âmil hukemâ ve cerrâhları var. Bu dâr-ı menâsın evsâfında lisân kâsırdır. Ammâ Bâyezîd Hân ve Selîm Hân'ın bîmârhâneleri yokdur. Andan bîmârhâne-i Sultân Ahmed Hân. Bu dahi cümleden a'lâ evkâf-ı metîn olduğundan ekseriyyâ fukarâ ve dîvâneleri bu dâr-ı şifâya getirirler. Zîrâ bunun dahi hevâsı hûbdur ve huddâmları mahbûb-ü mergûb âdemlerdir kim dâ'imâ hastalara cân u gönülden hidmet ederler. Zîrâ nâzır-ı nuzzârı kızlar ağası olmağile her bâr gelüp hastaların hâlle rin su'âl eder."[26]

"Ailesinin maddi durumu iyi olduğu için, geçim sıkıntısı yaşamayan Çelebi, Enderun eğitiminden sonra saraya Musahib (sohbetçi) olarak kabul edilmiş ve

---

[25] Ülkü Çevik, Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 43.
[26] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. I, s. 276-279.

daha sonra da aylık kırk akçe ile Sipahiler zümresine dâhil olmuştur. Seyahatnâmesi'nin büyük bir kısmını da resmi görevli sıfatıyla gittiği ülkeleri seyahatinin birer parçası olarak değerlendirmiştir. Değişik alanlarda vazife yapmıştır, sesinin güzel olduğu bilinen Çelebi, şarkı, gazel ve ezan okuyup, imamın bulunmadığı zamanlarda bazen namaz kıldırmıştır. 1630 yılında başlayan saray hayatı yer yer inişli çıkışlı olsa da son zamanlarına kadar devam etmiş olup, katıldığı pek çok savaştan aldığı aldığı ganimetler, verilen hediyeler ve gezdiği yerlerde yaptığı ticaretten elde ettiği para ile rahat bir hayat sürmüştür."[27]

Aslında bakıldığında Evliya Çelebi'nin asıl amacı Robert Dankoff'un ifade ettiği üzere *"Osmanlı İmparatorluğu'nun ve çevresinin eksiksiz bir tasvirini ve seyahatlerin eksiksiz bir kaydını sunmaktır."*[28] Bununla birlikte seyahat yaparken yanında ona kazanç sağlayacak görevleri de kabul edip aynı zamanda ticaret yaparak geçimini sağlamıştır.

Yönetimin üst kademesinde birçok tanıdığı olmasına karşın, Çelebi ömrünü seyahate vermiştir. Seyahatini gerçekleştirmek, görevini yerine getirmek için yardımcı olacağı ve işini kolaylaştıracağı düşüncesiyle; mektup getirip götürmek, köyleri tahrir etmek, vergi toplamak gibi vazifeleri de kabul etmiştir.

Ailesinin maddi durumunun iyi olması nedeniyle seyahat için kaynak sağlamasında fazla sıkıntı yaşamamıştır ve yerine getirdiği görevler karşılığında aldığı hediyeler, yolculuklarda payına düşen ganimetler ve ticarette elde ettiği karlarla kendisine yeni kazançlar da oluşturmaktaydı. Yine bazı seyahatlerini katıldığı heyetler sayesinde gerçekleştirdiği için maddi olarak fazla bir yükü olmamıştır. Bu nedenle de Çelebi'nin seyahat için parasal yönden zorluk yaşamadığını dile getirebiliriz. Yine Çelebi'nin, se-

---

[27] Ülkü Çelik Şavk, Sorularla Evliya Çelebi, *İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 İnsandan Biri*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2011, s. 9.

[28] Dankoff, "Seyyah-ı Âlem, s. 40.

yahat ettiği sırada yalnız olmadığını söylememiz mümkündür. Zira seyahat esnasında yanında köleleri, uşakları veya dostları da bulunurdu.[29]

"Evliya Çelebi'nin pek çok meslek dalıyla yakından ilgilendiği kendi eserinden de anlaşılmaktadır. Vilayet yönetimi için taşrada görevlendirilen paşalarla ilişkiler kuran Evliya Çelebi, hayatı ve seyahatleri boyunca musahib, hafız, müezzin, kurye, vergi memuru ve vekil gibi sıfatlarla hizmetlerde bulunmuştur."[30] *"Halil İnalcık da "seyyahlık" ve "nedimliğin" Evliya Çelebi'nin kişiliğinde bütünleştiğini dile getirir."*[31]

"Evliya Çelebi kendi aktardığına göre çoğunlukla IV. Murad'ın huzuruna çıktığından, ondan övgülerle bahsettiğinden, hatta yer yer padişahın özel olarak kendisini davet ettiğinden söz eder. Evliya Çelebi, anlattığına göre musahib olarak IV. Murad'ın hizmetine alınıp yaklaşık iki yıl süren bu görevini büyük özveriyle yerine getirmiş ve kendi isteğiyle bu görevden ayrılmıştır" [32]

"Yine Evliya Çelebi, elinde bulunan resmî belgelerden Şam'a kadar da olsa hac yolculuğunda bolca faydalanmıştır. Elinde olan bu resmî belgeler sayesinde, sürekli olarak o bölgenin en büyük mülki amirinin veya o bölgenin mahkemesinde görevli bir kadının yanında özel misafir olabilmiştir."[33]

---

[29] İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 331

[30] Dankoff, *Seyyah-ı Âlem*, s. 29.

[31] Halil İnalcık, "Bir Musahibin Anıları ve Seyahat Notları", *Doğumunun 400. yılında Evliya Çelebi,* (ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.,Ankara 2011, s. 335.

[32] Semih Tezcan, "Bir Dâhinin Seyahatnâmesi", *Doğumunun 400. yılında Evliya Çelebi*, (ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.,Ankara 2011, s. 16.

[33] Avrupa ülkelerine geziye başlamadan önce Evliya Çelebi, elçi heyeti ile birlikte bulunduğu Viyana'da Avusturya İmparatorundan bir çeşit geçiş belgesi olan berat almış olduğunu nakleder. Gezisi esnasında bunu kullandığını yazan Evliya Çelebi'nin aldığı geçiş belgesi mektupları için bkz. Pinelopi Stathi, "A Greek Patriarchal Letter for Evliya Çelebi", *Archivum Ottomanicum*, Hungary 2005/2006, Vol XXIII, p. 263-268;

C. Evliya Çelebi'nin Vefatı

İlk olarak seyahat macerasını, öncelikle padişaha birçok hizmet eden babasının öğütlerinden aldığı, yine başta babasının arkadaşları olmak üzere çevresinde bulunan saygıyla dinlediği birçok insanın bu seyahat macerasına katkıda sağladığını söyleyebiliriz. Bütün bunlarla birlikte, Evliya'nın müthiş bir hayal dünyasına ve bilgi birikimine sahip olması, seyahat macerasına olan ilgisine olumlu anlamda katkı sağlamıştır.

"Evliya Çelebi'nin vefat yeri ve tarihi hakkında net bir bilgi bulunmamakla beraber, Seyahatnâme'nin onuncu cildinin eksik bir şekilde ve aniden sona ermesi, eserini bir sonuca bağlamadan yaşamını yitirdiği düşündürmektedir. Evliya Çelebi üzerine yapılan çalışmalarda ölüm tarihi Seyahatnâme'ye göre belirlenmeye çalışılmış ve bu konuyla ilgili farklı ölüm tarihleri ortaya koyulmuştur. Cavid Baysun da Evliya Çelebi'nin vefat tarihini 1682 yılı olarak verir." [34] *"Reşat Ekrem Koçu ise, Evliya Çelebi'nin Kara Mustafa Paşa'nın sadrazamlığına getirildiğini öğrenmiş olmakla beraber Viyana kuşatmasından haberi olmadığını, 1683'e doğru Viyana bozgununu görmeden vefat ettiğini dile getirir."*[35] *"Yine Evliya Çelebi'nin 1685'te hayatta olduğunu ve Viyana kuşatmasından haberdar olduğunu kesin bir şekilde savunan Nuran Tezcan'a göre ise, Evliya Çelebi'nin 1685 yılının sonunda idam edilen Melek İbrahim Paşa'dan "rahmetu'llahi aleyh" diye söz etmesi önemli bir delildir ve o, Karl Teply'nin St. Stephan Katedrali'nin çan kulesindeki ayyıldızlı kule tacının kaldırılması üzerinden verdiği tarihe bakarak Evliya Çelebi'nin "1687'nin son günlerinden önce ölmemiş olduğunu" kesin bir dille ifade eder."*[36] Evliya Çelebi'nin Mısır'dan İstanbul'a döndükten sonra öldüğüne, mezarı-

---

[34] Baysun, "Evliya Çelebi", s. 406.

[35] Reşat Ekrem Koçu, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 1*, Semih Lütfi Kitapevi, İstanbul 1943, s. 11.

[36] Nuran Tezcan, "Evliya Çelebi Ne Zaman Doğdu, Ne Zaman Öldü?", *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi*, (ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.,Ankara 2011, s. 42.

nın da Meyyitzade kabri civarındaki aile kabristanında bulunduğuna dair iddialar da vardır.[37]

Evliya Çelebi'nin kimliği ve kişisel bilgileri de aynı yaşamı gibi Seyahatnâme'deki ifadelerinden ortaya çıkabilir. I. kitaptaki *"Bu hakîrin harem-i hâssa girüp Gâzi Murâd Hân'a intisâb itdiğimizi ve huzur-ı şerifinde olan ba'zı latâyifâta müte'allik kelimâtlarımız beyân olunur."* ile başlayan "Sergüzeşt-i Evliya" bölümü, Evliya Çelebi'nin çeşitli konulardaki bilgi ve becerilerini yansıtması bakımından önemli bir örnektir.[38]

---

[37] İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 529.
[38] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. I, s. 99.

— İKİNCİ BÖLÜM —

EVLİYA ÇELEBİ'NİN SEYAHATLERİ VE SEYAHATNÂME'Sİ

A. Evliya Çelebi'nin Seyahatleri

Bu bölümde Evliya Çelebi'nin yaptığı seyahatler sonucunda kaleme aldığı meşhur on ciltlik eseri olan Seyahatnâme hakkında bilgi vereceğiz. İlk olarak Evliya Çelebi'nin seyahatlere başlamasına aracı olan o meşhur rüya hakkında bilgi verip, daha sonra sırasıyla gezip ve inceleyerek eserinde kayıt altına aldığı yerlere bakacağız. Ayrıca onu diğer seyyahlardan farklı kılan yönlerine ve yöntemlerine de değineceğiz.

1. Evliya Çelebi'nin Meşhur Rüyası

"Evliya Çelebi'nin seyahat serüvenine nasıl başladığı konusunda çeşitli görüşler ortaya koyulmuştur. Onun ilk seyahat heyecanını babasının öğütleri ve tavsiyesinden aldığı ifade edilebilir. Saraya muhtesip (sohbetçi) olarak alınan Çelebi, orada yapılan sohbetlere büyük değer vermiş, babasından ve babasının arkadaşlarından sohbetler dinleyerek kendini geliştirmeye çalışmış; böylece seyahat arzusu ile dolup taşmıştır. Babasının arkadaşlarından ve kendi arkadaşlarından dinlediği çeşitli seyahat maceralarının da Çelebi'ye ilham verdiği söylenebilir. Zira bütün bunların yanında, Çelebi'nin aldığı eğitimin, bilgi birikiminin ve geniş bir hayal dünyası-

nın da etkileri inkâr edilemez. Kendisi de eserinde seyahatinin nedenini 1040 Muharreminin aşure gecesi (19 Ağustos 1630) gördüğü bir rüyaya bağlamaktadır. O meşhur rüyaya göre, Ahi Çelebi Camii'nde Hz. Muhammed'i kalabalık bir cemaatle birlikte görmüştür. Böylelikle heyecana kapılarak O'nun elini öperken "Şefaat ya Resulallah" diyeceği yerde "Seyahat ya Resulallah" demiştir. Hz. Peygamber de, tebessüm ederek şefaati, seyahati ve ziyareti ona müjdeleyip ve cennette bulunan ashabın duasını alarak bu sahabelerden Sa'd b. Ebi Vakkas da gördüklerini yazması temennisinde bulunmaktadır. Bu rüyayı yorumlattırdıktan sonra, Sa'd b. Ebi Vakkas'ın nasihati üzerine, önce doğduğu ve yaşadığı şehri gezmeye ve gözlemlediklerini kaleme dökmeye karar verir. Çelebi tüm bunlardan ilham alarak, tüm birikimini kafasında toparlayarak seyahatine başlamıştır."[39]

"Evliya Çelebi, seyahatlerinin nedenini, Seyahatnâme'de 1040 yılının Muharrem ayında, aşure gecesinde (19 Ağustos 1630) gördüğü bir rüyaya bağlamaktadır. Seyahatlerinin nedenini gördüğü bir rüyaya bağlayan Evliya Çelebi, rüyasında Hz. Peygamber'den "şefaat" isteyecekken dil sürçmesi ve heyecanı nedeniyle "seyahat" isteğinde bulunmuş, Hz. Peygamber de ona seyahati ve şefaatini müjdelemiştir.[40] Rüyasını tabir ettirdiği Şeyh Abdullah Dede'nin de tavsiyesi ile İstanbul'dan başlayarak bütün Osmanlı topraklarını gezmeye çalışmıştır."[41]

Rüyasında, kendisini Eminönü'nde Yemiş İskelesi'nde bulunan Ahi Çelebi Camii'nde kalabalık bir cemaatle birlikte görür. Orada Hz. Peygamber'i ve ashabını görür ve O'nun elini öperken coşkuya kapılıp "Şefaat ya Resulallah" diyeceği yerde "Seyahat ya Resulallah" der; bunun üzerine Hz. Peygamber de gülümseyerek şefaatini, seyahati ve ziyareti ona müjdeler ve cemaatte bulunan ashabın da duasını alır. Evliya Çelebi, uzunca bir

---

[39] İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 529-530.
[40] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. I, s. 4.
[41] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. I, s. 5.

dua ile başladığı girişin ardından sözü meşhur rüyasına getirerek şu şekilde aktarır:

“Ayâ peder ü mâder ve üstâd (ü) bürâder kahırlarından nice halâs olup cihângeşt olurum" deyü her an Cenâb-ı Bârî'den dünyâda sıhhat-i beden, seyâhat-i tâm, âhir nefesde îmân ricâsında idim. Ve dâ'imâ dervîş-i dil-rîşân ile hüsn-i ülfet edüp şeref-i sohbetleriyle müşerref olup, ekâlîm-i seb'anın ve çâr-gûşe rû-yı zemînin evsâfın istimâ etdükde cân (u) gönülden seyâhate tâlib (ü) râğıb olup,

“Ayâ âlem (i) temâşâ edüp Arz-ı Mukaddese'ye ve Mısır (u) Şâm'a ve Mekke vü Medîne'ye varup ol Mefhar-i Mevcûdât hazretleri'nin Ravza-i Mutahharası'na yüz sürmek müyesser ola mı?" deyü zâr (ü) giryân ve serseri ve nâlân olurdum. ... ...maskat-ı resimiz olan îslâmbol'da künc-i mihnethânemizde girdebâliş-i nâliş üzre hâb-ı murâda yasdanup bin kırk {mâh-ı} Muharreminin leyle-i âşûrası idi kim bu hakîr beyne'n-nevm ve'l-yakazada iken görürüm ki Yemiş iskelesi kurbünde Ahî Çelebi Câmii nâm câmi kim helâl-i zülâl mâl ile inşâ olunmuş bir müstecâbü'd-da've câmi-i atîkdir, menâmımda hakîr kendümi ol câmi de gördüm. Derhâl câmiin kapusu güşâde olup pür-silâh asker ile câmi-i münevverin içi nûr-ı münevver-i cemaât-i kesîreyle mâl-â-mâl olup salât-ı fecrin sünnetin edâ edüp salavât-ı şerîfeye meşgûl oldular. Meğer hakîr minber dibinde sâkin olup bu münevver vech-i hasenli cemâati temâşâ etmede hayran oldum. Hemân cenbimde olan câna nazar edüp; "Benim Sultânım cenâb-ı şerifiniz kimdir, ism-i şerîfiniz bize ihsân buyurunuz " dedim. Anlar eyitdi: "Aşere-i Mübeşşere'den kemânkeşlerin piri Sad-ı Vakkâs'ım" dedikde dest-i şerîfin bûs etdim. "Ya Sultânım, bu sağ cânibde nûra müstağrak olmuş cemaât-i mahbûb kimlerdir" dedim. "Anlar cümle ervâh-ı enbiyâdır. Ve gerü safda cümle ervâh-ı Evliya vü asfıyâdır. Ve bunlar ervâh-ı Sahâbe-i kirâm ve Muhâcirîn, Ensâr ve Erbâb-ı Soffa ve şehîdân-ı deşt-i Kerbelâ ve asdıkâdır. Ve bu mihrâbın sağındaki Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'dir. Ve mihrâbın solunda Hz. Osmân ve Hz. Alî'dir. Ve mihrâb önündeki külâhlıca âdem Hz. Risâlet'in dünyâ ve âhiret karındaşı Hz. Veys elKaranî'dir. Ve câmiin solunda dîvâr dibinde siyâh-çerde âdem senin pîrin Hazret'in müezzini Bilâl-i Habeşî'dir. Ve bu ayağ üzre cemâati saf saf bozan ve düzen kasîrü 'l-kâme âdem Amr-i Ayyâr Zamîrî'dir. İşte bu alem ile gelen asker ki kızıl kanlı esbâba müstağ-

rak olmuşlar Hz. Hamza-i bâ-safâ ve cemîi ervâh-ı şühedâdır" deyü cümle câmi içindeki cemâati birer birer bu hakîre gösterüp her kankısına nazarım tâalluk etdi ise dest-ber-sîne edüp nazar aşinâlığı edüp tâze cân buldum. "Ya sultânım bu cemâatin bu câmi de cem olmalarının aslı nedir" dedim. "Azak câniblerinde cüyûş-ı muvahhidînden Tatar-ı sabâ-reftâr askeri muztaribü'l-hâl olmağile Hazret'in himâyesinde olan bu İslâmbol'a gelüp andan Tatar Hân 'a imdâda gideriz."[42]

Bu bölümden itibaren Hz. Peygamber ile karşılaşmalarını anlatır. Bu ifadelerden anlaşılıyor ki, Evliya Çelebi Hz. Peygamber'e o kadar fazla hürmet ve sevgi duymaktadır ki, bu heyecan onda şaşkın bir hal ortaya koymuştur. Böylece Hz. Peygamber ve onun ashabıyla karşılaştığı bu şaşkın hali eserindeki satırları incelediğimizde de karşımıza çıkmaktadır. Evliya Çelebi, sahabelerden Sa'd b. Ebi Vakkas ile karşılaştığını ve ona gördüklerini kaleme alması tavsiyesinde bulunduğunu şöyle ifade eder: *"Aşık-ı sadkîn ve ümmet-i müştakın Evliya kulun şefaatin ricâ eder" deyüp Hazret'e götürüp "Mübarek dest-i şeriflerin bûs eyle" deyince bükâ-âlûd olup mübarek dest-i şerifine küstâhâne leb urup mehabetinden, "Şefaat ya Resûlalla" diyecek mahalde heman, "Seyahat ya Resûlallah" demişim. Heman Hazret tebessüm edüp, "Şefaati ve seyahati ve ziyareti ve Allahümmeyessir bi's-sthhati ve's-selam"*[43] sözleriyle ona beklediği müjdeyi verir. Sonuç olarak Çelebi, artık Hz. Peygamber'den seyahat, şefâat ve kendisini ziyaret etme iznini ve vazifesini almıştır.

Devamla bu yaşadıklarını ve rüyasını yorumlatıp artık seyahate başlamasını şu sözleriyle aktarır:

"Âyâ bu benim vâkı'am mıdır, yohsa vâkı'-ı hâlim midir, yohsa rü'yâ-yı sâliham mıdır" deyü gûnâ-gûn tefekkür ile inşirâh-ı sadr [ve] zevk-i derûna nâ'il oldum. Ba'dehu ale's-sabâh pâk âbdest alup salât-ı fecri edâ edüp İslâmbol'dan

---

[42] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. I, s. 11-12.
[43] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. I, s. 11-12.

Kâsımpaşa'ya ubûr edüp mu'abbir İbrâhîm Efendi'ye rü'yâmız ta'bîr etdirüp; "Cihân-ârâ ve âlem-geşt seyyâh-ı âlem olup hüsn-i hâtime ile işin itmâm bulup Hazret'in şefâ'ati ile dâhil-i huld-i berîn olursun" deyü tebşîr edüp el-Fâtiha dedi. Andan Kâsımpaşa Mevlevîhânesi şeyhi Abdullâh Dede'ye varup dest-i şerîflerin bûs edüp vâkı'amı anlara dahi ta'bîr etdirdim. "On iki imâmın destin bûs etmişsin, dünyâda hümâm olursun. Aşere-i Mübeşşere ellerin öpmüşsün, dâhil-i cinân olursun. Çâr-yâr-ı güzînin yed-i mübâreklerin bûs etmişsin, dünyâda cemî'i pâdişâhların şeref-i sohbetleri ile müşerref olup nedîm-i hâsları olursun. Ol kim Hazret-i Risâlet'in cemâlin görüp dest-i şerîflerin takbîl edüp hayr du'âsın almışsın, sa'âdet-i dâreyne vâsıl olursun. Ve Sa'd-ı Vakkâs'ın nasîhatı üzre ibtidâ bizim İslâmıbolcuğazımızı ***[8a]*** *tahrîr etmeğe bezl-i himmet edüp var makdûrun sarf eyle, 'El-mukadder kâ'in' fehvâsınca sana dahi takdîr olan nasîbin elbette gelir" deyü yedi cild tevârîh-i kütüb-i mu'teber-i nefîse ihsân edüp "Yürü işin râst gele, el-Fâtiha" deyüp du'â-yı hayrları ile behre-mend olduk. Ba'dehu hakîr-i fakîr anca hâne-i bî-minnetimiz olan savma'amız küncünde gencîne-i kitâba mâlik olup ba'zı tevârîhât tetebbu' ederek maskat-ı re'simiz olan hasretü'l-mülûk ve liman-ı bahr-i fülûk olan vilâyet-i Makdon'un hısn-ı hasîni ve sedd-i metîni olan İslâmbol'un tahrîrâtına şurû' eyledik."*[44]

Evliya Çelebi'nin bilinen bu meşhur rüyası, gerçekleştireceği seyahatleri ve kaleme alacağı Seyahatnâme'si için oldukça önemli olup; Seyahatnâme'nin neredeyse her yerinde karşımıza çıkan rüya anlatısı, Çelebi'nın tüm seyahatlerini anlatmada ortak bir sebep olduğunu ortaya koyma gayretidir ve bu da Seyahatnâme'yi bir bütün olarak planladığına işaret eder.[45]

---

[44] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. I, s. 5.
[45] Dankoff, *Seyyah-ı Âlem*, s. 42.

2. Evliya Çelebi'nin Gezdiği Şehirler ve Sayıları

Çelebi, seyahatlerine öncelikle doğup büyüdüğü ve iyi bir şekilde tanıdığı şehir olan İstanbul'dan başlamıştır. İstanbul şehrinin kaleme alırken üzerinde durduğu noktalar; İstanbul'un tarihi, coğrafyası, Haliç ve Boğaziçi, dükkânlar ve esnaf teşkilâtının merasimleridir.[46] Genel olarak bakıldığında bu kısım Çelebi'nin eserinin birinci cildinde ifade ettiği konulardır. IV. Murad Bağdad seferi öncesinde (1638) tüm İstanbul'un binalarının, dükkânlarının çizelgesini çıkarttırmıştır. Sefer dönüşünde bu çizelge Melek Ahmed Paşa'nın eline geçmiştir. Çizelgeyi Paşa'dan ödünç alan Çelebi, Seyahatnâme'nin I. cildinin ana bölümü niteliğindeki İstanbul şehrinin esnaf teşkilâtını uzun uzun anlatmıştır. Yani bu çizelgeden esas olarak birinci cildin anlatımında faydalanmıştır.[47]

"İstanbul dışına çıkma ve seyahat etme isteği, Evliya Çelebi'nin babası tarafından sürekli ertelenmiş, fakat bu istek artık dayanılmaz bir durum oluşturunca, seyahat isteği içinde olan Evliya Çelebi ailesinden izin almadan Bursa, izin alarak da İzmit şehirlerini seyahat ettiğini belirtmektedir. Böylece seyahat ettikçe bu duygusu daha da artmış olup çoğu gezilerini devlet eliyle yaptığını da eklersek seyahat için adeta fırsat bile aramaktaydı. Zira o esnada (1640) Ketenci Ömer Paşa, babasının himayesinde Trabzon valisi olarak atanmıştı. Evliya Çelebi de onun nezdinde Trabzon'a hareket edip Trabzon'a varıncaya kadar gittiği yerleri gözlemlediklerini kayıt altına almıştır. Böylelikle Trabzon seyahatini tamamlayan Çelebi, Kırım'a giden askeri birliğe katılarak buraları da seyahat etme imkânı yakalamış ve buralarda maceralı seyahatleri olduğunu söylemiştir. Hatta bindiği gemi fırtınadan dolayı batma tehlikesi geçirmiştir. Buraların seyahatini tamamladıktan sonra tekrar (1642) İstanbul'a dönmüştür." [48]

---

[46] Dankoff, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı", *Türkler Ansiklopedisi*, (çev. Nasuh Uslu), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. X, s. 268.

[47] Dankoff, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı", s. 272.

[48] Dankoff, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı", s. 272.

Hatta Çelebi bu zorlu ve tehlikeli yolculuğu kendi ifadeleriyle ayrıntılı bir şekilde dile getirmiştir. Ve böylelikle bu olumsuz seyahatten sonra deniz yolculuğuna ön yargılı bakmıştır.

"Meğer Silistre eyâletinde Karadeniz kenarında Keliğra Sultân dağları ve kayaları ve bâğları imiş kim evc-i âsumâna müntehî olmuş. Sergüzeşt (u) serencâmımızın ibtidâsından gemi gark olaldan üç gün üç gice aç u zâc u muhtâc sandal ile gezdik. Sandal gark olup kovuş tahtasıyla bir gün bir gice deryâda gezüp ikinci günün vakt-i zuhrunda Nûh Necî-vâr Keliğra Sultân kayasına düşüp necât bulup âsitâne-i Keliğra Sultân dervîşleriyle cân sohbeti edüp bize ihsân-ı Hudâ olan kölelerimizle bir hücre tayîn eylediler."[49]

Devamla bu yolculukta geçirdiği kazadan canını sağ olarak kurtarmasından sonra denizden gözü korktuğundan, hatta kendini toparlayıncaya kadar Silistre yakınlarındaki dergâhta bir süre kalıp sonrasında İstanbul'a dönmüştür. Evliya Çelebi bu olayı aktarırken yaşadığı o korkuyu ve heyecanı kendine özgü tavrıyla şöyle dile getirir:

"Bu hakîr-i pür-taksîr Karadeniz'in dâiren-mâdârın seyâhat edüp bin elli (—) Şa'bânü'l-mu'azzamının evvelki gün Karadeniz Boğazı'ndan sıhhat u selâmetle Îslâmbol'a dâhil olup hemân ol sâ'at Ebâ Eyyûb-ı Ensârî hazretlerine varup âsitâne-i saadetine yüz sürüp rûh-ı şerîfiyçün bir hatm-i şerife şürû edüp râh-ı Hakka bir kurbân edüp andan peder ü mâderimize gelüp buluşdukda hakîri bağırlarına basdılar. Andan hakîr bir dahi Karadeniz'e gemiyle çıkmağa tevbe-i nasûh etdim. Hak Teâlâ cemî ümmet-i Muhammed'i şerrinden emîn eyleye. Amîn, yâ muîn. Ba'dehû elli (—) Ramazân'ında Gümrük Emîni Alî Ağa'ya imâm olup gicelerimiz kadr, rûzlarımız rûz-ı ıyd olup cemî dilberânlar ile cân sohbetleri edüp beleğan mâ-belağ ihsân (u) inâmlar alıp Karadeniz'de zâyî olan esbâblarımız ve

[49] Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II. Kitap,*: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff), Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 70-72.

gark olan on tokuz aded kölelerimizin ıvazın Cenâb-ı Bârî ihsân etdi. Hamd-i Hudâ".[50]

Evliya Çelebi'nin incelediği, gezip gördüğü ve geçtiği şehir sayısı iki yüz ellinin üzerinde olup, Çelebi'nin bu gezilerinin çoğu kara yoluyla yaptığı seyahatlerdir. Deniz yolculuğunu sevmediğinden eserinde de dile getirmektedir. Girit, Rodos ve İstanköy gibi biraz da olsa yakın yerlere gemi ile yolculuk yaptığından söz eder. Fakat Mağrip, Hindistan gibi uzak diyarlara gitmeme nedenini deniz yolculuğundan hoşlanmamasına bağlar.[51]

"Evliya Çelebi seyahatlerini çeşitli sebeplerle meydana getirmiş olup bu sebeplerden birisi de resmî bir görev ile seyahatler gerçekleştirmiş olmasıdır. Buna örnek verecek olursak, 1646'da ve 1655'te olmak üzere iki defa İran'a gitmiştir. Böylelikle bu seyahatlerinin en önemli özelliği her ikisinin de resmî bir görev ile gerçekleşmesidir. İlkinde Defterzade Mehmed Paşa tarafından sınırdaki bazı olumsuz gelişmeler sonucunda Erzurum'dan Tebriz'e, Kelb Ali Han'a elçi olarak gönderilmiştir. Bu görevi esnasında Safevi hâkimiyetindeki Azerbaycan, Şirvan, Dağıstan ve Gürcistan topraklarını gezme imkânı yakalamıştır. İkincisinde ise Melek Ahmet Paşa tarafından Tebriz'e gönderilmiş olup, bu seyahatinde de Tebriz'den Bağdad'a kadar olan şehirleri gezmiştir. Bu şekilde diplomatik gruplarla katılmak veya resmi bir görev alarak gitmek, hem emniyetli yolculuk sağladığından, hem de yolculuğun ekonomik kısmını da kolaylaştırdığından seyahatlerinde çoğu zaman tercih ettiği bir durum olmuştur. Osmanlı coğrafyasının çoğunu bu sayede gezmiştir hatta ülke dışındaki seyahatlerini de bu şekilde gerçekleştirmiştir. Örneğin, 1665'teki Avusturya yolculuğu Kara Mehmed Paşa'nın elçilik heyetine katılmasıyla imkânlı hale gelmiştir. Yine Sudan taraflarındaki Funcistan ülkesine gitmek için -Heman ol mahalde fırsat ganimettir, deyü kalkub dest bus edüb Funcistan padişahına gitmeğe nameler rica- etmekle diplomatik görev talebinde dahi bulun-

---

[50] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. II, s. 73.
[51] Dankoff, *Seyyah-ı Âlem*, s. 167.

muştur."[52] Evliya Çelebi, bu şekilde seyahatlerinin bazılarını görevli olarak gitmesiyle bazılarını ise oraya görev için rütbelerine göre gönderilen önemli kimselerle birlikte giderek tamamlamıştır.

"Evliya Çelebi, uzun bir aradan sonra Girit'e gidip, Hanya'nın fethine şahit olur. 1646 yılında yine bir akrabası olan Defterzade Mehmed Paşa'nın Erzurum'a tayin edilmesi üzerine değişik vazifeler adı altında onun hizmet dairesine katılır. Buradan değişik nedenlerle İran'ın Tebriz şehrini, Azerbaycan ve Gürcistan'ın bazı önemli şehirlerini de gezdiği mekânları da ekler. Defterzade Mehmed Paşa'nın asî oluşundan sonra, onun özel kuryesi vasfıyla aynı durumda olan diğer paşalara haberler ulaştırdığı sırada Anadolu'da isyanlar çıkarmış meşhur Celalîlerle de bu vazifesi esnasında karşılaşıp tanışma imkânı bulmuştur. Böylelikle onlar hakkında klasik kaynaklarda bile ulaşamadığımız vazgeçilmez bilgiler vermiştir. Burada onların isyan etmelerinin nedenlerini en ufak ayrıntısına kadar oldukça objektif bir şekilde detaylandırır; Anadolu'daki mülçalışmaim uygulamasındaki haksızlıkları aktarır ve eyaletlerdeki devlet görevlilerinin halka karşı kötü uygulamalarının bu tür ayaklanmalara neden olduğunu ifade eder. Yine 1648 yılında Şam'a seyahat eden Evliya Çelebi, üzerine aldığı değişik vazifeler sebebiyle Filistin ve Suriye'nin pek çok şehrini görmüştür. Suriye Beylerbeyi görevindeki Murtaza Paşa'nın Sivas'a atanması sebebiyle Sivas ve havalisindeki Anadolu şehirlerini ziyaret etmiştir. Onun yıldızının parladığı dönem ve inanılmaz seyahatlerinin başlangıcı için dönüm noktası ise, Sadarete gelen Melek Ahmed Paşa ile tanışmasıdır. Melek Ahmed Paşa'nın sadrazam olmasıyla birlikte, kendine üst yönetimden bir hâmi edinmiş, bu nedenle çok daha fazla sayıda şehri gezip görme imkânını yakalamış böylelikle yolculuklarının bir bölümünü resmî sayılabilecek bir seviyede gerçekleştirmiştir."[53] Onun verdiği bilgiler sayesinde, Osmanlı'nın idari işleyişini ve idareci sınıf diyebileceğimiz üst düzey devlet adamlarının birbirleriyle ve sarayla olan ilişkilerinede şahit olmaktayız. Evliya Çelebi'nin seyahat ma-

[52] Özer Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* İzmir 2011, sy. XI/II, s. 70-71.

[53] Mehmet Karakuyu, Faruk Sarıusta, "Şehir Tarihi çalışmaları ve Seyahatnâme'', *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2012, s. 230.

cerası bu şekilde başlamış bulunmaktadır. Buradan da anladığımız kadarıyla Evliya Çelebi, seyahatini devlet adamlarının ve tanıdıklarının vesilesiyle gerçekleştirmiştir. Evliya Çelebi, önüne çıkan bu imkân ve kolaylıkları iyi değerlendirmiş, seyahat düşkünlüğü ve isteğini böyle vesilelerle veya bazen de başka mücbir sebeplerle gerçekleştirme imkânı bulmuştur.

Seyahatnâme'nin içeriğine bakıldığında İstanbul'dan hareket edip Bursa'ya, Bursa'dan başlayıp yol boyunca geçtiği, konakladığı kasabalardan, şehirlerden Sinop'a, Trabzon'a, Erzurum'a, Azerbaycan'a, Macaristan'a, Avusturya'ya, Hicaz'a, Mısır'a uzanır. Evliya Çelebi İstanbul dışına ilk seyahati ise 1640 yılında Bursa'ya yapar. Babasından izinsiz gittiği Bursa'dan dönüşünde babası ona artık seyahat etme izni verdiği gibi, bir seyahatnâme kaleme almasını da tavsiye etmiştir.[54]

"Evliya Çelebi'nin uzak memleketlere ilk yolculuğu, Ketenci Ömer Paşa'nın Trabzon'a vali tayin edilmesiyle beraber paşanın yanında deniz yoluyla Trabzon'a, oradan da Anapa'ya giden Evliya Çelebi, 1641 yılında Azak Kalesi'nin geri alınması için Serdar Hüseyin Paşa kumandasında yapılan sefere katılmış fakat seferin sonuçsuz kalması üzerine Kırım'a gidip Sahadır Han'a misafir olmuş ve o kışı Bahçesaray'da geçirip; baharda da Azak'ın fethine (1642) katılmıştır. Kırım'dan İstanbul'a deniz yoluyla dönmüş, ancak bindiği bu gemi şiddetli fırtına yüzünden batma tehlikesi geçirince büyük ihtimalle bu korku sebebiyle dört yıl kadar seyahate ara veren Evliya Çelebi, 1645 senesinde Yusuf Paşa'nın ordusu ile birlikte Girit seferine katılmasının ardından Hanya Kalesi'nin fethine şahit olduktan sonra İstanbul'a dönmüştür."[55]

"Ertesi yıl Defterdarzade Mehmed Paşa'nın Erzurum beylerbeyliğine tayin edilmesi üzerine müezzin ve musahib vasfıyla onun maiyeti arasına girip bu seyahat esnasında bazı Anadolu şehirlerini ziyaret etmiştir. Beylerbeyinin Şuşik seferine katıldı; Tebriz'e dönen Safevi elçisine refakat edip; Azerbaycan ve Gürcistan'ı

---

[54] İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 530.
[55] İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 530.

dolaşmış olup Bakü, Tiflis, Revan, Gümüşhane ve Tortum taraflarını da gezmiştir. Gönye'nin fethiyle Gürcistan seferlerinde bulunup görevinden alınıp Kars'a tayin edilen, ancak yeni görevine gitmeyerek İstanbul'a dönmek üzere yola çıkan ve bu arada da asî paşalarla irtibat kuran Defterdarzade Mehmed Paşa'nın mektuplarını getirip götürmekle görevlendirilen Evliya Çelebi, bu faaliyetleri sırasında Kara Haydaroğlu Mehmed ve Katırcıoğlu Mehmed gibi Celali reisleriyle de tanışmıştır. Vardar Ali Paşa isyanına da şahit olup İpşir Mustafa Paşa tarafından Vardar Ali Paşa'nın mağlup edilişi ve öldürülüşüne de eserinde yer verir."[56]

Erzurum Beylerbeyliğine Defterzâde Mehmet Paşa'nın tayin edilmesiyle müezzin ve musahib vasfıyla Paşa'nın maiyetine giren ve çeşitli Anadolu şehirlerine yolculuk eden Evliya Çelebi, 1648 yılında Şam Beylerbeyliği'ne tayin edilen Murtaza Paşa ile birlikte Şam'a gidip burdan da Suriye ve Filistin topraklarına geçmiştir. Böylelikle burada da önemli şehirleri görme imkânı sağlamıştır. Daha sonra Sivas'a tayin edilen Murtaza Paşa'nın beraberinde değişik vazifeler nedneiyle Anadolu'nun orta ve doğu kısımlarındaki şehirleri de görerek İstanbul'a dönmüştür.[57]

3. Evliya Çelebi'nin Hamisi: Melek Ahmed Paşa

"Evliya Çelebi'nin hayatını ve bununla beraber yolculuklarını etkileyen en önemli olaylardan birisi de Seyahatnâme'de aralarında akrabalık olduğunu söylediği Melek Ahmed Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesidir. Evliya Çelebi, Melek Ahmed Paşa'nın etrafında ona en yakın kişilerden birisi olarak pek çok olaya şahitlik yapmıştır. Melek Ahmed Paşa'nın ekonomik sıkıntıyı engellemek için bedel-i timar ve ordu akçesi gibi adlarla istediği ek vergiler, tayinlerde verilen bahşişlerin hazineye eklenmesi göreviyle meşgul olacak "bahşişler muhasebesi" adıyla bir büro ortaya çıkarılması gibi yenilikler geniş bir kısımda muhalefet engeline takılınca, "şehirli vak'ası" diye bilinen ilk esnaf isyanı zuhur etmiştir. Bu olaylar üzerine

[56] İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 530.
[57] İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 530.

mührü teslim eden Melek Ahmed Paşa, 1651 yılında (22 Zilkade 1061) Özi Beylerbeyliğine tayin edilerek yeni sadrazam tayinleri esnasında da makamını korumuştur.[58] *Bu tayin nedeniyle Evliya Çelebi, seyahatlerine yeniden başlamıştır. Melek Ahmed Paşa'nın beraberliğinde Özi'ye giden Evliya Çelebi, Rusçuk, Silistre ve Babadağı'nı görmüştür. 1653'te Paşa'nın azledilmesiyle geri dönerek uzun süre İstanbul'da kalmıştır. İpşir Mustafa Paşa'ya mektup götürmek için Konya'ya giden Evliya Çelebi, Melek Ahmed Paşa'nın Van Beylerbeyliği'ne tayin edilmesiyle tekrar Anadolu seyahatine başlayıp Doğu Anadolu'da pek çok şehri dolaşmıştır. Çeşitli vazifelerle İran ve Bağdat şehrine gidip, Melek Ahmed Paşa'nın tekrardan Özi Beylerbeyliği'ne tayin edilmesiyle Paşa ile birlikte giderek Rakoczi'ye karşı düzenlenen sefere (1657), Kırım Hanı IV. Mehmed Giray'ın Rus ve Kazaklara karşı yapılan seferi gibi seferlere şahit olmuştur."*[59] *"1657'de İstanbul'a dönen Evliya Çelebi bir süre sonra Bursa, Çanakkale ve Gelibolu'ya seyahat edip, 1659 yılında Boğdan Voyvodası Stefenita Lupu'yu ülkesine götüren kafileye katılarak yeniden yolculuk imkânı bulmuştur. Eflak Beyi III. Mihnea'nın te'dib harekâtına ve Kırım süvarileri ile çeşitli akınlara katılmıştır".*[60]

Yine Evliya'nın seyahatlerinde anlattığı olayların hepsini birebir yaşayıp gözlemleyip gözlemlemediği durumuda çokça tartışılmaktadır. Bzı kesim Çelebi'nin eserinde ortaya koyduğu olayların daha çok hayal ürünü olduğunu dile getirmiştir. Fakat bazı kesimlerin ise bu düşünceye katılmadığı bizzat bununla birlikte yaşadığı döneme ve gezdiği yerlere ait pek çok önemli bilgi verdiğini ileri sürer.

"Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, doğaüstü ve olağandışı olayların yer aldığı bir eser olarak da dikkati çekmekle beraber çoğu zaman Çelebi'nin hayal gücünü kullanarak uydurduğu ve gerçeklikle ilgisi olmayan olaylar olarak nitelenmiştir. Bu nedenle, bu hayalî olaylar ya uydurma olarak söylem dışı bırakılmış ya da rasyo-

---

[58] Fikret Sarıcaoğlu, "Melek Ahmed Paşa", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi,* İstanbul 2004, c. XXIX, s. 42-44.
[59] İlgürel, "Evliya Çelebi" , s. 530.
[60] İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 530.

nalize edilerek gerçekle ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili Hilmi Yavuz bildirisinde, Çelebi'nin Seyahatnâme'deki olağandışı ya da doğaüstü hikâyelerini, Bergson'un Ahlak ve Dinin İki Kaynağı'nda kavramsallaştırdığı "Masal Üretme İşlevi" (Fonction Fabulatice) ve Foucault'nun "Episteme" kavramıyla açıklayarak temellendirmeye çalışmıştır. Evliya Çelebi'nin dile getirdiği olağandışılıklar ve doğaüstülükler aslında bilginin, "masal üretme işlevinden" zorunlu olarak ayrı bir epistemolojik düzey olmadığını ve bu düzeyin dile ilişkin mitoloji, anekdot, etimoloji gibi Doğa'ya ilişkin katmanlarla aynı episteme içinde bütünleştirebildiklerini göstermektedir. Bu bütünleştirme örneğinin Kudüs'te Aksa Camii'nin avlusunda kaya yarıklarına sokulmuş ve bağlanmış olan bazı hurma ağacı liflerinden yapılmış iplerin Süleyman Peygamber'den kalma olduğu söylendiğinde Evliya, "3640 yıl geçmiş, bana şeytanları bağlamak için kullanılan bu iplerin çürümediğini mi anlatmak istiyorsunuz?" diyerek kuşkularını "akla muhalif" diyerek bildirmesi bu konuya örnek olarak gösterilebilir."[61]

Evliya Çelebi, Edirne'ye döndükten sonra Köse Ali Paşa beraberinde Varad seferine katılmış seferin ardından Melek Ahmed Paşa'nın yanına gelerek Bosna eyaletini dolaşarak, bölgedeki farklı harekâtlara katılmıştır. Melek Ahmed Paşa'nın Rumeli Beylerbeyliği'ne getirilmesiyle Sofya'ya giden Evliya Çelebi, vergi tahsili vazifesi nedeniyle Rumeli'yi dolaşıp, Tımışvar'da Köse Ali Paşa beraberliğinde Erdel seferine katılmıştır. Bu nedenle de Kırım askerleriyle beraber Erdel'i dolaşarak kışı geçirmek için Belgrad'a dönüp sonra Arnavutluk'ta mal tahsili ile görevlendirilmiştir.[62] 1663 senesinde ise Fazıl Ahmed Paşa komutasında Habsburglara karşı Macaristan seferine katılan Evliya Çelebi, seferin bitimine kadar herşeye tanıklık etmiştir. Yine Uyvar Kalesi'nin fethedilmesinin ardından söylediğine göre Amsterdam'a kadar gitmiş, fakat şehre girememiş, bir günlük

[61] Hilmi Yavuz, "Rasyonalite ve Masal Uydurma İşlevi Üzerine Notlar, *Evliya Çelebi'nin sözlü kaynakları Bilkent Üniversitesi,* Ankara 2012, s. 180. Ayrıca bkz, Şaban Öz, "Siyer Literatüründe Mitoloji Metinleri Üzerine", *ASD: Akademik Siyer Dergisi*, 1 (Ocak 2020), 2-20.

[62] İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 530.

yol mesafesinden geri dönmüştür.[63] Yine Venedik sınır boylarındaki harekâtların ardından Macaristan'da Raab Muharebesi'ne katılan Evliya Çelebi, 1655'te elçi Kara Mehmed Paşa'nın maiyetinde Viyana'ya gitmiştir. Alman İmparatoru I. Leopold'den aldığı izin belgesiyle Batı Avrupa'ya gittiğini iddia etmiş ve Seyahatnâme'de birkaç kez bu seyahatten söz etmişse de bu seyahat için ayırdığı yirmi yedi satırlık boşluğu tamamlamamıştır.[64] Kırım üzerinden Kafkasya'ya geçip, bölgeyi dolaştıktan sonra elçilik kafilesine katılıp Azak Kalesi'ne döndüğünü kaleme getiren Evliya Çelebi çeşitli seferlere katılarak 1668'de İstanbul'a dönmüştür. Aynı yıl bazı Rumeli şehirlerini gezip, ardından Girit'e geçerek Kandiye Kalesi'nin kuşatmasına tanıklık etmiştir. Ardından önce Mora'ya, sonra Arnavutluk'a giden Evliya Çelebi, çeşitli şehirleri dolaşarak tekrar İstanbul'a dönmüştür.[65]

Seyahatlerine devam eden Evliya Çelebi, 1671 yılında Hac ziyareti için İstanbul'dan ayrılan, Ege'den Rodos Adası'na, ardından Akdeniz kıyısını takip ederek Halep'e gitmiştir. Suriye, Lübnan ve Filistin'de pek çok yeri gezip gördükten sonra Medine ve Mekke'ye giderek hac vazifesini yerine getirmiştir. Hac vazifesinin ardından hayatının son zamanlarını yaşamayı düşündüğü Kahire'ye giderek, Mısır'ı gezmiş Afrika'daki seyahatlerini tamamlamış ve Kahire'ye dönerek beraberinde getirdiği İstanbul'dan itibaren tuttuğu notlarını kaleme almıştır.[66] Ayrıca bu konuda Robert Dankoff, İstanbul ve Kahire'nin *"Evliya Çelebi seyahatlerinin yörüngesi"* olduğunu; ilk ve son cildi Osmanlı Devleti'nin bu iki büyük merkezine ayrıldığı göz önünde bulundurulduğunda yalnız bu iki cildi bile onun en büyük Os-

---

[63] Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi VI. Kitap:* Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, (haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yay, İstanbul 2002, s. 204-205.

[64] Nuran Tezcan, "Evliya Çelebi'den Kalan Belgesel İzler", *Doğumunun 400. yılında Evliya Çelebi,* (haz. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.,Ankara 2011, s. 68-69.

[65] İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 530-531.

[66] Tezcan, "Bir Dâhinin Seyahatnâmesi", s. 18.

manlı yazarları arasına girecek birikime sahip olduğunu ifade eder.[67] Evliya Çelebi'nin seyahatleri, hayatının yörüngesi, imparatorluğun iki büyük metropolü arasında bir yol takip eder: Doğum yeri ve memleketi olan İstanbul ile hayatının son on yılını geçirdiği ve şaheserinin son düzeltmelerini yaptığı Kahiredir.[68]

B. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi

"Seyahat, kelime olarak bir yerden bir yere yolculuk anlamına gelmektedir. Gezmeyi iş edinen kişi de seyyah veya gezgin olarak adlandırılır. Seyahatnâme ise seyyahların yurtiçi veya yurtdışı gezilerinde gördükleri yerlerden edindikleri izlenim ve bilgileri aktardıkları yazılara denir. Seyahatnâmelerdeki temel amaç, yurtiçinde veya yurtdışında görülen yerlerin tarihlerini, medeniyetlerini, doğal güzelliklerini, toplumsal yaşamlarını, gelenek ve göreneklerini tanıtmaktır."[69] Evliya Çelebi de seyahat ettiği yerlerdeki şahit olduğu hemen hemen hemen her türlü şeyi eserinde kayıt altına almıştır. Ancak eserinin onuncu cildini herhangi bir sonuca bağlamadan bitirmiş olması, onun meşhur Seyahatnâmesini tamamlayamadan yaşamını kaybettiği konusundaki görüşleri de destekler niteliktedir.[70]

"İslam dünyasında seyahatnâme türü ilk zamanlarda coğrafya bilimi ile birlikte gelişmiştir. Türk ülkelerinde de dolaşan XIV. yüzyılın Arap seyyahı İbni Battuta, bu türün en önemli örneklerinden birini ortaya çıkarmıştır. Türk edebiyatında menazilnâmeler, hac yolu kılavuzları ve sefaretnâmeler gibi eserlerde de hem

---

[67] Robert Dankoff, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi Işığında Osmanlı Toplumu", *Türkler X,* (çev. Nasuh Uslu, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Sâlim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 269.

[68] Nuran Tezcan, "Seyahatnâme'nin Yazınsal Değeri ve Osmanlı-Türk Yazınındaki Yeri", *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi,* (ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2011, s. 573.

[69] Mertcan Akan, "Evliya Çelebi‟nin İzmir‟inden Dikkat Çekici Unsurlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* İzmir 2011, sy. XI/II, s. 196.

[70] İlgürel, "Evliya Çelebi', s. 533.

seyahatnâme hem coğrafya etkileri yer almaktadır. Mehmet Âşık'ın "Menazırü'l-Avâlim"i, Piri Reis'in "Kitab-ı Bahriyyesi", Katib Çelebi'nin "Cihannüma"sı için de aynı unsurları söylemek mümkündür. Deniz Coğrafyası üzerine "Muhit" adlı bir eseri de bulunan Seydi Âli Reis'in "Mir'atü'l-Memâlik" adlı küçük kitabı, Türk edebiyatında seyahatnâme türünün ilk örneği sayılabilir."[71]

"Dünya edebiyatının en önemli seyahatnâmeleri arasında, Marko Polo'nun (1254-1324) XIII. yüzyılda yayımlanmış olan ve Uzak Doğu izlenimlerini içeren Seyahatnâmesi, XIV. yüzyılda yaşamış Arap gezgin İbni Battuta'nın (1304-1369) İslam dünyası gezilerini konu edinen Seyahatnâmesi ve XVII. yüzyılda yaşamış Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi yer alır. Türk edebiyatının ilk seyahatnâme eserleri arasında Farsça yazılan Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın "Acaibül'ül Letaif" adlı eseriyle Âli Ekber Hatai'nin 1515'te yazdığı "Hıtainame" adlı eseri sayılabilir. Seydi Âli Reis "Mir'atü'l Memâlik" (1557) adlı seyahatnâmesinde Belücistan, Hindistan, Afganistan, Buhara ve Maveraünnehir'le ilgili gözlemlerini ve oralarda yaşadığı olayları anlatmıştır. Sultan III. Murâd döneminde Tokatlı İbrahim Oğlu Ahmed, "Acaibname-i Hindistan" adlı eserinde Kabil, Hindistan, Basra, Yemen ve Hicaz izlenimlerini aktarır."[72]

Seyahat ettiği yerleri kendine has, çok kuvvetli bir kalemle günümüze kadar taşıyan ve bu özelliği ile oldukça ilgi çeken bir kişiliğe sahip olan Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebi, satırlara döktüğü on ciltlik eseri ile Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde ve çevresinde seyahat donanımını gözler önüne sererek XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasının sosyal ve kültürel tarihinin en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir. Seyyahımız gezip gördüğü yerlerin durumunu, coğrafyasını, şehirlerin kuruluş tarihlerini, halkının özelliklerini, dilini, adet ve göreneklerini, kıyafetlerini, sanatlarını ve meşgul oldukları işleri en ince detayına kadar anlatmış, aynı zamanda gezdiği ülkelerdeki ve şehirlerdeki cami, han, hamam, mektep, medrese, imaret, çeşme ve köprü gibi mimari eserlerini de Seyahatnâme-

---

[71] Fahir İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi," *Tarih Ve Medeniyet Dergisi*, s. 709-710.
[72] Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 54.

si'ne taşımıştır. Bu nedenle Seyahatnâme, içerdiği tarihi, coğrafi, iktisadi, sosyal ve edebi bilgileriyle XVII. yüzyıl Osmanlı tarihi için oldukça önemli bir kaynak olma özelliğini gösterir.[73]

"Seyahatnâme'nin öznesi durumunda olan ve karekter-anlatıcı rolünü üstlenen Evliya Çelebi, anlatımında en ince detaylarına kadar yer vererek bizim o dönemde ve o yerde yaşamamızı sağlamaktadır. İfade ettiği efsaneler, olaylar, yapmış olduğu yorumlar, şahıslarla olan birebir ilişkileri ve olaylar karşısında vermiş olduğu tepkiler, insana samimi duygular ve çok hareketli bir kalemle oluşturulmuş seyahat günlüğüne benzer bir eseri okuyormuş hissini verir. Evliya Çelebi bütün bu seyahatlerini yazıya dökerken kendine has bir yol izlemiş, belirli bir plan içerisinde eserini ortaya koymuştur. Gezip gördüğü her şehrin ve bölgenin tarihçesini, coğrafi konumunu, mimari eserlerini, demografik yapısını ve sosyal yaşantısını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Oluşturduğu bu planı kullanmaya gayret etmiş, gerekli bilgiyi toplayamadığı yerlerin başlıklarını yazmış geri kalanını boş bırakmıştır. Seyit Ali Kahraman, Çelebi'nin kitabını ne şekilde yazdığı ve ne zaman düzenlediği sorusuna, gezdiği yerlere ait bilgileri, önceden hazır olan şablon bünyesinde büyük kâğıtlara anında yazmadığını, bölüm bölüm notlar alarak bunları sonradan kitap haline getirmiş olabileceğinden söz etmiştir. Seyahatnâme'nin, Çelebi tarafından seyahatler sırasında değil de almış olduğu notlar sayesinde hayatının son zamanlarında yazdığı görüşü de oldukça önemli yer tutar."[74]

Hatıranın bir alt türü olan seyahatnâmeler, günlük, biyografi ve otobiyografi kavramlarıyla da sıkı bir ilişki bulunduran eserlerdir. Bu türün en önemli noktası, seyyahın gezip gördüğü coğrafyadaki olay, bilgi ve anlayış farklılığı gibi unsurları kendine has bir şekilde ifade etmesidir.[75]

Evliya Çelebi'nin 1630'lu yıllarda ilk olarak İstanbul şehrinden başlayarak 1092'ye (1681) kadar Osmanlı Devleti sınırları içinde ve komşu ülke-

---

[73] Akan, "Evliya Çelebi‟nin İzmir‟inden Dikkat Çekici Unsurlar", s. 197.
[74] Akan, "Evliya Çelebi‟nin İzmir‟inden Dikkat Çekici Unsurlar", s. 197-198.
[75] Coşkun, "Seyahatnâme(Türk Edebiyatı)", s. 13.

lerde yaptığı seyahatlerini anlatan önemli eserinin asıl adı *"Tarih-i Seyyah Evliya Efendi"*dir.[76]

1. Seyahatnâme'nin İşlevi

"Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı Seyahatnâmesi sosyal bilimlerin hemen hemen her alanı için önemli bir kaynaktır. Hammer Purgstall, Evliya Çelebi Seyahatnâme'sini, "topografik, etnografik, tarihsel ve filolojik kayıtlar içeren bir hazine"; Robert Dankoff ise "İslam edebiyatının, belki de dünya edebiyatının en uzun ve kapsamlı seyahat anlatısı" olarak tanımlar."[77]

1630'lu yıllarda seyahatlerine ilk olarak İstanbul'dan başlayan Evliya Çelebi, 1681 yılına kadar Mağrib dışındaki tüm Osmanlı topraklarını, Avusturya, Kafkasya ve Batı İran'a yolculuk eder ve bu yolculuk sırasındaki gözlemlediği yerlerdeki halkların dili ve edebiyatı, eğlenceleri, giyim ve kuşamları, sanatları, mimari yapıları, hekimlikleri, müzikleri, oyunları, gelenek ve görenekleri, inançları ve yemekleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir.[78]

Evliya Çelebi'nin yüzyıllardır üzerinde konuşulan muazzam eseri Seyahatnâme'nin pek çok alandaki önemi, birçok önemli isim tarafından farklı şekillerde ifade edilmiştir.

Robert Dankoff, *"seyahat anlatısı ve kişisel anılar tarzında düzenlenmiş bir coğrafya ansiklopedisi"* olarak tanımlarken; Sooyong Kim ise Seya-

---

[76] Tezcan, "Seyahatnâme", s. 17.

[77] Joseph Freiherr von Hammer- Purgstall, "Türkçe Bir Seyahatnâmenin İlginç Bulunuşu", *Evliya Çelebi Konuşmaları/Yazılar,* (haz. M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 270; Dankoff, *Seyyah-ı Âlem,* s. 29.

[78] Tezcan,"Seyahatnâme" , s. 16-18.

hatnâme'nin *"gerçekleştirilen seyahatler aracılığıyla bilgi veren, ansiklopedi kapsamında bir coğrafi edebiyat tarzı"* ile bir benzerlik taşıdığını ifade eder.[79]

2. Seyahatnâme'nin Yazılış Serüveni ve Nüshaları

Evliya Çelebi'nin ölüm yeri ve tarihi ile birlikte, kesin olarak tespit edilemeyen diğer bir konu da Seyahatnâme'yi nerede ve nasıl yazdığıdır. Evliya Çelebi, gezip göreceği şehirde edineceği bilgilere dair seyahati öncesinde bir şablon hazırlayıp, daha sonra bu şablona dikkat ederek ilaveler yapmış; ancak bu şablonu yazıya geçirmemiş, gezdiği yerlerle ilgili aldığı kısım kısım notları daha sonradan kitap haline getirmiştir.[80]

"Seyahatnâme'nin içeriği ve anlatımının nasıl olduğu; Evliya'nın, şehirleri ve kaleleri anlatırken genel olarak nasıl bir plan kullanıldığı ve eserini kaleme alırken başka kaynaklardan faydalanıp faydalanmadığı hakkında şunlar dile getirebilir: Seyahatnâme'nin içeriği hakkında elde edilen bilgilere göre Evliya Çelebi, yaptığı yolculukları, bazı karışıklıkları barındırmasıyla beraber oldukça düzenli dile getirmiştir. Yalnız bu anlatımını sadece gözlemlerle sınırlı tutmamıştır. Seyahatnâme'nin on cildini kapsayan bilgilerin bütününün, Evliya Çelebi'nin uzun yolculukları esnasındaki gözlemlerinin ve topladığı bilgilerin ürünü olmadığı hemen hemen bütün araştırmacılarca kabul edilmiştir. Çelebi, Seyahatnâmesini kaleme alırken, seyahat ettiği yerlerde sadece orada tanıklık ettikleriyle yetinmemiş, gördüklerinden, duyduklarından ve kitaplardan faydalanmayı da eksik etmemiştir. Bilgilerinin kaynağını yer yer seyahatnâmede belirtmiştir. Eserin içeriği bu bakımdan, Evliya'nın kendi görüp işittikleri ve gözlemleriyle tespit ettikleri, görgü tanıklarından dinleyip aktardıkları, karakterinin etkisi altında hayal gücü ile

---

79 Robert Dankoff, "The Seyahatnâme of Evliya Çelebi as Literary Monument" *Journal of Turkish Literature 2, 2005*, s. 75; Sooyong Kim, "Dünya Seyahat Edebiyatında Seyahatnâme'nin Yeri" *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi,* (ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2011, s. 567.

80 Seyit Ali Kahraman, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Yazılış Macerası", *Çağının Sıradışı Yazarı: Evliya Çelebi,* (haz. Nuran Tezcan), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009, s. 209-210.

abarttıkları, halk arasında inanılan ve anlatılan olağanüstü olaylar, kerametler, büyüler, doğaüstü yaratıklar ve başka yazarlardan biraz değiştirerek ya da kısaltarak kimi zaman da olduğu gibi ele alarak aktardıklarından ibarettir." [81]

"Evliya Çelebi'nin seyahat etmedeki ilk amacı, Osmanlı Devleti'nin tam bir tasvirini ortaya koymaktadır. Çelebi'nin ikinci amacı da, seyahatlerinin tam bir arşivini ortaya çıkarmak ve bu amacı gerçekleştirirken seyahatlerinin ve maceralarının ilk elden anlatımını sağlamaktır. Zaten bu durum, Seyahatnâme'yi okuduğumuzda açık bir şekilde görünmektedir. Zira Çelebi, karşılıklı konuşmaları, başından geçen olayları veya ibret verici olayları anlatırken okuyucuya heyecan vermekte ve konuşmalarda bizzat kişinin ağzından çıkan kelimeleri yörenin şivesiyle dile getirmektedir. Çelebi, ilk amacını gerçekleştirirken, tasvirlerini mekânsal ve topografik tetkiki ön plana çıkararak yapmaktadır. Kasaba betimlemelerinde evsaf'ı kal'a en karekteristik anlatım özelliğidir ve bu, şehirleri, kasabaları, kaleleri anlatırken çoğunlukla kullandığı anlatım tarzıdır. Çelebi, ikinci amacını gerçekleştirirken, Müslüman seyyahların rıhle geleneğindeki kaynaklara göre kişisel ya da otobiyografik tarzda yazmıştır. Çelebi'nin gezileri ve maceraları belirgin anlatımsal özelliktedir, fakat hayal gücünü kullanmasından ötürü bu yöne doğru ilerlediği de görülmektedir."[82]

"Evliya Çelebi, seyahati esnasında şehirleri ya da kaleleri tamamıyla ifade ederken genel anlamda şu yöntemi kullanmıştır; eğer bir kaleyi anlatacaksa öncelikle Evsaf-ı kal'a ve Eşkâl-i kal'a olarak iki kısma ayırarak bilgi vermektedir. Evsaf-ı kal'a olarak belirttiği kısımda, kale hakkında geçmişe dönük bilgiler verir; kalenin kim tarafından, hangi tarihte yapıldığını, kimlerin burada hâkimiyet sürdüğünü belirtir. Ayrıca şehir ahalileri hakkında bilgi verirken çok eski zamana kadar iner."[83] *"Eşkâl-i Kal'a olarak nitlendirdiği kısımda ise kalenin genel fiziki*

---

[81] İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi", s. 713-714.

[82] Dankoff, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı", s. 269

[83] Pertev Paşa, *Seyahatnâme Evliya Çelebi b. Muhammed Zılli el-İstanbuli,* Süleymaniye Kütüphanesi, C. 4, s. 31b.

şeklini, etrafının ölçüsünü, kule, kapı sayısının sayı ve isimlerini anlatmıştır. Bu anlatım, tamamıyla müellifin gözlem ve ölçümlerine dayalı bir anlatım şeklidir." [84]

"Evliya Çelebi'nin eserini kaleme alırken hangi kaynaklardan yararlandığını tüm anlamıyla tespit etmek zor olsa da en azından eserini incelerken yer yer hangi kaynaklardan faydalandığını zikrettiği isimlerden anlıyoruz. "Seyahatnâme'nin muhtelif sahifelerinde müellif, Makrizî, Taberî, Zahabî, Celalzâde Salih, Âli ve Solakzâde gibi müelliflerden; Yunan, Latin ve Macar dilleri ile yazılmış tarihlerden; Atlas, Minor ve mapa mundiden (Evliya Çelebi'de papa munta) faydalandığını söyler. Bundan başka onun bazı kanunnameleri, eyalet tahrirleri ve resmi kayudâtı tetkik ettiği ve gezdiği yerlerdeki hükümet memurlarından, sicil ve evkaf kayıtlarından istifade ettiği anlaşılmaktadır." [85]

"Seyahatnâme'nin, yazarın birbirini takip eden seyahatlerine göre kronolojik sırayla düzenlenmiş ciltlere ayrılmakla birlikte, bütünlük içinde ortaya koyulması da dikkat çeker. Seyahatnâme'nin sadece birinci ve ikinci kitaplarında bütünlük organizasyonu bulunmaktadır. Diğer kitaplarda bu sağlam bir çerçeveyi göremesek de Evliya Çelebi'nin her kitabında belirli bir planı korumaya çalıştığı görülür." [86] Belirlediği şablondaki yerleri tarif eden Evliya Çelebi'nin eserdeki konu başlıkları zaman zaman değişiklik gösterse de çoğu zaman bu uygulamaya bağlı kalındığı görülmektedir.[87]

"Eserini bir nevi hatırat şeklinde düzenleyen Evliya Çelebi'nin, hayatı hakkında kaynaklarda ve kayıtlarda net bir bilgi olmamakla birlikte, eserini neden Mısır'da kaleme aldığını da bilmemekteyiz. Evliya Çelebi'nin, Seyahatnâme'yi ömrünün son yıllarında Mısır'da yazdığı birçok araştırmacı tarafından tahmin edilmektedir. Pierre A. Mackay da dış kaynaklara dayanarak bunu saptamıştır. Örneğin, Evliya, berberlerden söz ederken Mısır'da, Sudan'da ve Habeşistan'da

---

[84] Hacı Mahmud Efendi, *Seyahatnâme*, s. 209.
[85] Cavid Baysun, "Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli", s. 408-409
[86] Dankoff, *Seyyah-ı Âlem*, s. 42.
[87] Heathv W Lowry, *Evliya Çelebi'nin Ayak İzlerinde*, (çev. M. Alper Öztürk), Bahçeşehir Üniversitesi Yay., İstanbul 2012, s. 73.

insanların çoğunun kıvırcık saçlı olduklarına şahit olduğunu yazmıştır. Ancak bunlar seyyahın son yıllarda yaptığı yolculukların izlenimleridir ve onuncu cildin konusudur." [88]

"Çelebi tarafından meydan getirilen eserin ilk bakışta, bütün seyahatler tamamlandıktan sonra kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Fakat 1040'ta İstanbul'da yapılan temaşaların bahsi Seyahatnâme'nin birinci cildinde bulunmaktadır. Çelebi, hayatının son zamanlarındaki vak'alarından örnek olarak Budin seyahatinde gördüklerinden, Bozcaada'dan, Melek Ahmed ve Seydi Ahmed paşaların gazalarından ve Viyana'dan bahsetmiştir. Kanunî Süleyman'ın hayatını anlatırken, Padişah'ın birçok eser meydana getirdiğini ve seyahati esnasında bunların hepsini yazacağını söylemiştir. 1058'de ziyaret ettiği Mevlânâ türbesini tavsif ederken, 1060 yılına sözü getirerek bu tarihte türbenin tamiri sırasında vakıfnamesini bizzat tanıklık ettiğini kaydetmiştir. Buradan yola çıkarak dokuzuncu ve onuncu ciltlerin Mısır'da yazıldığından şüphe yoktur. Dokuzuncu ciltte "Bu evrak-ı perişanımız hırka-i dervişan-ı nemed pûşan gibi, elvan elvan olub, tamam buldu" kaydı ile "İhtitam-ı seyahat-i küstahane" başlıklı bend, seyahatnâmenin dokuzuncu ve onuncu ciltlerinin Mısır'da yazıldığını gösterir; ancak bu, diğer ciltlerin de burada yazıldığı anlamını çıkarmak mümkün değildir. Çelebi'nin, buradan İstanbul'a döndüğünü düşünürsek ve burada da fazla yaşamadığı bellidir. Kısa zaman içerisinde de bu on ciltlik eseri yazamayacağına göre, eseri daha önceden yazmış olma ihtimali çok yüksektir. Bir diğer ihtimal ise, Çelebi'nin Seyahatnâme'yi farklı yıllarda bölüm bölüm yazmış, sonradan bazı haşiyeler ilavesi ile onu tamamlamış olabileceği yönündedir." [89]

"Bu konuda Semih Tezcan ise, Evliya'nın Seyahatnâme'yi Mısır'da kaleme almasının sebebini bilmesek de bu hususta tahmin yürütmenin mümkün olduğunu söyler ve eserini İstanbul'da bu kadar "rahat" kaleme alamayacağı yönündeki görüşünü, IV. Murad için "kassabbaşı" ifadesini kullanamayacağını ve Kadızadelileri anlatırken kendi kendine "sansür" uygulamak zorunda kalacağını ifade ede-

[88] İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi", s. 719.
[89] Baysun, "Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli", s. 410

rek temellendirmektedir." [90] Nitekim II. Abdulhamid döneminde Seyahatnâme ilk kez yayımlanırken sansüre uğrayacaktır.[91]

Nüshalar:

Evliya Çelebi Seyahatnâme'yi 1680'li yıllarda, hayatının son zamanlarını geçirdiği Mısır'da kaleme aldığında İstanbul'un bu eserden haberi olmamıştır.[92] 1742'de İstanbul'a Hacı Beşir Ağa'ya gönderilip ve az sayıda kopyası yapılarak Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ne koyulmuştur.[93] Ayrıca Seyahatnâme'nin asıl nüshasının, Hacı Beşir Ağa'nın vefatından önce ortadan kaybolduğu iddia edilirken, diğer taraftan Moralı Beşir Ağa'nın eline geçtiği kesinlik kazanmıştır.[94] Hacı Beşir Ağa'ya Kahire'den hediye gönderilen orijinal nüshalardan oluşan takımın ilk dört cildi mevcut bulunmakla birlikte; beşinci cilt, kopyalarının çıkarılmasının ardından kaybolmuştur.[95]

"Yazarın el yazma nüshası kabul edilen birinci ve ikinci kitabın bir arada ciltli bulunduğu Topkapı Sarayı Kütüphanesi - Bağdat Köşkü 304-305-306-307-308 numaralı yazmalar şunlardır: ***304*** *numaralı yazma, sırtı koyu fes renginde meşin, miklepli, kapakları şemseli ve açık yeşil renk atlas bir cilt içindedir. 235x345 mm ebadında aharlı beyaz, kalın iyi cins abadi bir kâğıda yazılmıştır. Hattı, rik'a ile nesih arasında karışık bir yazıdır. Her sayfa 36 satırdan ibaret olup; birinci cilt*

---

[90] Tezcan, "Bir Dahinin Seyahatnâmesi", s. 18.

[91] Muzaffer Albayrak, "Seyahatnâme sansürlendi, haczedildi, hatta hapsedildi!", *NTV Tarih 26,* İstanbul 2011, s. 64-66.

[92] İsmail Erünsal, "Osmanlı Münevverinin Evliya Çelebi'ye Bakışı", *Evliya Çelebi Atlası,* (ed. Coşkun Yılmaz), Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2012, s. 217.

[93] Nuran Tezcan, "Evliya Çelebi Seyahatnâme'sinin Hammer-Purgstall Tarafından Bilim Dünyasına Tanıtılması Hakkında", *Osmanlı Araştırmaları 34*, İsyanbıl 2009, s. 203.

[94] Uğur Demir, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Bilinmeyen Sahibi:Moralı Beşir Ağa," *Evliya Çelebi Atlası,* (ed. Coşkun Yılmaz), Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2012, s. 176.

[95] Nuran Tezcan, "Seyahatnâme'nin Genel Yapısı, Önemli Yazmaları ve Baskıları", *Doğumunun 400. yılında Evliya Çelebi,* (ed.Nuran Tezcan ve Semih Tezcan), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.,Ankara 2011, s. 119.

217 varaktır. ***306*** *numarada kayıtlı olan nüshanın özellikleri şöyledir: 315x205mm boyutlarında, 387 yaprak ve 29 satırdır. Miklepli, kahverengi deri cilt içindedir. H. 1165/M. 1751-52 yılında aharlı krem rengi kâğıda Hacı Mehmed tarafından nesih yazıyla istinsah edilmiştir.* ***308*** *numaralı yazma eser, şemseli ve köşelikli kahverenği deri cilt içinde, aharlı ince bir kâğıda yazılmış olup; 310 mm boyunda ve 205 mm eninde 383 yaprakdan ibarettir. Yazmanın ilk 188 yaprağını yedinci cilt, son 195 varağını ise sekizinci cilt oluşturmaktadır. Kötü bir nesihle kaleme alınmıştır. Sayfadaki yazı uzunluğu 166 mm'dir. Her sayfada 33 satır mevcuttur. Az da olsa bazı sayfalarda çıkmalar (derkenar) bulunmaktadır."*[96]

*"**Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Köşkü Nüshası:** 1457 numarada kayıtlı nüsha, aharlı ince bir kâğıda yazılmış olup; 310 mm boyunda ve 200 mm eninde 188 yaprak olup, kötü bir nesihle kaleme alınmıştır. Sayfadaki yazı uzunluğu 165 mm'dir. Cetveller kırmızıdır. Miklepli, kahverengi derili ve ebru ciltlidir. Az da olsa bazı sayfalarda çıkmalar (derkenar) bulunmaktadır. **Pertev Paşa Nüshası:** Süleymaniye Kütüphanesi'nde Pertev paşa bölümünde 462 numarada kayıtlı olan bu nüshanın özellikleri şöyledir: Yazı alanı 295x175 mm, dış ölçüleri 380x245 mm, 3+158 yapak, 48 satırdır. H. 1155/M. 1742 yılında Hafız Ahmed tarafından nesih yazıyla istinsah edilmiştir. **Hacı Beşir Ağa Nüshası:** Süleymaniye Kütüphanesi'nde Hacı Beşir Ağa bölümünde 452 numaralı kayıtlı olan nüshanın özellikleri: Yazı alanı 269x253mm, dış ölçüleri 280x173mm, 3+158 yaprak, 48 satırdır. Çalışmahipli, meşin ciltlidir. H. 1158/M. 1745 yılında nesih yazıyla istinsah edilmiştir."*[97]

*"**Yazma ile Basma Nüshalar Arasındaki Farklar:** Basma nüshanın durumu; Seyahatnâmen'in ilk altı cildi İkdam gazetesi yayıncısı Ahmed Cevdet tarafından Necip Asım'ın gözetiminde Pertev Paşa (P) nüshası esas alınarak basılmıştır. Altıncı cildin basımında Macar Bilimler Akademisi de yardım etmiş ve bu basımı Dr. Cararcson denetlemiştir. Birinci cilt ile dördüncü cilt arası İstanbul 1314/1896'da, yedinci cilde kadarı da 1318/1900'e kadar basılmıştır. Yedinci ve*

---

[96] Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi,* s. 25.
[97] Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi,* s. 25.

sekizinci ciltler Türk Tarih Encümeni'nde Kilisli Fırat'ın gözetiminde Beşir Ağa (Q) nüshası esas alınarak öbür nüshalar ile karşılaştırılmış 1928'de bastırılmıştır. Dokuzuncu ve onuncu ciltler ise Maarif Vekâletince (Q) nüshası esas alınarak yeni harflerle bastırılmıştır (1935 ve 1938). Yazma ile basma nüshalar arasındaki farka gelince; 1) Metnin aslındaki imla yenileştirilmiştir. 2) Kimi cümleler kısaltılmış bazı yerler özet olarak verilmiştir. 3) Yazmada açık bırakılan yerlerin kimisi basmada gösterilmemiştir. 4) Dil ve üslub değiştirilmiş, çoğu yerde yenileştirilmiştir. 5) Bazı kelime ve cümleler sakınca görülerek çıkarılmıştır."[98]

3. Seyahatnâme'nin Ciltleri ve İçeriği

"Seyahatnâme, Evliya Çelebi'nin seyahatlerine göre kronolojik sırayla düzenlediği ciltlerden meydana gelmektedir. Eserin, birinci cildi İstanbul, onuncu cildi Kahire olmak üzere, iki cildinin Osmanlı Devleti'nin iki önemli şehrine ayrılmış olması ilgi çeken bir noktadır. Bunlardan birincisi, seyyahın doğup, büyüdüğü ve gençlik yıllarını geçirdiği yer, ikincisi ise yaşlılık döneminde hayatını sürdürmesi bakımından önem arz eder. Eserin bütünlüğünü yansıtması açısından önemli olan bu iki ciltte, her iki şehrin de planlı bir anlatımla ele alındığı ve cildin bütününü içerecek şekilde alt başlıklara ayrıldığı görülmektedir. İstanbul şehrini takip eden ciltte Bursa ve Kahire'den önce Mekke'nin anlatılması ciltlerin genel düzeninin bütünlük oluşturan yapısını gösterir. Diğer ciltler ise coğrafya ağırlığına göre; II. cilt Karadeniz, Gürcistan ve Doğu Anadolu; III. cilt Orta Anadolu, Suriye, Filistin, Balkanlar; IV. cilt Doğu ve Güneydoğu Anadolu, İran; V. cilt İran, Balkanlar ve Trakya; VI. cilt Sırbistan, Macaristan, Romanya; VII. cilt Almanya (/Avusturya), Macaristan, Kırım, Dağıstan, Kafkasya; VIII. cilt Kırım, Yunanistan ve Arnavutluk'la, IX. cilt ise hac yolculuğuyla ilgilidir."[99]

"Evliya Çelebi'nin kendi el yazısı olarak kabul edilen ilk sekiz ciltten sonra telif edildiği kabul edilen dokuzuncu ve onuncu ciltler bulunamamıştır. Seya-

---

[98] İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi", s. 722-723.
[99] Tezcan, "Seyahatnâme", 37, s. 16.

hatnâme ilk olarak 1848'de Kahire Bulak matbaasında "Müntehabât-ı Evliya Çelebi" adıyla yayımlanmıştır. İkdam Gazetesi sahibi Ahmed Cevdet Bey ile Necib Asım Bey, Pertev Paşa kütüphanesindeki nüshayı esas alarak 1896 senesinde İstanbul'da eseri basmaya başlamışlardır. 1902 senesine kadar ancak altı cildi yayımlanabilmiştir. Seyahatnâme'nin bu matbu nüshası Türkiye'de oduğu kadar tüm dünyada da kullanılmıştır. Yedinci ve sekizinci ciltleri 1928'de Türk Tarih Encümeni, dokuzuncu ve onuncu ciltleri ise 1935-1938'de yeni harflerle Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti tarafından yayımlanmıştır. Bu neşrin ilk cildinin yayınından 100 yıl sonra 1996 yılında Yapı Kredi Yayınları tarafından birinci cildin tam metni yeniden yayımlanmıştır. Yeni baskıları daha çok "seçmeler" hâlinde çıkmıştır. Bunlar arasında Reşat Ekrem Koç'un "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi" (5.Cilt 1943-1951); Mustafa Nihat Özön'ün "Seyahatnâme"si (3.Cilt 1944-1945); Mehmet Aksoy ile Server İskit'in "Evliya Çelebi Seyahatnâmesinden En Güzel Parçalar"ı (1962); Zuhuri Danışman'ın "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi" (10. Cilt 1969-1970); Nihal Atsız'ın "Evliya Çelebi'den Seçmeler"i (2. Cilt 1971-1972) sayılabilir."[100]

Seyahatnâme'nin Ciltlerine Göre Konuları:[101]

*"**1. Cilt:** Eserin birinci cildinde 1630-40 yılları arası İstanbul'un tarihi, kuşatmaları ve fethi, İstanbul'daki kutsal makamlar, câmiler, Sultan Süleyman Kanunnâmesi, Anadolu ve Rumeli'nin mülkî taksimâtı, çeşitli kimselerin yaptırdığı câmi, medrese, mescit, türbe, tekke, imâret, hastane, konak, kervansaray, sebilhâne, hamamlar, Fâtih Sultan Mehmed zamânından itibaren yetişen vezirler, âlimler, nişancılar, İstanbul esnâfı ve sanatkârları yer almaktadır."*[102]

*"**2. Cilt**: İkinci ciltte Mudanya ve Bursa, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, İstanbul'un fethinden önceki Osmanlı sultanları, Bursa'nın âlimleri, vezirleri ve şâirleri; Sinop, Trabzon ve havâlisi, Gürcistan dolayları; Kırım, Karadeniz, Bolu,*

---

[100] Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi,* s. 24-25.
[101] Bu bölüm, Ülkü Çelik Şavk'ın , "*Sorularla Evliya Çelebi*" adlı çalışmasından alınmıştır.
[102] Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 26.

Amasya, Niksar, Erzurum, Nahçivan, Tebriz, Baku, Erzurum, Bayburt, Erzincan, Merzifon, Ankara yer almaktadır."[103]

*"**3. Cilt**: Üçüncü ciltte Üsküdar'dan Şam'a kadar yol boyunca bütün şehir ve kasabalar; Eskişehir, Konya, İskenderun, Tire, Akre, Kızıl Deniz, Ölü Deniz, Urfa, Kayseri, Sivas, İskilik, Rusçuk, Niğbolu, Silistre, Filibe, Edirne, Sofya ve Şumnu şehirleri hakkında geniş bilgiler yer almaktadır."*[104]

*"**4. Cilt**: Dördüncü ciltte İstanbul'dan Van'a kadar yol üzerindeki bütün şehir ve kasabalar; Malatya, Diyarbakır, Mardin, Sincar, Bitlis, Ahlat; Evliya Çelebi'nin elçi olarak İran'a gidişi, İran ve Irak hakkında bilgiler; Tebriz, Erdebil, Kazvin, Kum, Bağdad, Necef/Kufe, Basra, Abadan, Cizre, Musul, Tikrit hakkında bilgiler yer almaktadır."*[105]

*"**5. Cilt:** Beşinci ciltte Tokat, Rumeli ve Sarıkamış'tan Avrupa'ya kadar çeşitli ülke ve eyâletler; Kırklareli/Kırkkilise, Varna, İstanbul, Silistre, Hoten, Özi, İznik, Bursa, Gelibolu, Edirne, Belgrad, Temeşvar, Libhova, Yanova, Varad, Sarayevo, Zagrep, Üsküp, Köstence, Sofya, Semendire yer almaktadır."*[106]

*"**6. Cilt:** Altıncı ciltte Macaristan ve Almanya; Temeşvar, Koloşvar, Kaşav, Sibiv, Mohaç, Peç, Budin, Uyvar, Estergon, Belgrad, Dubrovnik, Mostar, Zigetvar, Kanije yer almaktadır."*[107]

*"**7. Cilt:** Yedinci ciltte Avusturya, Kırım, Dağıstan, Çerkezistan, Kıpçak diyârı; Ejderhan havâlisi; Belgrad, Viyana, Budapeşte, Oçakov, Krakow, Kırım, Bahçesaray, Dağıstan, Astrahan, Saratov, Kazan, Kalmukya, Azov yer almaktadır."*[108]

*"**8. Cilt:** Sekizinci cilt içinde, Evliya Çelebi'nin, Azak'tan Kırım'a; Kefe, Bahçesaray, Kılburun, Akkerman, İsmail, Girit olayları, Babadağı, Hasköy, Edirne,*

---

[103] Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 27.
[104] Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 27.
[105] Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 27.
[106] Ülkü Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 27.
[107] Ülkü Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 28.
[108] Ülkü Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 29.

Dimetoka, Gümülcine, Drama, Selânik üzerinden bütün Yunanistan ve Mora'yı dolaşarak Hanya, Kandiye, Arnavutluk; Yanya, Tepedelen, Avlonya, Draç, İlbasan, Ohri, Resne, Manastır, İştip, Tikveş, Cisr-i Mustafa Paşa ve Edirne üzerinden İstanbul'a dönüş seyahatleri bulunmaktadır."[109]

*"**9. Cilt**: Dokuzuncu cildin içinde, Evliya Çelebi'nin İstanbul'dan hareketle Kütahya, Afyon, Manisa, İzmir, Sakız, Kuşadası, Aydın, Tire, Denizli, Muğla, Bodrum, Ege adaları, Isparta, Antalya, Alanya, Karaman, Silifke, Tarsus, Adana, Maraş, Antep, Kilis, Haleb, Lazkiye, Şam, Beyrut, Sayda, Safet, Nablus, Kudüs, Evliya menkıbeleri ile Mekke ve Medîne seyahatleri hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır."*[110]

*"**10. Cilt**: Onuncu ciltte ise Mısır ve çevresi; Kahire, Tanta, İskenderiye, Nil, Funcistan (Mogadişu, Suakin, Hadendoa, Bahnisa, Feyyum) yer almaktadır."*[111]

Seyahatnâme'nin bilim dünyası için önemli bir kaynak olduğunu keşfeden ve 1814'te yazdığı bir yazıyla eseri bilim dünyasına tanıtan, *"Bütün Doğu yazmaları arasında en ilginç olan ve en çok mutlu kılan buluş"* ifadeletiyle Hammer-Purgstall olmuştur.[112] Seyahatnâme'nin 1814 yılında Hammer tarafından keşfedilmesinden sonra birçok yabancı bilim adamı Çelebi hakkında araştırmalar yapmış; eseri birçok dile çevrilmiş ve yayımlanmıştır. Gezi güzergâhı ve gittiği yerler onun eserinde geçen yönleri ile yeniden incelenmiştir. Hammer-Purgstall bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

"Doğu'da çok nadir olan bu eserin Avrupa'daki tek yazma nüshası şimdi Viyana'da, bu satırların yazarının elinde bulunmaktadır. Bu eser, onun kendi inceleme ve araştırmalarıyla tanıdığı tüm oryantal coğrafya ve mesafe bilgisi eserlerinden çok daha ilginç ve zengin olduğu için ve coğrafya ve topografya alanlarına gerçek anlamda bir zenginleşme ve genişleme getirdiği için bu satırların yazarı, bu

[109] Ülkü Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 30.
[110] Ülkü Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 30.
[111] Ülkü Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 32.
[112] Uğur Demir, "Yasaklanan ve Sansürlenen Bir Kitabın Macerası: Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin İlk Baskıları", *Osmanlı Araştırmaları 46*, İstanbul 2015, s. 195.

mutlu keşfi duyurmayı ve eserin içeriği üzerine söyleyeceği birkaç sözle eserden yapılacak kısmî tercümelerin yaratacağı ilgiye dikkati çekmeyi kendine görev saymaktadır."[113]

"Evliya Çelebi, gittiği bütün yerlerin genel durumu, coğrafi durumu, tarihi, halkın özellikleri, dili, dini, kıyafetleri, sanatları, gündelik yaşamları, karşılaştırmalı coğrafya, sanat tarihi ve etnografya, dinler tarihi açısından çok önemli bilgiler vermektedir. Dinler tarihi açısından önemli meseleler da içerir ki bunlar, Osmanlı toplumundaki Müslüman-gayrimüslim ilişkileri, gayrimüslim halkların gündelik hayatları, ekonomik ve kültürel durumları, nüfusları, ibadet yerleri, inanç ve itikatlarıdır. Farklı topluluklara ait öyküler, türküler, halk şiirleri, söylenceler, masal, mani, ağız, ayrılıkları, halkoyunları, giyim-kuşam, düğün, eğlence, inançlar, komşuluk bağlantıları, toplumsal davranışlar, sanat ve zanaat varlıkları da yer almaktadır. Gezilen yerlerin evlerinden, cami, mescid, çeşme, han, saray, konak, hamam, kilise, manastır, kule, kale, sur, yol, havra gibi değişik yapıların bütün özelliklerinden bahsedilmektedir. Bunların yapılış yılları, onarımları, yapan, yaptıran veya onaranlar, bulunduğu bölgelerin mutfak kültürü ile ilgili zengin bilgiler, gezilen bölgenin yönetiminden, eski ailelerinden, ileri gelen kişilerinden, şairlerinden, oyuncularından, çeşitli kâdemelerdeki görevlilerine kadar ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Seyahatnâme, İslam edebiyatının, belki de dünya edebiyatının en uzun ve kapsamlı seyahat kitabıdır. Camiler, köprüler, medreseler, hamamlar, çeşmeler gibi tarihi yapılar konusunda bir kaynak eser niteliğindedir."[114]

"Evliya'nın anlattıkları ile günümüze kadar ayakta olan eserlerin özellikleri büyük oranda örtüşür. Bu yönüyle de hem Çelebi'nin hem de eserinin güvenilir bir kaynak olduğu görülmektedir. Ayrıca günümüzde harabeye dönmüş anıt eserlerin o günkü durumlarını anlatmak için de son derece önemli bir kaynaktır. Seyahatnâme, XVII. yüzyılda Osmanlı Türkçesi ve otuz civarında farklı dil malze-

---

113 Hammer-Purgstall, "Türkçe Bir Seyahatnâmenin İlginç Bulunuşu", s. 269.

114 Salih Özkök, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Doğu Şehirleri (1641-1648),* Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Çalışmai, Kars, 2013, s. 23.

mesi barındıran bir kaynak eserdir. Bugün bile siyasal sınırlar bakımından kesinlik kazanmamış olan Balkanlar'daki gelişmelerin tarihsel geçmişi ve Orta Avrupa'daki son yapılanmaların arka planını gözler önüne seren bir tarihsel bilgi kaynağıdır. Yemek kültüründen bitki bilimine, konuşma dilinden edebi dile, geçmişten geleceğe toplumsal yapının bütün unsurlarını içeren zengin bir antolojidir. Seyahatnâme'nin bir diğer özelliği de zikrettiği eserlerden gelir. Evliya Çelebi'nin kaynak olarak gösterdiği birkaç eserin kütüphanelerde olmadığı Meşkure Eren tarafından 1960'da yayımlanan bir çalışmale tespit edilmiştir. Seyahatnâme bu yönüyle bir eski eser arşivi gibidir."[115]

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ni incelerken dikkatimizi çeken diğer bir önemli nokta ise; bu eserin bulunduğu dönem hakkında yani Osmanlı Devleti'nin pek çok yapısı hakkında bilgi vermesidir. Özellikle şehir tarihçiliği hakkında önemli yöntem ve bilgiler vermektedir. Osmanlı şehir sisteminin önemli ölçüde yansıdığı eserde, belirli bir şablon biçiminde anlatılan şehirler, coğrafi konum ve tarihçesi, mimari değeri ve önemi, hâlihazırdaki hali; halkın yaşam tarzı, karakteri ve eğitim düzeyi, dili, adet ve görenekleri, giyimi, oyunları, sanatları ve ziyaretgâhlar olarak sınıflandırabilecek bir çerçeve içinde ele alınmıştır. Ana hatlarıyla şehir tasvirlerini; tarih, mekân ve halk olmak üzere üç kategoride oluşturan Çelebi, yaptığı yolculukları ayrıntılı bir şekilde aktarması esere Seyahatnâme adını verdiren temel mekanizmayı oluşturur. Bu özellikler kitaba, hem kaynaklara dayanan bilgiler içermesi hem de bizzat şahit olarak bilgiler eklemsi açısından tarih, coğrafya, toplumsal hayat, ekonomik durum, halk bilimi için kaynak eser olma özelliğini kazandırır.[116]

Yine Evliya Çelebi, insanlarla ilgili verdiği bilgilerin yanında, anlattığı bölgenin evlerinden, cami, mescid, çeşme, han, saray, konak, hamam, kilise, manastır, kule, kale, sur, yol, havra gibi değişik yapılarından da söz eder. Bunların yapılış yıllarını, onarımlarını, yapanı, yaptıranı ve onaranı

---

115 Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 55
116 Tezcan, "Seyahatnâme", s. 17.

detaylarıyla ifade eder. Yapının çevresinden, çevrenin havasından-suyundan söz ederek böylece konuya bir hareketlilik getirerek, çevreyle bütünlük kazandırır.[117]

Seyahatnâme'nin Türkiye'deki baskı macerası 1841 yılında başlamış ve 1843 yılında ise ilk neşri yapılmıştır. Fakat sözü edilen bu eser Seyahatnâme'nin bütününü değil, sadece birinci ciltten seçkileri içinde barındıran toplama bir neşirdir.[118] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi hakkında Türkçe literatürde ilk değerlendirmeleri yapan isimler Ahmet Mithat Efendi ve Necip Âsım'dır. Türk Tarih Encümeni, Seyahatnâme'nin yedinci ve sekizinci kitaplarını da içine alan bir yayın hazırlamış; bu yayın, eserin yazmaları hakkında yapılacak araştırmalar için çok önemli bir çalışma olmuştur.[119] Robert Dankoff ise bu çalışma için, *"Kreutel öncesi dönemin ulaştığı en mükemmel nokta"* ifadesini kullanır.[120]

4. Seyahatnâme'nin Dili ve Üslûbu

Son olarak Evliya Çelebi'nin dili ve üslûbu hakkında bilgi verip çalışmamızin ana kısmı olan Mekke seyahatine giriş yapacağız. *"Eski Türk nesrinin birbirine parelel üç kolda var olduğu bilinmektedir: 1) Konuşma diline dayalı sade üslub, 2) Süslü nesir, 3) Süslü nesrin az ya da çok oranda öğeler almakla birlikte, temelde, konuşma diline dayalı orta üslup. Evliya Çelebi üzerinde çalışmış olanlar, Seyahatnâme'nin halk diliyle ve sade bir üslubla yazıldığı üzerinde görüş birliği içerisindedirler. Genellikle eserin basma nüshasına dayanan ve gerçeğe pek uymayan bu görüş oldukça yaygındır. Basma nüshanın dili ve üslubunun yer yer*

---

117 Meşkure Eren, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul 1960, s. 5-7.

118 Muzaffer Albayrak, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Baskı Serüveni", *Evliya Çelebi Konuşmaları/Yazılar,* (haz. M. Sabri Koz) , Yapı Kredi Yay., İstanbul 2011, s. 15-16.

119 Uğur Demir, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ne İntikali Meselesi", *Osmanlı Araştırmaları 39*, İstanbul 2012, s. 205-216.

120 Robert Dankoff, "Şu Rasadı Yıkâlim mı? Evliya Çelebi ve Filoloji," *Evliya Çelebi Konuşmaları/Yazılar,* (haz. M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2011, s. 129.

yenileştirilmiş olmasına rağmen, bu durumda bile basma nüshaya halk diliyle yazılmış demek zordur. Konuşma diline dayalı sade üslupla yazılan eserlerin ayırt edici niteliği doğal, yalın ve süssüz olmasıdır. Evliya'nın üslubu hakkında hüküm verirken, Seyahatnâme'deki özgün parçalar ile alıntıları birbirinden ayırt etmek gerekir. Sözgelişi, yazarların birçok yerde menakıbnâmelerden ve fütüvvetnâmelerden yararlandığı açıktır. Evliya, bu tür eserlerin sade dilini olduğu gibi almıştır. Öte yandan yer yer ağır bir üslup kullandığı da görülmektedir. Evliya'nın kendi dili ve üslubunu, kendi hayatı ile veya gözlem ve anıları ile ilgili bölümlerde bulabiliriz."[121] Buna şu parçayı örnek verebiliriz:

"Merhum Murâd Han tuvana yiğit olmağile mekur fününların çoğunu bilüb rica edüb elbette hasmun bir fen ile zahrun yere getürdü. Ta bu mertebe gürbüz er idi. Bir gün saadetle Harem hamamından taşra Has Odaya arak-alud olup çıkdukça cümleye selam verüb *"Şimdi bir hamam faslı eyledüm"* dediler. Cümle Sıhhan ve afiyetdediler. Hakir eyitdüm: *"Hünkarum! Pak olup nur olmuşsız. Bugün artık yağlanıp güleş etmen, zira içeri Haremde salâvatsız güleşüp damarunuz kırılıp kuvvetünuz kalmamişdur. Hattat gibi Melek gibi hasmun vardır"* dedüm. *"Ya kuvvetüm kalmamış mıdur? Gör imdi"* deyub bu hakiri hemen kemeründen ukab-var kapup dogancılar pefteresi ve sıbyan fırlağı gibi bu zaifi ser-i saadeti üzre fırafır çevürüp deveran etdirürken hakir eyittüm: "Bre Hünkarum! Bu duacun sakın yenme ve koyverüp düşürme" dedüğümden hemen Kendüni pek tut dedi *"Be meded Hünkâr hemen Allah duta yahsa iş işden geçti"* deyü feryad edegördüm. Yine hakiri gürz gibi çevirür. *"Bre Hünkarum dönmeden gönlüm bulandı, kusacağım geldi, edebde başınçün o da geldi" deyince gülmeden bitab ve bi-mecal olup bu latifeden safa edüp hakire kırk sekiz altun ihsan eyledi"*.[122]

"Bu bölüme bakıldığında görülüyor ki, Evliya'nın dili ve üslubu, konuşma dilinden birçok ögeler almakla birlikte eserinin bütünü orta üslupta yazılmıştır. Hatta orta üsluba dahil edebileceğimiz birçok eser, örneğin Peçevi (Peçuylu) ve

---

[121] İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi", s. 725-726.
[122] İz,"Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi", s. 727.

silahdar tarihleri inşa nesrinden birçok klişe kullanmalarına rağmen, genel olarak, konuşma diline çok daha yakındır. Evliya Çelebi'nin dili ve üslubu ise, konuşma dilinden çok yararlanmış ve birçok halk deyimi kullanmış olduğu halde, orta üslubun, "okumuşlar dilinin" ve inşa geleneğinin çok etkisinde kalmış bir çeşididir. Seyahatnâme'nin her cildinde yüzlerce örneğine rastladığımız tamlama ve kalıplar bunun bir kanıtıdır: Altab-ı alemtab, tig-i ateş-tab, lâşe-i murdar, serdar-ı bavekar, sâlimin ve ganimin, etraf ü eknaf, ferd-i aferide, Çirkab-ı dünya, tu'me-i şimşir, tarfetü'l-ayn, kal'a-i üstüvar, küffar-ı duzah-karar, asker-i derya-misal, vb."[123]

"Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi hakkında, gerek bizim ülkemizde gerekse yabancı ülkelerde, birbirine zıt bazı hükümler ileri sürülmüştür. Evliya Çelebi bazılarına göre, XVII. yüzyılın bir ana kaynağının yazarı, bazılarına göre ise sadece hikâyeler uyduran bir hayal gücü kuvvetli bir şahıstır. Onu, hemen hemen değerini inkâr edecek derecede şiddetli eleştirilere tabi tutan Sekfü Gyula, Çelebi'ye insana hoş vakit geçirtmekten başka hiçbir faydası olmayan bir eserin müellifi bakış açısıyla değerlendirir ve Seyahatnâme'deki her çeşit malumatı, yalan veya yanlış olarak nitelendirmekle yetinmeyip, özellikle şehir tasvirlerinin belirli bir şablona göre uydurulmuş şeylerden ibaret olduğunu ileri sürer. Halbuki birçok yerde uydurma ve zıtlıkları inkâr edilemeyen seyyahın, binlerce sayfalık seyahatnemesinde değindiği pek çok meselenin sıhhatinin, sathi bir mukayese neticesinde bulunmuş birkaç hataya dayanarak ve bunları tetkik edilmemiş kısımlara tamim ederek hüküm altına almak ilmi usullere aykırı bir harekettir."[124] Her ne kadar Sayahatnâme'de bazı abartılı anlatımlar bulunsa da, eser o dönemle ilgili bizim için önemli bir kaynak olup, o dönemin yaşanılanları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar.

Yine Seyahatname sadece Osmanlı coğrafyası, tarihi ile ilgili bilgiler vermemekle birlikte, komşu ülkelerin birçoğu ile ilgili bir kısım başka hiçbir kaynakta bulunmayan bilgiler de ihtiva etmektedir. Evliya bazı bölüm-

---

[123] İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi", s. 728.
[124] Cavid Baysun, "Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli", s. 409-410.

lerde XVII. yüzyıl öncesi tarihi bilgilere de yer vermekle birlikte ama asıl olarak yaşadığı dönem ile ilgili aktardığı olaylarla tıpkı bir tarihçi disiplinine sahip olduğunu yansıtmaktadır.[125]

Evliya Çelebi'nin eserine baktığımızda, yer yer gezdiği şehir ve ülkelere dair haritalara da yer vermesi dikkat çekicidir. Yine Evliya Çelebi, el sanatlarından daha çok dilsel yetenekleriyle ilgi çekmiştir; fakat çizimlerinin iyi olduğu da inkâr edilemez. Çizim ve resme yatkınlığı Abdal Han hazinesi kataloğunda da görülür. Özellikle Avrupa işi gravürlere, oymalara ve İran minyatürlerine hayran olduğu bilinmektedir.[126] *"Ayrıca eğitiminin dil üzerine yoğunlaşmamış olmasına rağmen Evliya Çelebi, dili kullanmadaki becerisi ile bir dilbilimci olarak da görülebilir. Eserinde Türk dilinin köklü ve tarihi bir dil olduğu üzerinde durur ve XVII. yy Osmanlı Türkçesi'nin bölgesel farklılıkları ile ilgili temel bilgiler verir. Seyahatnâme, bu yönü ile birçok dil çalışmasına da kaynaklık etmiştir. Evliya Çelebi'nin yabancı dilleri tanıtırken izlediği belirli bir yol vardır: Önce l'den başlayarak 20'ye kadar sayıların yabancı dildeki karşılıklarını verir; sonra ekmek, su, şarap gibi yiyecek ve içeceklerin adlarını sayar. Yabancı diller üzerine verilen bilgiler, birtakım sorularla sona erer. Sırpça, Hırvatça, Gürcüce, Mingrelce gibi diller konusunda verilen örnekler bu plana göre düzenlenmiştir."*[127]

"Yine Evliya Çelebi, seyahat ettiği yerlerle ilgili bilgiler verirken kullandığı sözcükleri de o yörenin sözcüklerinden seçmesi ile dil araştırmalarında, kelimelerin kullanım ve yayılma alanını belirleme bakımından yararlı olmuş ve söz varlığı, ses ve biçim bakımından çalışmalara katkı sağlayan bir eser ortaya koymuştur. Seyahatnâme'nin, yalnız Türk dili için değil, içerdiği topluluk ve kültürlerin dilleri için de önemli veriler barındırdığını görmekteyiz. Eserde, Türk dili dışında Abhaza dili, Kaytak dili, Gürcü dili, Mingrel dili, Arap dili, Türkmen dili, Dobruca

---

125 Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi,* s. 34.

126 Dankoff, *Seyyâh-ı Âlem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, (Çev M, Günay.). Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010, s. 36.

127 Eren, H. "Evliya Çelebi ve Anadolu Ağızları", *Bilimsel Bildiriler*, TDK Yayınları, Ankara 1972, s. 113-119.

Tatarlarının dili, Nogay dili, Rus dili, Sırp dili, Boşnak dili, Hırvat dili, Arnavut dili, Venedik İtalyancası, Macar dili, Alman dili, Kırım Tatarlarının dili, Nogay dili, Kalmık dili, İtalyan dili vb. ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. Diğer yandan Evliya Çelebi, eserinde bir kelimenin ayrıntısına girip onu çeşitli yönleriyle sunabilmektedir: Örneğin; "havuç" kelimesi için kızıl ağaç, pürçüklü ve yer sapı adlarını sayıp; Anadolu ağızlarında da "havuç"un türlü adlarına değinmiştir; badul (Konya), deber otu (Denizli, Bilecik), deper otu (Afyon, İsparta, Kütahya), teber otu (Afyon, Kütahya), teper otu (Ankara, Eskişehir, Uşak, Kütahya, İsparta, Bursa, Eskişehir, Aydın, Bilecik, Afyon, Antalya, Konya, Denizli, Çankırı, Bolu, Muğla, içel), kızıl ot (Muğla, İsparta, Denizli), sarı ot (Denizli)... Evliya'nın vermiş olduğu "kızıl ot", "son ot" ve "pürçüklü" ismi üzerinde durursak; mesela "pürçüklü", Anadolu ağızlarında "havuç"a verilen en yaygın addır. Dialectologique sözlüklerimizde, bu adın, Bolu ilinde kullanıldığı belirtilmemişse de, bu ad Niğde, İzmir, Ankara, Çorum, Afyon, Sivas illerinde "pürçüklü", Kastamonu, Amasya, Bilecik, Tokat illerinde ise "pürçekli" biçiminde kullanılır. Son olarak Evliya Çelebi "havuç"a bu çevrede "yer sapı" adının verildiğini bildirmektedir. Sözlüklerimizde onun verdiği bu ada da rastlanmıyor olsa da, yurdumuzda buna benzer birtakım adlar vardır."[128]

Son olarak Seyahatnâme'nin neden önemli olduğundan bahsedip diğer bölüme geçeceğiz. Robert Dankoff bu konuda şunu şöylemiştir: *"Seyahatnâme, İslam edebiyatının, belki de dünya edebiyatının en uzun ve kapsamlı seyahat anlatısıdır. Evliya'nın İstanbul tasviri, hiç tartışmasız bu kent üzerine yazılan en iyi rehber kitaptır."* [129] Evliya Çelebi'nin on ciltlik muazzam eseri sadece gezip gördüğü aktarımları ve ifadeleri içermekle kalmaz; uzmanlar için önemli inceleme ve yorumlara da imkân sağlar. O, gezdiği yerlerde şahit olduğu olayları sadece aktarmakla yetinmemiş, onlara kendi yorumunu ve düşüncesini de ekleyerek seyahatnâme türünün kaleme alınmasına yeni bir boyut kazandırmıştır. Burada seyyahın anlatım bakımından

---

128 Eren, H., "Evliya Çelebi ve Anadolu Ağızları. Bilimsel Bildiriler", s. 113-119.
129 Dankoff, *Seyyâh-ı Âlem*, s. 29-41.

gösterdiği başarı, eseri nasıl kaleme aldığıyla alakalı bir durumdur. Çünkü Çelebi'de konu anlatılırken sadece belirli bir zaman zarfıyla sınırlı tutulmakla kalmayıp geçmişle gelecek, şimdiki zamanla geçmiş hep bağlantılıdır. Bu özellik, anlatılan olaylardan dolayı yazarın "zaman kavramıyla" dilediği gibi kullanmasından kaynaklıdır.[130]

[130] Zeki Arıkan, "Evliya Çelebi'nin Elmalı-Alanya Yolculuğu", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 4, TTK, 1988 Ankra, s. 186-187; Ercüment Kuran, "XVII. Asırda Anadolu Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Çelebi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 4, TTK, 1988 Ankra, s. 247;

– ÜÇÜNCÜ BÖLÜM –

EVLİYA ÇELEBİ'NİN MEKKE ANLATISI

"Evliya Çelebi'nin seyâhate çıkmak istemesinin asıl amacı -edâ-yı hacceylemek ârzûsuyla seyâhata talîb ü râgîb olup-[131]*, ifadesinde görüleceği üzere, her Müslüman'ın en büyük isteği farz olan hac ibadetini yerine getirmektir. Yine eserinin yer yer başka bölümlerinde tek isteğinin hacca gitmek ve Peygamberimizi ziyaret olduğunu vurgular. Sonunda bu hac isteğini, farklı meşguliyetleri nedeniyle biraz geciktirmiş olsa da 1082 (1672) yılında gerçekleştirebilmiştir. Bununla birlikte, Evliya Çelebi'deki bu isteği ortaya çıkaran nedenleri bilmemiz için XVII. yüzyılda haccın yapılışını anlamak gerekir."* [132]

"Evliya Çelebi, hac ziyaretini gerçekleştirmek için ancak Girit'in fethinden ve Edirne'de IV. Mehmed ile karşılaşmalarından sonra bir adım atabilmiştir. Bu bağlamda Evliya Çelebi'nin yaptıklarını ve kaleme aldıklarını anlamlandırmak için, onun hangi vazifelerde bulunduğunu tespit etmek zor olsa da bilmek gerekir. Bu nedenle onun, kaleme aldığı eseri yalnızca bir gezi güncesi gibi görmek mümkün değildir. Aynı zamanda onun, padişahın yanında önemli yeri olan "gezici müfettiş" olarak görevini yürüten bir memur olduğunu da görmekteyiz. Bu konuda Halil İnalcık bu görevi bir adım daha öteye götürerek, onu padişahın sırdaşı ve seyyah nedimi olarak tanımlar. Onun tanımlamasıyla "nedîm", eski İran'dan beri

---

[131] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. II, s. 3.

[132] Nurettin Gemici, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Hz. Peygamber ve Medine", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* İstanbul 2010, c 22, s. 245.

sultanların ve hükümdarların sırdaş olarak yanlarında bulundurduğu, hükümdarın birçok hizmetlerini, hafiyelik hizmetini yahut elçilik hizmetini yahut bir yerden para temin etmek gibi işlerini üzerine alan, onu eğlendiren, onu bilgilendiren kişidir." [133]

Diğer bölümde ayrıntılı bir şekilde yer verdiğimiz Evliya Çelebi'nin rüyasında anlattığına göre, 1040 yılının Muharrem ayının Aşure gecesi (19 Ağustos 1630) Yemiş iskelesi yakınlarındaki Ahî Çelebi Camii'nde, sabah namazını Hz. Muhammed başta olmak Sahâbe-i kirâm ve diğer mübarek zatlarla birlikte kılmıştır. Namaz kılındıktan sonra Evliya Çelebi Sa'd bin Ebî Vakkâs tarafından Hz. Muhammed'in huzuruna götürülmüş ve burada onunla tanışma ve konuşma fırsatı bulmuştur:

"Mehabbetinden, "Şefaât ya Rasulallâh" deyecek mahalde "seyâhat yâ Resûlallâh" demişim, hemân Hazret tebessüm edüp "Şefâatî ve seyâhâtî ve ziyaretî ve Allâhümme yessir bis-sıhha ves-selâme deyüp fâtiha" dediler." [134]

Alışılmış olan hac yolları dışında farklı bir rota takip eden Evliya Çelebi, Bursa, Kütahya, Afyon, Manisa, İzmir ve bazı Ege adalarını ziyaret ettikten sonra Aydın, Muğla, İstanköy, Rodos, Antalya, Adana, Maraş ve Gaziantep şehirlerini dolaşarak hac kafilesinin toplanma merkezi olan Şam'a gelir. Aslında bakıldığında bu onun Şam şehrine olan üçüncü ziyaretidir. Bu arada şunu belirtmek gerekir ki, Evliya Çelebi bazı şehir ve bölgeleri birçok kez gezmiştir. Her defasında eserine bazı eklemeler ve çıkarmalar yaptığı bilinmektedir. Bu konuda uzman isim olan Prof. Dr. Robert Dankoff konuyu ayrıntılarıyla şöyle açıklar: *"Seyahatnâme'nin bu kitabında derkenarlar özellikle Şam bölümünde bulunmaktadır. Bu da Evliya'nın 1648'de Şam'da iki kere konaklamasından dolayı olup, orijinal tanımlamasını o zaman*

---

[133] Halil İnalcık, "Açılış Konuşması", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi,* (Haz. Nuran Tezcan), İstanbul 2009,s. 13-14, Coşkun, Menderes. "Osmanlı Türkçesiyle Kaleme Alınmış Edebi Nitelikli Hac Seyahatnâmeleri", *TürklerXI*. Anlara 2002, .806-814.

[134] Evliya Çelebi., *Seyahatnâme,* c. I, s. 12.

yazmış olup, 1672'de Hacca giderken şehre uğradığında tanımını kitaba eklemiştir."[135]

"Evliya Çelebi'nin seyahatlerine başlamasına neden olan diğer bir faktör de manevi bir işaret beklemesi ve bu işaretini daha çok gezilerini meşru kılmak amacıyla yapmasıdır. Bu işarete ek olarak, dönemi itibariyle zengin bir aileden gelen Evliya Çelebi'nin, çevresindeki, hac ibadetini yerine getiren seçkin insanlara özenmesini gösterebiliriz. Böylece hac fikri küçük yaştan itibaren Çelebi'de vazgeçilmez bir istek olarak var olmuştur. Konumuz olan hac ziyaretine ise, Seyahatnâme'de anlattığına göre, Evliya Çelebi, Kadir gecesinde Eyüp Sultanı'ı ziyaretinden sonra rüyasında babası ve hocası Evliya Mehmet Efendi'yi görmesiyle manevi destek alarak başlamıştır. Bu manevi işareti almasına neden olan isimler arasında ayrıca Kazancızade Süleyman Ağa ve Söylemez Alî Dede'yi de sayabiliriz."[136]

Tespitlerimizde Evliya Çelebi'nin hac ibadetini yerine getirmede sürekli bir manevi güce ihtiyaç duyduğunu görüyoruz. Bu nedenle de hac konusunda acele etmesi gerektiği karşılaştığı âlimler tarafından kendisine öğütlenmiştir. Yine bu konuda hiç şüphe yoktur ki, her devirde pek çok Müslüman'ın başlıca amacı, hac ibadetini yerine getirmek ve bu vesileyle mukaddes yerleri yani Mekke'de Kâbe ve Medine'de Hz. Muhammed'in kabrini ziyaret etmek olmuştur.

"Evliya Çelebi'nin, Seyahatnâmesi'nde anlattığı yerler arasında, dokuzuncu ciltte yer alan hac seyahati çok fazla ilgi çekmiştir. Müstakil ciltlerde anlattığı İstanbul ve Mısır'dan sonra, hac yolculuğunun anlatımı da bir cildi kapsar. Evliya Çelebi, bu yolculukta Osmanlı Devleti'nde hac ziyareti öncesinde önemli bir yeri olan ve her yıl Padişah tarafından İstanbul'dan gönderilen Surre Alayları'nın

---

[135] Sami Karacan-Esin Karacan-Yüksel Güngör, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde İnanç Turizmi Açısından Hac Ziyareti" *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, Kocaeli 2014, s. 4.

[136] Nurettin Gemici, "Evliya Çelebi Seyahatnâme'de Mekke ", *Doğumunun 400. yılında Evliya Çelebi,* (ed.Nuran Tezcan ve Semih Tezcan), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.,Ankara 2011, s. 209-210.

hac ziyaretine ve bölgeye kattığı zenginliklere de yer vermiştir. Evliya Çelebi, bu bölümlerden sonra adeta bir ilmihal kitabı gibi haccın farzları, vacipleri ve sünnetleri hakkında uzun açıklamalar yapıp bilgi vermektedir. Bütün bunlardan bahsederken, yazılı kaynaklardan sıkça yararlanmış olup en ince ayrıntısına kadar hangi makamda hangi duaların okunacağının bilgisini vermektedir. Mekke'ye gelmekte olan Basra hacılarına saldıran Taif bedevilerinin Müslüman askerlerin müdahalesiyle kaçıp gittiğini, fakat geride yaralı hacılar bıraktığını, zaman zaman hacıların eşkıyaların saldıralarına maruz kaldığını dile getirmektedir. Fakat bu konuda şanslı hacı olduğunu, o yıllarda sık sık cereyan eden, hac kervanlarına yapılan saldırılara uğramamasından ve hac dönüşü Mısır yolunda kaybolan devesini bulmak için sağa sola koşturup kervandan uzaklaştığında başına bir şey gelmemesinden ve canını kurtarmasından yola çıkarak anlatmaktadır." [137]

"Şeytan taşlama vazifesinden sonra Mina'da kurbanların kesildiğini ve insanların burada tıraş olduklarını anlatan Evliya Çelebi, bu sırada dikkatini çeken noktalara yer vermiştir. Sonra ihramdan çıkılmasıyla başlayan kurban bayramı ile ilgili kutlamaların anlatımına geçilir. Mina sokaklarının pazar haline gelmesiyle birlikte hacıların alışveriş ve eğlenceyle meşgul olmalarından bahseder ve bunun gibi pek çok ayrıntıya abartarak yer verir. Kısacası Evliya Çelebi'nin hac isteğindeki amacı, pek çok samimi Müslüman'ın hac ibadetini yerine getirmek ve bu vesileyle kutsal yerleri yani Mekke'de Kâbe ve Medine'de Hz. Muhammed'in kabrini ziyaret amacından farklı değildir. Ayrıca Seyahatnâme bize o dönemin şartları hakkında da ayrıntılı bilgi vermektedir. Örneğin; hacca gelen kadınların hac ibadeti esnasında çektiği zorluklardan bahsettiği kısımlarda anlattığı feci vakalar dönemi anlama noktasında bize ışık tutmaktadır." [138]

Evliya Çelebi'nin kırk yıldan daha fazla bir sürede, hemen hemen bütün Osmanlı topraklarını seyahat ederek kaleme aldığı kapsamlı Seyahatnâmesi, pek çok özelliklere sahiptir. Biz bu bölümde, müellifin, eğlenceli ve mübalağalı üslubunu kullanarak kaleme aldığı eserinin Mekke bölü-

---

[137] Nurettin Gemici, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Hz. Peygamber ve Medine", s. 259.
[138] Nurettin Gemici, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Hz. Peygamber ve Medine", s. 260.

münün (dokuzuncu cilt), İbn Battuta, İbn Cübeyr ve bazı yabancı seyyahların eserlerinin Mekke bölümleriyle karşılaştırmasını yapacağız. Ancak Evliya Çelebi'nin Mekke ziyaretine geçmeden önce, onun Medine seyahatinden ve orada gözlemlediklerinden kısaca bahsedeceğiz.

A. Evliya Çelebi'nin Medine'den Mekke'ye Yolculuğu

Çelebi, hayatında pek çok şehir ve ülke gezmesine karşın, aslında onun asıl isteği, hem farz olan hac ibadetini gerçekleştirmek, hem de her müslümanın olduğu gibi büyük bir aşkla bağlı olduğu Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret edebilmektir. Bunu kendi cümleleriyle: *"Aya âlemi temâşâ edüp arz-ı mukaddeseye ve Mısır'a ve Şam'a ve Mekke vü Medîne'ye varup ol mefhar-i mevcûdât Hazretlerinin ravza-i mutahharasına yüz sürmek müyesser ola mı?"*[139] Şeklinde ifade etmektedir.

Evliya, Hicaz seyahatine dokuzuncu cillte yer vermektedir. Bu bölümde Mescid-i Nebevî'nin yapılışını ve geçirdiği safhalar hakkındaki menkıbeleri ve rivayetlerden söz ettikten sonra, mescidin ölçülerini ayrıntılı bir şekilde verir. Bununla da kalmayarak, oradaki aydınlatma başta olmak üzere süslemeleri, döşemeleri, içindeki mihrap, minber, kürsü ve kapılarının sanatsal özelliklerini de dikkate alarak uzun uzadıya tasvir eder. Mescid-i Nebevî'deki Osmanlı imar faaliyetlerini de özellikle kaydeder. Onun peygamber sevgisiyle yanıp tutuştuğunu, bulunduğu hac kafilesiyle birlikte Medine'ye girdiğinde gösterdiği heyecanından ve Hz. Muhammed'e getirdiği salâvatlardan anlıyoruz.[140]

"Evliya Çelebi zaman kaybetmeden, beraberinde geldiği Sarı Hüseyin Paşa'dan izin alarak Ravza-i Mutahhara'nın yolunu tutup her zaman yaptığı gibi çevrede yer alan ibadet yerleri başta olmak üzere bağ, bahçe, türbe, kuyu ve diğer

---

[139] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 325.
[140] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 306.

yerleri hızlıca gözlemleyip bu yerlerle alakalı verileri de eserine ekler."[141] Devamla ziyaret öncesi hazırlık yapıp bu ziyareti nasıl gerçekleştireceğinden bahseder. Peygamber sevgisini bazı ayrıntılardan ve özellikle Ravza-i Mutahhara'nın tasvirinden görmekteyiz:

"Cümle ümmet-i Muhammed'in maksûd ve matlûbu olan Hz. Risâlet-penâh'ın ravza-i mehbat-ı pür-envârı olan kabr-i şerîfi bu câmi' içindedir. Ve bu Medîne kal'ası içre bundan gayri yerde cum'a kılınmamak ile cemâ'at-i kesîreye mâlikdir. Husûsan huccâc vaktinde secde edecek yer bulunmaz bir ulu câmi'dir kim ekâlîm-i seb'adaki İslâm diyârı ola böyle bir câmi'-i ruhânî yokdur. Cemî'i mülûk-i selef Hz. Risâlet-penâh hâtırıyçün nev-beste ederek eyle musanna' ve münakkaş ve mücevher eylemişler kim gûyâ cennetdir. Hakkâ ki yine cennetdir. Zîrâ bu câmi' hakkında hadîs-i sahîh ola "mâ beyne kabrî ve minberî ravzatün min riyâzi'i-cenne."[142]

"Çelebi, asıl olarak Medine ziyaretinin nasıl yapılacağı konusunda bilgiler verir. Medine şehri ile ilgili verdiği bilgilerden, Osmanlı'da "büyük mevleviyet" diye adlandırılan kadılık makamlarının işleyişinde şeklen de olsa Mekke ve Medine kadılığı vazifesi kendisine verilmeyen veya bu görevi şeklen de olsa üstlenmeyen kadıların, İstanbul Mollası yani İstanbul Kadısı olamayacağına dair IV. Mehmed'in kanun vaz' ettiğinden anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin eserinin bahsettiğimiz üzere diğer bir önemi XVII. yy Osmanlı Devleti'ndeki bilgilere ışık tutmasıdır."[143]

Sonuç olarak *"XVII. yüzyılda yaşamış, yarı resmi görevli Osmanlı aydını bir seyyah vasfını taşıyan Evliya Çelebi, içinde yaşamış olduğu toplumun temel inançlarına sahip bir kimse olmakla birlikte küçük yaştan itibaren gerek çevresindekiler tarafından gerek ailesi tarafından bu seyahatlerine ön ayak olunmuştur. Bu seyahatlere olan isteğinin başında Hz. Muhammed'i ziyaret ve hac ibadeti vardır.*

---

141 Nurettin Gemici, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Hz. Peygamber ve Medine",260.

142 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX,s. 302.

143 Nurettin Gemici, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Hz. Peygamber ve Medine", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 22, İstanbul 2010, s. 261.

Şunu belirtmemiz gerekir ki, meşhur rüyası hakkında bazı kesimler tarafından oluşturulan abartılar doğruyu yansıtmamaktadır. Evliya Çelebi'nin eserinde mübalağalara yer vermesi ve olmamış şeyleri olmuş gibi göstermesi, onun büyük bir aşkla sevdiği Hz. Muhammed'e karşı yalan sözler uydurmayacağını da bize gösterir. Evliya Çelebi'nin on ciltlik Seyâhatnamesi, Hz. Peygamber'e duyulan hürmet ve sevgiyle yazılmaya başlanmış ve onun isminin geçtiği her yerde bolca saygı, hürmet, sevgi ifade eden sözlere yer verilmesi başka bir boyutudur. Bunun en büyük kanıtı, yazmış olduğu Seyâhatnamesi'nin hemen başlangıcında duygularını ifade ettiği satırlardaki içten anlatımı ve özellikle Medine ve Mekke'yi anlattığı bölümlerde eserine hâkim olan üsluptur."[144]

B. Evliya Çelebi'nin Mekke'ye Girişi

Hac için çıkılan bu yolculukta çekilen tüm zorluk ve endişeye rağmen Hüseyin Paşa tarafından toplar atılıp bütün hacılar veda ziyareti ettikten sonra Çelebi'nin de içinde bulunduğu surre alayı -vaktinden önce- yaklaşık iki saatte 9 Nisan 1672'de Mekke'ye ulaşır. Çelebi, Mekke'de Arafat'ta yapılan surre geçişlerinin son derece gösterişli ve güzel olduğuna değinir. Evliya Çelebi'nin ifade ettiğine göre Mekke halkı böyle bir Şerif alayının daha önce gelmediğini de ekler. Mekke bölümünde Evliya Çelebi ilk olarak, Hz. Ali kuyusundan ana hatlarıyla bahsedip gerek işlevi gerekse çevresi hakkında şöyle ayrıntılı bilgi vermiştir:

"Yüklerin yıkmayup meks ederler. Tevâbi'i çok olan hayme vü hargâhların kurarsa sa'y ederler. Evvelâ Bi'r-i Alî nâm mahal bir düz yerde bayırlar kurbunda Hazret-i Alî bostân kuyusu gibi bir vâsi' kuyu kazmış. Cânib-i erba'asından sığırlar ile dollâblarından âb-ı hayâtı çekilüp aşren-fe-aşr havz-ı azîmler vardır. Anlara Birke-i Alî derler. Bu âb-ı hayât ol birkeye leb-ber-leb olup bu kadar bin huccâc-ı uryân ü biryân ü giryân-künân gusl edüp taşra çıkup ihrâmların kuşanırlar. Ve bu Bi'r-i Alî'den nûş ederler, gâyet lezîz sudur. Ve kuyusu alçakdır. Ve

[144] Nurettin Gemici, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Hz. Peygamber ve Medine", s. 263.

hurmâ bâğçeliği içinde bir teferrücgâh yerdir. Ve cânib-i erba'asında ahâlî-i Medîne'nin bâğları ve çiftlikleri vardır. Ve bu mahalde ehl-i Medîne'nin cümle a'yânı ve huccâcı ve ehl-i esnâfları gelüp bir azîm ordu bâzâr kurulup bey' ü şirâ olur. Ve ehl-i Medîne'den niçe bin fukarâ gelüp huccâc-ı müslimînin ümmîlerine ihrâma girmenin şurût (u) kuyûdın ta'lîm ederler. "[145]

Aynı şekilde Orta Çağı'ın büyük Müslüman seyyahlarından olan İbn Battuta da *"Rihletü İbn Battûta"* adlı eserinde hac niyetiyle yola çıkıp Mekke'ye doğru yöneldiğinde bizzat Hz. Ali tarafından açıldığı rivayet edilen Hz. Ali kuyusunu gördüğünü belirtmiştir.[146] Yine Çelebi, kuyu hakkında ayrıntılı bilgi verirken, İbn Battuta sadece ismini vermekle yetinmiştir. Bu farklılığın sebebi, İbn Battuta'nın esere canlılık kazandıran kısa cümleler ve yalın tasvirler vermesi olabilir. Çelebi'nin daha çok ayrıntı vermesi ise onun iyi bir gözlemci olması ve çok yönlü bir eğitim almasıyla ilgilidir. Fakat onun, her ne kadar iyi bir öğrenim görmüş olsa da eserinde zaman zaman halktan biriymiş gibi kaba sayılabilecek tasvirlerde bulunduğuna da şahit olabiliyoruz.

Diğer yandan İbn Battuta da Mekke'ye varıncaya kadar eserinde Safrâ'a adlı vadiden, Bedr köyünden, Mebrek-i Nâka-i Nedi adlı bir mescidden, Bikâ'-i Bezvâ adlı sahradan, hacıların Mısır ve Şam'dan getirdikleri sevik adlı şerbetten, Birke-i Huleys vadisinden, verimli kuyulara sahip Usfan'dan ve sonra Merr Zuhran da denilen Batn-ı Merr'e gittiğini söyler.[147] Ayrıca Evliya Çelebi, Hz. Ali Kuyusu'nda niyet edip ihrama girdikten sonra bu Hz. Ali Kuyusu'nda bir Hz. Ali Mescidinin varlığından bahseder. Burası bütün hacıların ikişer rekât ihram namazı kılıp dua ettiği,

---

145 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 329.

146 Ebu Abdillâh Şemsüddin (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî, Büyük Dünya Seyahatnâmesi, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar (The Travels of Muslim Voyager İbn Battuta 1304-1369),* Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul, baskı cilt imajas, s. 105.

147 İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar*, s. 106.

hurma bahçesi içinde yer alan on iki kubbeli ve minaresi, mahfili, minberi, döşemesi olmayan tamamen kum döşeli nurlu bir mescittir.[148]

Çelebi, Ali Kuyusu'nda ihrama girilip akşam namazını kıldıktan sonra Ali Kuyusu'ndan çıkarak birkaç köyden geçip on iki saatte Şühedâ Kabirleri'ne ulaştığını belirtir. Bu yolculukta da diğerlerinde olduğu gibi gerek ayrıntıya gerekse abartıya yer vermesi onun üslubunu gözler önüne sermektedir. Özellikle sayılarda ve rivayetlerde bolca abartılara rastlamamız aslında onun Hz. Peygamber'e ve bu kutsal mekânlara olan aşırı sevgi ve tazim duymasından kaynaklandığını ifade edebiliriz.

Şühedâ Kabirleri'ne ulaştıktan sonra, Hz. Peygamber asrında Mekke münkirleri ile bu mekânda büyük bir savaşın olup binden fazla Sahabe-i kirâm'ın şehit olmasından bahsedip, hâlâ bu mübarek kabirlerin yerlerinin belli olduğu belirtir. Burada dikkatini çeken Hz. İbn Mesud Bürkesi'nin büyük bir bürke olduğunu ama suyunun olmadığını; buna yakın Şeyhülharem Bürkesi'nin ise sebilinin var olduğunu söyler. Sonra taşlı eğri büğrü yollar, tepeler geçerek Gazal (Ceylân) Mastabası menkıbesinden ayrıntılı söz eder. Bu olayı, anayolun sol tarafında bir yalçın kaya eteğinde avcıların bir ceylânı avlamasından ve Hz. Peygamber'in bu mahalde avcılara rastlamasını ve ceylanın Hz. Peygamber'i görünce dile gelmesini anlatır.[149]

Bu gazal (ceylân) mastabası olayında Evliya Çelebi, adeta ceylanı konuşturmuş bir nev'i menkıbe olarak nitelendirebiliriz. Yer yer abartılara da çokça yer verdiğinden bahsetmiştik. Bu olayda buna en iyi örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat burada gerek İbn Battuta'ya gerekse İbn Cübeyr'e baktığımızda yer yer abartılı ifadeler dikkatimizi çekse de bu tür mizahî anlatımlara rastlamayız. Belkide bu durum İbn Battuta'nın tasav-

---

148 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 330.

149 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 330. İslamiyet öncesi Arap düşüncesinde kabir anlayışı için bkz., el-Cennâbî, Ali Hasan Câsim - Abdullah, Firdevs Yasin Humeyd, "İslâm Öncesi Arap Akidesinde Kabir", çev. Mustafa İyidoğan, *ASD: Akademik Siyer Dergisi*, 1 (Ocak 2020), 155-173.

vufî kişiliğe sahip olmasından, İbn Cübeyr'in de daha objektif olmaya çalışan adeta olayları bir tarihçi disiplinliğiyle sunmasından kaynaklanabilir.

C. Mekke'nin Mimari Yapısı Köyler, Türbe Bilgisi

Burada sırasıyla Çelebi'nin Mekke şehrine girişinde ele aldığı *"Cüdeyde Köyü menzili, Şeyh Sadeddin-i Rumî ziyareti, Şeyh Sâlih-i Rumî ziyareti, Sacnan Dağı, Arec Dağı, Bedr-i Huneyn Kalesi'nin anlatılması, Gâr-ı Nebî, Bedr-i Huneyn'in özelliği, Meymun Ovası, Meymûne bintü'l-Hâris Sebili, Tayyibe Dağı, Râbia Eşmesi kasabası menzili, Şükür Akabesi, Güzelce Bürke Kalesi, Vadi-i Fâtıma kasabası menzili, Halas Sofası, Umre Makamı menzili ve Vadi-i Fah (Fah Vadisi) menzilinden"*[150] bahseder ve çokça ayrıntıya girer.

Cüdeyde Köyü Menzili: Çelebi, bu menzilden, Şerif hazretlerinin hükmünde, geniş bir dere içinde iki tarafı taşlık kızıl dağlar içinde bağlı, bahçeli ve hurmalı altı yüz evli mamur ve şenlikli kasaba olarak bahseder. Ayrıca bu dere içinde yüz bin hurma ağacının varlığından, yedi çeşit nazik hurması, gülü gülistanı, çok mahsulü, bol otu ve âb-ı hayat sulu olan bütün haneleri kârgir bina ve cibis ile örtülü Urban hanelerinden ayrıntılı olarak anlatır. Bir de halkının gayet zengin olduğu ayrıntısını verir.[151]

Şeyh Sadeddin-i Rumî ziyareti: Küçük bir türbe içinde medfun olup, sahabe-i kirâmdandır. Yine bu ziyaretinden bahsederken, şehrin deresi içinde baş aşağı bin adım; yine bu Cüdeyde halkından kırk-elli hane, bir mescidi ve büyük bir bürkesi olup Sultan IV. Murad'ın annesinin olduğunu dile getirip, suyunun yine Ayn-ı Zerka'dan olduğunu ve dükkânları olmadığını söyler.[152]

---

[150] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 331-336.
[151] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 331.
[152] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 331.

Şeyh Sâlih-i Rumî ziyareti: Küçük bir kubbecikte medfundur. Bu mahallere, Bedr-i Huneyn'e kadar Hz. Peygamber Nahl-i Huneyn Vadisi olarak buyurmuşlardır.[153]

Sacnan Dağı: Göklere doğru yükselen, zümrüt madenine sahip bir dağ olmakla birlikte; Hudeybiye Gazası'na giderken bu dağda İslâm ordusunun konaklayıp Hz. Peygamber'in bu dağ üzerine çıkıp İslâm askerine dua etmesinden de söz eder. Ayrıca Hudeybiye fethedilince, insanoğlunun efendisi ve âlemlere rahmet peygamberin yedi iklimde olan yerlerdeki krallara ve Acem Şahı Perviz Şah'a fetihnâmeler ile elçiler gönderip onları İslâm'a davet ettiği dağ olma özelliğini de korumaktadır.[154]

Arec Dağı: Hz. Peygamber'in Bedr-i Huneyn Gazası'ndan ganimet olan koyun ve keçileri buradaki mağaralar içinde bulundurduğu pek yüksek olmayan bir dağdır. Çelebi, bu dağlara uzak mesafeden bakıldığında, yine o dereler içindeki köylerden bahseder ve bu köylerin hepsinini şenlikli, bağlı, bahçeli, güllük ve hurmalıklı olup; abıhayat Ayn-ı Zerka'nın bu köylerin içinden aktığını söyler. Yine Ayn-ı Zerka'yı Hz. Peygamber'in mucizesi olarak niteleyip, Hz. Peygamber'in ne tarafa giderse gitsin yer altından Hz. Peygamber'in istediği yerden ortaya çıktığından bahseder. O nedenle bu Ayn-ı Zerka, Mekke ve Medine arasında gidip Medine'nin batı tarafında kaybolur. Ayrıca bu köylerin çok bereketli olup küçük büyük farketmeksizin mahbûb ve mahûbelerinin, has ve beyaz ekmeklerini, katmerli kâhiklerini, süt ve kaymaklarını, çeşit çeşit hurma ve kavunlarını, arpa ve yulaflarını yol üzerine çıkarıp bütün hacıları doyurduğunu dile getirir. Sonra, yine üç yüz haneli, bağlı bahçeli, bir cami ve hamamlı, Ayn-ı Zerka sulu başka bir köyden daha bahseder.[155]

---

153 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 332.
154 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. IX, s. 332.
155 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 331.

Bedr-i Huneyn Kalesi'nin anlatılması: Çelebi, Bedr-i Huneyn'den Hicret'in ikinci yılında bizzat Hz. Peygamber'in katıldığı fetih olarak bahseder. Müşriklerin en azılısı olan Ebû Cehil'in yetmiş cehennemlik kâfir ile katledildiğini; Abbas bin Abdülmuttalib'i yetmiş kimse ile Ka'b bin Amr el-Ensârî esir edip Hz. Peygamber huzuruna eli ayağı bağlı getirdiğini söyler. Daha sonra hepsinin islâm ile şereflenip Hz. Abbas'ın başına Hz. Peygamber kendi siyah sarığını giydirerek bütün sahabenin "Mübarek ola ey Abbas" dediklerinden bahseder. Sonuç olarak bu savaşta başta müşriklerin reisi Ebû Cehil olmak üzere yetmiş adet kâfir ile katledildiğinden, yedi bin müşrik ölmesinden, binlercesinin İslâm ile şereflenmesinden ve altı yüz sahabe-i kirâm şehit olmasından söz eder. Yine bu olayı anlatırken bu savaşın kâfirlerin aleyhine olmasının Mekke'de bulunan azılı müşrik Ebû Leheb'in işitip derdinden hasta olduğunu aktarır. Onun hakkında inen ayetin sebebi nüzûlunu; Ebû Leheb'in hanesine odun getirirken soluklanmak için bir taş üzerine odunu koymak istedikten sonra odunun arkasından taşın ardına devrilip oduna bağlı olan ipin boğazında kalmasıyla boğulup öldüğünü anlatır. "*Odun taşıyıcı olarak ve boynunda hurma lifinden bükülmüş bir ip olduğu halde (karısı da ateşe girecek)*" âyeti[156] onun hakkındadır. Fethinde hayli zorluk çekilmesinden dolayı bütün Sahabe-i kiram Hz. Peygamber'den rica edip kalesini yıkmak istediklerini söylerler. Çelebi yer yer yapı kalıntılarının belli olduğu bu kuşatma sırasında Hz. Peygamber'e attıkları taşların Allah'ın emriyle kum gibi olup şehrin güneyi tarafında kumlu küçük bir dağ olduğunu söyler.[157]

Aynı şekilde burasının özelliğinden, şehrin dört tarafının yalçın kızıl kayalarla kaplı olup, beldesi bir geniş ovaya kurulmuş hurma ağaçlı bir kasaba olarak bahseder. Devamla kızıldeniz kıyısına beş saat yakın hacıların geçiş yerinde olup, şerif hazretleri tarafından bir şerif kaymakam hükümeti ve Mekke mollası niyabeti olup seyirlik olduğunu ayrıca bu şehrin

---

[156] Kur'an, Tebbet, 111/4-5.
[157] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 331.

deniz kıyısına yakın olmasından dolayı Mısır'dan bütün eşyanın bu şehre gelip bolluk olduğunu söyler. Evliya Çelebi şu satırlarla ayrıntılı bir şekilde özelliğinden bahseder:

"Bir kumsal sahrâ içre dörd yüz toprak örtülü Arab beytleridir. Bir kârgîr binâ câmi'i var. Altı kubbe-i müdevverdir. Mihrâbı ve minberi tarz-ı kadîmdir. Ammâ minâresi yokdur. Hareminden Ayn-ı Zerka cereyân edüp câmi'in sol cânibinde bir büyük birke vardır, anda cereyân edüp leb-ber-leb olur. Bu birkenin cânib-i kıblesinde bir kubbeli bir mescidi dahi var. Ve bir hammâmı var. Ammâ hânı yokdur. Ve cümle iki yüz mikdârı müfîd (ü) muhtasar dükkânları vardır. Ve Mısır'ın hac yolu dahi bu şehirde Şâm yoluna muttasıl olur. Ve Mısır huccâcı bu Bedr Huneyn'e gelüp iki gün gece meks edüp kanâdîl-i bî-hisâb ile ve meş'al-i fânûs-ı lâ-yu'adler ile ordu-yı huccâcı çerâğân edüp şeb-i muzlimleri rûz-ı rûşen olur. Ve niçe bin tüfeng ve top ve fişenkler atılup hazretin Bedr-i Huneyn gazâsı şâdumânın ederler, temâşâgâhdır."[158]

Biz burada Evliya Çelebi'nin anlattığı Huneyn Gazvesi ile ilgili eksikliklerinden ve bazı yanlışlıklarından bahsetmek istiyoruz. İlk olarak müslüman ordusunun gösterdiği zaafiyeti ayetle belirtecek olursak; Kur'ân-ı Kerim'de bu bozguna, on iki bin kişilik ordudan kibirlenen bazı müslümanların kendilerine çok güvenmeleri böbürlenip övünmeleri sebep olarak gösterilmiştir; "*Andolsun ki Allah size birçok yerde ve sayınızın çokluğundan dolayı övündüğünüz, fakat çokluğunuzun size fayda vermediği, yeryüzünün bütün genişliğine rağmen dar gelip de sonunda arkanızı dönüp kaçtığınız Huneyn Savaşı'nda da size yardım etmişti.*"[159]

Devamla ayette bahsedilen dağılan orduyu toplamak üzere Hz. Peygamber, "Ey insanlar! nereye gidiyorsunuz? Bana geliniz! Ben Allah'ın elçisiyim. Ben Abdullah'ın oğlu Muhammedim! diye sesleniyor fakat sözlerini duyuramıyordu. Nihayet gür sesli Abbas'ın yardımıyla savaş meydanın-

---

[158] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. IX, s. 332.
[159] Kur'an, Tevbe, 9/25.

dan kaçanların geri dönmesi sağlandı ve tekrar hücuma geçilerek büyük bir zafer kazanıldı. Kur'ân-ı Kerim'de bu hususa şöyle işaret edilmiştir: "*Bozgundan sonra Allah Peygamberine ve müminlere sükûnet veren rahmetini indirdi; sizin görmediğiniz ordular gönderdi ve münkirleri kahrederek azap verdi ki işte kâfirlerin cezası budur.*" [160]

Yine bu savaşta iki yüz müslümanın şehit olduğu, müşriklerden ise meşhur şair ve cengâver Düreyd b. Sımme'nin de aralarında bulunduğu üç yüz kişinin öldüğü rivayet edilmektedir. Hz. Peygamber, ashabına çocuk, kadın, hizmetçi ve köleleri öldürmemelerini emretmiş ve o gün öldürülen bir kadına çok üzülmüştü. [161] Evliya Çelebi'nin bu anlatımında da gördüğümüz üzere Huneyn Gazvesi'nde verdiği şehit sayısı ile abartılı anlatımı kendi üslûbunu çok rahat göstermektedir. Belki Çelebi'deki bu abartının yine islama zarar verecek kötü bir niyetten değil aksine heyecan ve o renkli anlatımından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Gâr-ı Nebî: Çelebi, Hz. Peygamber'in bu mağara içinde ibadet edip, sahabe-i kiramın zafer bulması için dua ettiğinden ve buranın ziyaretgâh olup; Bedr-i Huneyn Gazası'nda ne kadar Sahabe-i kirâm şehit oldularsa bu mahalde medfun olduğunu söyler. Hz. Peygamber'in bizzat yirmi sekiz gaza ettiğini ve özellikle dokuz gazada kâfirlerle kendisinin karşı karşıya gelip savaştığını fakat bunlardan Bedir ve Uhud Gazası'nın daha büyük gazalar olduğundan bahseder. Bu Bedr-i Huneyn'in güney tarafında işlemez susuz bir kuyunun var olduğundan, bu dağda ölen kâfirlerin cesetlerini Hz. Peygamber'in emriyle cehennem kuyusuna atıp yerleri cehennem çukuru iken dünyada da cehennem kuyusu olduğundan ve aralarında azılı müşrik Ebû Cehil'inde olduğunun da altını çizer. Evliya burada abartarak kokularından bu kuyuya yakın geçilemediğinden, daima bir feryat, ağıt, bağırış çağırış sesleri duyulduğundan fakat kendisinin kuyunun ya-

---

[160] Kur'an, Tevbe, 9/26.
[161] Muhammed Hamidullah, "Huneyn Gazvesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 1998, c. XVIII, s. 376-377.

kınından geçerken pis kokudan rahatsız olduğunu bu bağırış seslerini duymadığını söyler. [162]

Bizde burada Çelebi'nin gâr-ı nebî diye bahsettiği büyük ihtimalle hira mağarasını kastettiğini anlıyoruz. Mekke'nin kuzeydoğusunda Kâbe'ye yaklaşık beş km uzaklıktaki Cebel-i nûr adıyla da bilinmekle beraber insanlara en doğru yolu gösteren vahiy nurunun bu dağdaki bir mağaraya inmiş olmasından dolayı bu adı aldığı düşünülür. Muhammed Hamîdullah ise geceleyin yollarını kaybedenlere yardım etmek amacıyla üzerinde ateş yakılmış olabileceği ihtimalini ileri sürmekte ve ismi "yollarını kaybedenlere doğru yolu gösteren" anlamında yorumlamaktadır.[163]

Yine Mekkeliler arasında, receb ve ramazan gibi senenin belirli aylarında inzivâya çekilen başta Hz. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib olmak üzere içinde bazı hanîflerin bulunduğu, Hz. Muhammed'in de muhtemelen otuz beş yaşlarında iken ramazan aylarında dedesi gibi inzivâya çekildiği mağaranın adı Hira'dır. Nihayet kırk yaşına ulaştığı zaman 610 yılı Ramazan ayının son on günü içerisindeki sonradan Allah'ın Kadir adını verdiği bir gece sabaha karşı, daha önce hiç karşılaşmadığı Cebrâil vasıtasıyla Alak sûresinin "ikra'" (oku) emriyle başlayan ilk beş âyeti indirilmiştir.[164] Kısaca Resûl-i Ekrem'in bu dağda geçirdiği inzivâ hayatının ve peygamberlik görevinin burada başlamasının hem şahsı, hem de müslümanlar için önemi büyüktür. Ayrıca dinî hayat açısından insanın zaman zaman kendisini sorgulayıp iç muhasebeye çekmesi önemlidir. Bu nedenle Hz. Peygamber'in Hira mağarasındaki bu yaşayışını kendimize örnek olarak kabul alabiliriz.

Meymun Ovası: Uçsuz bucaksız, yaban bir çöl olup bir adamın binitinden ayrılıp kaybolsa bile geze geze maymuna döndüğü için Evliya Çe-

---

[162] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 332.
[163] Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, c. I, s. 73.
[164] Fuat Günel, "Hira", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 1998, c. XVIII, s. 121-122.

lebi'nin buraya ad olarak Meymun Ovası denildiğini söyler. Adeta Heyhat Ovası gibi güneşin çölde doğup batmasından dolayı bu ovayı Heyhat Ovası'na benzettiğini fakat Heyhat Ovası'nın yeşillik, havadar, lâlezar, kuru ve şiddetli sıcak olmadığını dile getirir. Hatta bu çölün aşırı sıcaklığının ihramda olan hacıları çok bunalttığını gayet esprili bir dille anlatır. Yine bu çölün doğu tarafının Bağdad ve Basra'ya ulaştığını, Benî Mevâl, Benî Haşan ve Benî Can kabileleri ile birlikte toplam yetmiş çeşit Urban kabilesi bu Meymun Ovası etrafında ve içinde yerleşmiştir. [165]

Meymûne bintü'l-Hâris Sebili: Müminlerin annesi, Hz. Peygamber'in ehl-i beytinden olan, bu Meymun Ovası'na Meymune Han'ın miras mülkü olduğundan Meymun Ovası denilmiştir. Çelebi, Meymun Ovası içinde şartların zor olmasından dolayı kumluk amansız yerler olduğu için develerin zorluk çektiğini ve bu olumsuz şartları fırsat bilip kötüye kullanmak isteyenler hakkında gözlemini de belirtmekten çekinmemiştir. **Tayyibe Dağı**: Çelebi, burayı suyu ve havası, ovaları ve mahsulatı bol olan bir dağ olarak bilgi verir. Devamla Şam askerinin esenlikle dâhil olduğu köyler hakkında bilgi verir.[166]

Râbia Eşmesi kasabası menzili: Süveyş Denizi sahiline bin adım yakın Meymun Ovası'nm sonunda geniş bir ova içinde bağlı, bahçeli ve türlü hurmalı bir mamur kasaba olup bir camii ve hanı ve iki yüzden fazla ufak tefek Urban evi ve elli dükkânlı küçük çarşısı var olan menzildir. Dört tarafında şenlikli köyleri bulunan, bütün halkı metalarını getirip satarlar. İki yüzden fazla su kuyuları var olmakla birlikte deniz kıyısına yakın olduğu için suları acıdır. Büyük bir bürkesi olduğunu hatta Mısır hacılarının burada bir gün kalıp bütün ihrama girdiklerini söyler.[167]

---

[165] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 332.
[166] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. IX, s. 332-333.
[167] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 333.

Şükür Akabesi: Tüm hayvanların neredeyse kumlara gömülüp ter içinde kalarak tam bin adım yokuş yukarı ve bin adım iniş aşağı kum deryası olduğunu; bütün ayan, yaşlı ve gençler yaya olmak zorunda olduğunu söyler. Bütün insanların İki yerden gayret kuşağını kemerlerine bağlayıp tahtırevanları el üzerinde aşırıp Allah Allah diyerek bağırıp çağırarak akabeyi (sarp geçit) aştığını ekler, geride yetmiş-seksen kadar hayvanın kaldığını bu kalanları o an geride bulunan Urbanların aldığını devamla söyler. Bu meşakketli zamanın mahşerden bir günü hatırlattığını dile getirmekle Zira Arafat'a yetişmeye dört gün kalmışken ve beş konaklarının daha var olduğunu endişeyle bahseder. Mısır Emirihaccı Rıdvan Bey bu akabenin kumunu temizlemek içinyardım vakfetmiş olmasına rağmen yinede coğrafi koşulların hayvanların akibetinin ve ölmesine neden olduğunu dile getirir. [168]

Güzelce Bürke Kalesi'nin özellikleri: Kalesi doğu tarafa doğru yarım saat uzaklıkta bir yalçın kaya üzerinde dört köşe taş yapı, eski bir kale olup Evliya Çelebi burada konakladıklarından bahseder. İskender tarihinin 871 yılında Benî Hilâl padişahı yapısı olup ve Anter oğullarından Melik Sumhan bu kale için büyük cenk ettiği Anternâme'de yazılı bir kaledir. Sonra bu kaleye Hâşimîler mutasarrıf olup Hz. Muhammed'e peygamberlik gelişinin 13. yılında Hz. Ali fethi olduğunu dile getirir. Çelebi, hâlâ harap bir kale olup bu kalenin batısında çevresinin büyüklüğü altı yüz adım büyük bir bürke var olup içinin genişliğini abartıyla anlatır. Hac yolunda böyle bir büyük bürke olmadığını söyler. Güzelce Bürke ismiyle bilinen bu bürkenin göl gibi bir bürke olup diğer bürkeler gibi suyu dolaplar ile veya yağmur suyu ile olmadığının ayrıntılarını verir. Kale tarafında hurmalık içinden beri Ayn-ı Zerka gelip bürke kenarındaki mescidin duvarı dibinden büyük bürkeye dâhil olup derya olduğunu ve oradan taşıp bürkenin batı tarafındaki bostanlara yayılıp suladığını söyler. Bu bürkenin tam orta-

---

[168] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 333.

sında dört yapma mil bina olduğunu, bürkenin kıble tarafı kenarında dört yapma sütun üzerinde bir alçak kubbeli mescidi var olup mihrabı üzerindeki tarihini dile getirir. Çevre köylerden Arapların zahirelerini getirip satıp hacıları doyurduğu bu bürkeye yakın bir mamur köy vardır. Buradan ağaçlık ormanlıklardan geçip kıble tarafına doğru yedi saatte ulaştığı Asfân adlı bir mahalleden söz eder. [169]

Vadi-i Fâtıma kasabası menzili: Bir bayır yamacında toprak örtülü kârgir yapı mamur Arap evleriyle toplam seksen kadar dükkânları var olan ayrıca bir alçak bayır yamacında dört tarafı yüksek ağaçlarla süslenmiş olan alçak bir minaresi olup kârgir yapı bir camii vardır. Haremeyn arasında bütün menzillerde içilen, Hz. Peygamber'in daveti ile yeraltından Medine'ye kadar akmış olan Âbıhayat Ayn-ı Zerka bu camiin avlusundan akıp bu mahalde kaybolur. Gayet kolay sindirilir saf sudur. Bu rivayeti de Evliya Çelebi'nin abartılarla yorumladığını görüyoruz. Evliya Çelebi, bu kasabanın Vadi-i Fâtıma ismiyle anılmasının sebebinini, Hz. Peygamber Hicret'in 2. senesinde Hz. Fâtımatü'z- Zehrâ'yı Hz. Ali'ye nikâh eylediğinde bu ovayı Hz. Fâtıma'ya çeyiz olarak vermesini bağlar. [170]

Halas Sofası: İki basamak taş merdiven ile çıkılan bir alçak mihraplı taş sofadır. Evliya Çelebi devamla bu mekâna neden halas sofası denildiğinden de bahseder.[171]

Umre Makamı menzili: Bir derenin içinde yapılmış ona yakın hane ve on kadar dükkânları olan bütün hacıların gelip yükleriyle konakladığı yerdir. Burada bütün Mekke halkı hacıları karşılamaya çıkarlar ve ihramın şartlarına göre rehberlik ederler. Ayrıca burada Resulullah'ın sünnetine uyarak mutlaka gusletmek (yıkanmak) gerekli olduğunu söyleyen Evliya Çelebi, 1073 tarihinde Mısır Valisi Ömer Paşa'nın bütün hacıların yıkan-

---

[169] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 333.
[170] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX. Kitap, s. 334
[171] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX. Kitap, s. 334.

ması için içinde kubbe kubbe gusülhaneler, abdesthaneler ve bir mükellef kubbeli sebilhane ve dinlenme yerleri yaptırdığını ifade eder. Umre ve hac ile ilgili fıkhî hükümleri bu mahalde bulunmanın şartlarını ayrıntılı bir şekilde anlatır. Bu mahalde birinci şartın Medine yakınlarındaki Ali Kuyusu'nda ihrama girip iki rekât namaz kılmak olup burda "*Günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur.*" *(Kur'ân, Bakara, 197)*âyetini belirterek maddi ve manevi günahlardan sakınmak gerektiğinden bahseder. İkinci şart olarak rüknü tavâf-ı kudüm yapmayı ekler. Çelebi, umrenin vaciplerini ise sa'y yapmak ve traş olup ihramdan çıkmak olarak ifade eder.[172]

Evliya Çelebi'nin burada umrenin şart ve vacipleri ile verdiği bilgiler klasik ilmihal kitaplarında geçen bilgilerle örtüştüğünü görürüz. [173] Böylece Çelebi'nin, klasik kitaplarda hac ile ilgili geçen bilgileri esas aldığına şahit olmaktayız. Daha önce bu ilmihallerden çokça kaleme alındığı için Çelebi'nin hangi eserleri esas aldığını tespit etmemiz mümkün değildir. Bu bağlamda XVII. yüzyılda umre ve hac ibadetinin yerine getiren hacının hangi usülleri esas aldığını ve hangi zorluklarla karşılaştığını tespit etmekte oluruz.

Bu Umre'de yolun iki tarafında her milin üzerinde üç adet küçük kubbelerin var olduğu iki adet büyük mil vardır. Tarihi kûfî hat ile: "*Benâ Hz. Ebâ Bekri's-sıddîk*" diye yazılmış kırık bir hat bulunur. Bu millerden içeri giren Mekke-i mükerreme haremina girmiş olup hatta burada ölen adamın Kâbe'de ölmüş gibi olduğunu ve Hz. Ebû Bekir millerinin Mekke sınırı işareti olduğunu da belirtir. [174]

Vadi-i Fah (Fah Vadisi) menzili: Hüseyin Paşa hazretleri sekizinci gün, arefe gününden iki gün önce Mekke-i mükerremeye girip bu mahalde

[172] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX. Kitap, s. 335.
[173] *Diyanet Hac İlmihali*, DİB Yayınları, Ankara 2013, s. 32-35.
[174] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 335.

konaklanıp kırk koyun ve yedi deve daha kurban ettiği ve bazı zaviye, türbe ve sebiller var olduğu bir yerdir. Bütün hacılar bu sene hacca olumsuz hava koşullarından dolayı yetişmekten ümitlerini kesmiş olsalar da Hüseyin Paşa'nın çabalarıyla iki gün önce ulaşılmıştır. Ayrıca bu mahalde bütün âlimler, şeyhler ve şeriflerin hepsi kısım kısım gelip Hüseyin Paşa ile buluştuklarında herkese mertebelerine göre izzet ikram edilmiştir. Bu buluşulanlar arasında Mısır Emirü'l-haccı Özbek Bey, Cidde Beyi Baklacı Mehmed Bey, Mısır'ın yedi bölük ağaları, kethüdaları, çavuşları, çorbacıları, odabaşıları ve söz sahibi olan pek çok isimler de vardır. Sonra Şerif Sa'd hazretlerinin kethüdası'nın Paşa hazretlerine iki baş küheylân kısrak, altı adet Habeşli sevimli köle, kıymetli cevahir cinsi eşya, diğer değerli kumaşlar, ûd, amber, hıtâyî çiçekli kâse ve fincanlar ve elli deve yükü yiyecek içecek cinsi hediyeler getirdiğini fakat şerif hazretlerinin gelemediğini ifade eder. Daha sonra paşanın emriyle derhâl bütün asker hazır olup Kâbe-i şerifi tavâf-ı kudüm etmek amacıyla ihrâm ile Beytullah-ı şerifin haremina varıp ağlayarak Beytullah'ı yedi şavt tavâf-ı kudüm edip ve Makam-ı İbrahim'i ziyaret edip yedi kere Safâ ve Merve'de sa'y edip tavâf-ı kudûmu tamam etmiştir. Sonra Şerif Sa'd'in hanesine varınca Şerif Sa'd hazretleriyle Paşa'nın arasında geçen diyaloğa yer verir. O gece Paşa'nın emriyle bütün askerler alaya hazır oldular. [175]

D. Mekke Hududu

Evliya Çelebi, Mekke'ye girdiğinde sınırlarından şu şekilde bahsetmiştir:

"Cânib-i şimâlîsinde on altı menzil cebel-i Nâka'ya varır. Andan öte şimâle hâk-i Şâm'dır. Cânib-i garbîsi on sekiz konak Müveylah'a varır. Andan öte Mısır hâki ile müşâ'dır. Cenûb tarafında on iki sâ'at leb-i deryâda Cidde'dir. Ve cenûb

[175] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 336.

ile şark mâbeyninde şehr-i Şîrîn dörd günlük yoldur, Yemen ile müşâ'dır. Yemen huccâcı anda Yelemlem nâm mahalde ihrâma girirler. Cânib-i şarkda on merhale yer Nehrü'l-Kâ'a varınca ya'nî Dicle ırmağına varınca Lahsa ve Basra ile hem-hudûddur. Doğu tarafında kuzeyine meyilli Bağdad Halifesi Harun Reşid'in ehli Zübeyde Hatun duvarına kadar 6 veya 7 konaktır, Bağdad ile komşudur. Abbas şehrinden kuzey tarafa geniş topraklar, çöl ve bomboş arazilerdir. Ta Fırat Nehri'ne, Ane Kalesi'ne, Semle Kalesi'ne, Hile ve Kufe'ye kadar uçsuz bucaksız çöldür. "[176]

Evliya Çelebi'nin burada çok daha fazla ayrıntıya girmeden verdiği bu bilgiler dışında Mekke'nin kısa bir tarihçesini vermemiz gerekirse, Arap yarımadasının kuzeyinde Batnımekke (Bekke) adı verilen bir vadi üzerinde kurulmuş olup merkezinde Kâbe'nin yer aldığı bu vadinin ortasındaki çukur alana "Bathâü Mekke" (sel atağındaki kumluk) Mekke denilmektedir. Bu mekânın doğusunda eteğinde Safa ile Merve tepelerinin bulunduğu Ebûkubeys, batısında Kuaykıân güneybatısında Sevr, kuzeydoğusunda Nur (Hira) ve Sebîr dağları yer almaktadır. Bunlarla birlikte Hac ibadetinin yerine getirildiği mekânlardan Arafat, Müzdelife ve Mina Mekke'nin doğusunda yer alıp şehrin Kızıldeniz ile bağlantısı Cahiliye döneminde Şuaybe Limanı, İslam'dan sonra Cidde Limanı vasıtasıyla sağlanmıştır.[177]

İbn Battuta ise Mekke-i Mükerreme'ye ulaştığında büyük bir sevinç ile Kâbe-i Muazzama'yı müşahede edip, tavaf edip Hacerü'l-Esved'i de istilâm ettikten sonra Makam-ı İbrahim'de iki rekât namaz kılmıştır. Devamla Mekke-i Mükerreme'nin büyük bir belde olup binalarının birbirine bitişik olduğunu şehrin doğusunda Cebel-i Ebi Kubeys ve batısında da Cebel-i Ku'ayakıân isimli Kuzeyinde de Cebel-i Ahmer adlı dağlar bulunduğunu ekler. Cebel-i Ebi Kubeys tarafında Ecyâd-ı Ekber ve Ecyâd-ı Asgar adında iki derbend ve Handeme isimli bir dağ daha vardır. Mina, Arefe ve Müz-

---

176 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 360.

177 Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 2003, c. XXVIII, s. 555.

delife gibi hac ibadeti münasebetiyle müslümanlarca iyi bilinen yerler ise Mekke'nin doğu tarafındadır. Ayrıca Mekke'nin Bâb-ı Muallâ, Bâb-ı Şeybe ve Bâb-ı Mesfel adında üç kapısı bulunduğunu da ifade der.[178]

İbn Cübeyr'in ifadesine göre ise Mekke, etrafını çeviren dağlar arasına enine ve boyuna yayılmış kutsal bir vadinin içinde olan bir kent olup, İbn Cübeyr'e göre Mekke şehrinin ilk kutsal kabristana gidilen el-Ma'la Kapısı, sonra yemen yoluna çıkılan Mesfel kapısı ile umre kapısı olarak bilinen zahir kapısı gelir. Ayrıca İbn Cübeyr, Mekke'den bahsederken Allah'ın yüce evinin burda bulunması, daha önce Hz. İbrahim'in burası için dua etmesi, Allahı'ın güvenli ve kutsal mekânı olarak seçilmiş olması, Allah'ın Kur'an-ı Kerim ile görevlendirdiği Hz. Peygamber'in doğup büyüdüğü yer olması gibi nedenlerden ötürü onu şerefli kılması gerektiğini de söylemiştir. [179]

Burada üç seyyahında Mekke şehrinin ana hatlarıyla ilgili ortak bilgiler verdiğine şahit olmaktayız. Özellikle hac ibadetinin yerine getirilmesine vesile olan Allah'ın evi olan Kâbe'nin burda bulunmasından ve Hz. Peygamber'in hayatını geçirdiği yerlerin kutsallığından bahsetmeleri bakımından üç seyyahın ortak noktayı oluşturduğunu görüyoruz.

1. Beytullah Harem-i Şerifinin Şekli ve Büyüklüğü

Evliya Çelebi, Harem-i şerifin hikâyesinden bahsederken bu kutsal mekânı, Hz. İbrahim'den sonra Hz. Peygamber'in atası Kusay bin Kilâb'ın yenilediğini ve bu yenilemenin Hz. Peygamber'in gelişine kadar sürdüğünü, Abdulmuttalib'in Hz.peygamber ile yağmur duasına çıktığından bahseder. Devamla Çelebi; "*Hz. Peygamber'den günümüze kadar Kâbe-i şerifin,*

---

[178] İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar* , s. 107.

[179] Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr ei-Kinânî el-Belensî, *er-Rihle, Endülüsten Kutsal Topraklara,* (çev. İsmail Güler), Selenge yay, İstanbul 2003, s. 74.

Mekke'nin sırasıyla Müminlerin emiri Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Zübeyr ibnü'l-Avvâm, Muaviye bin Ebi Süfyan, Haccac-ı Zalim Yusuf, Abbasîlerden Ebû Cafer Mansur Devânıkî, Mehdi Abbas, Musul Meliki Eşref Şaban, Melik Eşref Baybars, Nureddin Şehid, Yusuf Salahaddin, Sultan Barkuk, Sultan Ferec, Sultan Kayıtbay ve Osmalılardan Sultan Selim, Süleyman Han, Sultan III. Murad, Sultan Ahmed, Bağdad fatihi Sultan IV. Murad ve Sultan İbrahim" gibi devlet adamları tarafından genişletip tamir edildiğini ifade eder. [180]

Bu bağlamda Çelebi, Mekke-i mükerreme ve Beytullâhi'l-Harem'den, Bekke isimli dar bir dere içine kurulan sürekli olarak yedi dereden akan yağmur suyunun bastığı bir yer olarak söz eder. Harem-i şerifin yerinin çukur olmasından dolayı yağmur suyu ile taşıp sel olmasından ötürü bunu engellemek adına Süleyman Han'ın bu iş için Mimar Sinan'ı ve Kara Mahmud Paşa'yı mutemet tayin ettiğini, dört tarafında olan otuz dokuz adet büyük kapıların eşiklerini yükseltip beşer altışar basamak taş merdiven ile çıkılıp onar ve on ikişer basamak taş merdiven ile inilen kapıyı yedi senede yaparak Harem-i şerifi yeniden genişlettiğini dile getirir. Bâb-ı Selâm'ın iç kat kapıları merdivensiz olup dış katında olan Bâb-ı Selâm altı basamak taş merdiven ile yüksektir. Bâb-ı Selâm'ı ise bütün hacıların ilk defa Harem-i şerife bu kapıdan girmesinin şart olup doğuya açılan yan yana sıralı üç kat yüksek kapı olarak nitelendirir. Kapının üzerinde Karahisarî Ahmed Çelebi hattı ile beyaz mermer üzerine çalışmahipli hat vardır.[181]

İbn Battuta da ise Çelebi'den farklı olarak Mescid-i Haram'ın duvarlarının yüksekliğinin yaklaşık yirmi zira olup çatısının üç sıra halinde sağlam ve güzel olan uzun sütunlara istinad ettiğini ve mermer sütunların sayısının Darü'n-Nedve'deki alçıdan oluşan direklerden ayrı olarak dört-

---

[180] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 369.
[181] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 362.

yüz doksan bir olduğunununu söyler. Darü'n-Nedve ise kuzey tarafta bulunan cenahın dahilinde ve Rükn-i Irakî ile Makam'ın karşısındadır.[182]

İbn Cübeyr'in bahsettiğine göre Kâbe, doğudan, batıdan, kuzeyden ve güneyden Harem'in tam ortasında bulunup, kendi sayımına göre sütunların sayısını Harem'e sonradan dâhil olan Daru'n-Nedve'deki kireç sıvalı olan hariç dört yüz yetmiş bir tane söylemiştir. Ayrıca fakih, muhaddis Ebû Cafer b. Ali el-Fenekî el-Kurtubî'nin yazmasından öğrendiğine göre İbn Cubeyr, buranın sütunlarını dört yüz seksen tane olduğunu söyleyip kendisinin Safa kapısı dışındakileri saymadığını belirtir.[183] Eserinde yer verdiği bilgilere, bizzat orada bulunan kişilerle karşılaşıp onların ağzından alması onu diğer seyyahlardan farkını da gösterir.

Şimdiye kadar Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Mekke anlatısını, Arap seyyahların eserleriyle karşılaştırmalı olarak ele aldık. Şimdi ise, Robin Leonard Bidwell'in *"Travellers in Arabia"* adlı eserinde, bazı yabancı seyyahların Arabistan'a, özellikle de Hicaz bölgesine yaptıkları seyahatlerde gözlemledikleri yerler ve önemli gördükleri hususlar hakkında kaleme aldıkları içersinde konumuzla ilgili olan bölümlerini inceleyeceğiz.

İlk olarak Ludovico de Varthema, Mekke'ye hacca giden ilk Avrupalılardan olup Java adasının doğusundaki Baharat adasına dair tanımlamaları ve anlatımları da ilklerdendir. 1502'de Aralık ayında, Venedik'ten ayrılıp, Mısır'a oradan da Şam'a geçmiştir. Orada tanıştığı bir Hıristiyan Mühtedi, onu Mekke'ye götürmüş ve ona eşlik etmiştir. Ayrıca Ludovico de Varthema, Mekke'deki Büyük Mescid'de tek boynuzlu at gördüğünü iddia eden tek seyyahtır. Buna örnek olarak, eserinin *"Mekke'deki tapınakta yer alan tek boynuzlu atlar"* konulu bölümünü gösterebiliriz. Bu atları en ince ayrıntısına kadar tasvir etmiştir. Bunların Etiyopya kralından gelen hediyeler olduğunu da söylemiştir. Onun Mekke ile ilgili gözlemlerine bakacak

---

182 İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar*, s. 108.
183 İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara)*, s. 61.

olursak; Varthema genellikle, bölgenin özelliklerinden ziyade, bölgede yaşanan garip olaylarla ilgilenmiştir ve Mekke-Medine'yi çok az anlatmıştır. Varthema, yasaklı bölge olan Hicaz'ı pas geçmesine rağmen dertlerini anlatmıştır. *"Yemen'e ulaştıktan bir gün sonra Muhammedîler beni aldı ve ayaklarıma pranga vurdular ve bana putperest bir Hıristiyan muamelesi yaptılar ve bana Hıristiyan köpek dediler."* Muhammedîler bir Hıristiyan gördüklerinde onu tutaklarlar ve casus olduğu için öldürdüklerini, Yemen sultanının ise buna engel olduğunu belirtir. Ayrıca İnsanların kendisine kırk-elli taş fırlattığını ve daha önce hiç bu kadar yorulmadığını söylemiştir. Yaklaşık on aydır Arabistan'da olan ve Arap sultanı ile görüşen Varthema; *"Arap kadınları, beyaz adamlara âşıktır"* şeklinde bir yorum yapmış, onun kendisini sık sık ziyarete gelip yiyecek getirdiğinden bahsetmiştir. O ve tüm ailesi siyah iken kendisinin güneş kadar beyaz olmasını da bunun nedeni olarak görmüştür. [184] Kısacası Varthema'nın anlatımında bölgenin coğrafi özellikleri yahut Mekke'de yapılan ibadetlere dair detaylar yer almaz.

Ludovico de Varthema, eserinde bolca abartılara ve ilginç gözlemlere yer vermiştir. Varthema'nın kaleme aldıklarına bakarak Mekke ile ile ilgili sağlam bilgiler edinmemiz mümkün değildir. Her ne kadar Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde de abartılı ve garip olaylara rastlasak da, o aynı zamanda bölgenin coğrafi özellikleri ile ilgili bilgiler ve orada yapılan ibadetlerle ilgili bilgilere de yer vermektedir.

Şimdi de Joseph Pitts'in 1704'te yazdığı eserine bakacak olursak; Mekke'deki büyük mescidin ilk çizimleri ve Hac ibadetinin ilk detaylı anlatımı yer alır. Aynı zamanda onun da bir tutuklanma ve kaçış hikâyesi olduğunu anladığımız Joseph Pitts, 1663'te Exeter'de, dindar bir Anglikan karşıtının oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Joseph Pitts, ihramı giydikten sonra güneşten yanıp kavrulan sırtları, kolları ve başları ile Mekke'ye ulaştıklarını anlatır. Ayrıca bir İngiliz olarak Mekke'nin kendisini etkilemediğini ve

---

[184] Robin Leonard Bidwell, *Travellers in Arabia*, Beyrut; Garnet Publishing 1994, s. 21-22.

küçük bir eski şehir olduğunu belirtmiştir. Kâbe'ye ilk kez girmesine rağmen kayda değer bir şey göremediğini söylemiştir. İnsanların fakir, zayıf ve esmer olduğunu söyler. Haccın ritüellerini yapmaya başladığında, bu zayıf yaratılmışların(insanların) büyük bir şevkle ruhlarını temizlemek için çabaladıklarını gördüğünü, yaptıkları günahlar, zulümler ve haksızlıklar için gözyaşları içinde af dilediklerini anlatır. Ayrıca Arafat dağında bekleyiş, Joseph Pitts'e göre oldukça anlamlı olup, hacıların giydiği ihram, fakir ile zenginin farkı olmadığını, herkesin Allah katında eşit olduğunu belirtmesi açısından önemlidir. Medine'nin küçük ve fakir bir şehir olması ise onu oldukça şaşırtmıştır. En kötü tecrübesi ise yanındaki adamın ipek mendilinin Peygamber'in kabrinde çalınması olmuştu. Pitts, peygamber yerine ölü hilekâr tabirini kullanmıştır. Otuz günlük yolculuğu sırasında ne yeşillik ne de hayvan görmediğinide belirtmiştir. Pitts, Arabistan'da sembolik bir müslüman olarak yaklaşık on beş yıl geçirmiştir. Bu sayede inanç hususunda kayda değer bilgi sahibi olmuştur. Onurlu bir İngiliz olarak onun hikâyesi önyargılar ile yazılmıştır, ama esasında o doğru bilgiler vermiştir.[185]

Joseph Pitts'i değerlendirecek olursak dilinin çok sert olduğunu ve özellikle müslümanlara karşı taraflı yorumlar getirdiğini görmekteyiz. Fakat yine de yer yer hac ibadetinin bazı ritüellerine karşı olan düşüncesini tarafsız dile getirmiştir. Bu bölümdeki birinci seyyah olan Varthema, Mekke'ye bir kervan muhafızı olarak, ikinci seyyah olan Pitts ise bir köle olarak gitmiştir. Joseph Pitts'in hac ibadeti ile ilgili getirdiği bazı yorumların yerinde olduğunu fakat Hz. Peygamber'in kabrinde bulunduğu sırada yanındaki adamın ipek mendilini çalması sebebiyle bu yorumlarının ve ön yargılarının daha da şiddetlendiğini görmekteyiz.

Üçüncü seyyah olan Ali Bey el-Abbasî ise, büyük halife Harun Reşid'in soyundan gelen bir prens olarak gitmiştir. Ali Bey el-Abbasî kendi ifadele-

---

[185] Bidwell, *Travellers in Arabia*, s. 23-26.

riyle bu Mekke yolculuğunu şöyle dile getirmiştir. *"Pek çok Hıristiyan ülkeyi gezdikten sonra, nihayet Muhammedî şehirleri de ziyaret etmeye karar verdim. Mekke'ye Hacca giderken de gelenekleri, ritüelleri ve şehrin doğasını görmeyi amaçlıyordum. Yolda dönerken iki hafta geçmişti ve biz kaybolduk diye düşünüyorduk, herkes umudunu kesmişti. Bu bağırıp çağırmalar arasında çocuk gibi hıçkırarak ağlayan bir adamın sesini duydum."* Daha sonra Ali Bey'in kaptan olduğunu ve yaklaşık üç saat sonra onun kaptanlığında Arabistan kıyısına ulaşılıp, 23 Ocak 1807'de Ali Bey'in Mekke'ye girdiği ve Büyük Şerif'in evine misafir olmuştur. Şerif'in Kutsal Zemzem Kuyusu Korumacılığı adlı önemli bir görevi var olup yine Ali Bey, Batı'ya Mekke'nin sistematiği, ticareti, ortamı ve iklimi hakkında bilgi veren ilk kişidir. Ali Bey, Mekke'yi sanatçıların, zanaatkârların, silâh ustası, kilit ustası ve ayakkabı tamircisi bile olmadığı bir şehir olmadığı bir şehir olarak hayal etmiştir. Yine Ali Bey daha da ileri giderek Mekke'de iyi bir kitap dahası doğru yazan bir Kur'an-ı Kerim almanın bile imkansız olduğunu söyler. Bu nedenle oranın yerlilerinin "en cahil mahluklar" olduğunu düşünmüştür. Bununla birlikte Büyük Şerif, sık sık onun yanına gelip Haccın ritüellerini, Kâbe yıkama seremesini, örtüsünün yapılmasını ve serilmesini birlikte yapmışlardır. O, Mekke'den 2 Mart 1807'de ayrılıp Cidde ve Yanbu limanından Medine'ye geçsede yolda pusuya düşürülüp Vahhabiler tarafından tutuklanıp tekrar geri gönderilmiştir.[186]

Ali Bey el-Abbasî'nin, Batı'ya Mekke'nin sistematiği, ticareti, ortamı ve iklimi hakkında bilgi veren ilk kişi olmasına rağmen Mekke ile ilgili gözlemleri oldukça taraflı, yanlış ve eksik bilgilere dayanmaktadır.

Johann Ludwig Burckhardtyaklaşık olarak Mekke'de altı ay geçirmiş olup, Arabistan'ı ziyaret edenler içinde en hatasız ve ayrıntılı kayıtlar tutan seyyah olarak bilinir. 1784'te İsviçreli bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelen, Almanya'da eğitim gördükten sonra İngiltere'ye gidip orada tüm bu

---

[186] Bidwell, *Travellers in Arabia*, s. 27-29.

seyahatlerini finanse eden Afrikalılar Derneği'nin kurucusu Sir Joseph Banks ile tanıştı. Ayrıca İslam dinini iyi bir şekilde öğrenip bu inanca manevî bir sempati duyup bu dinin doğru olduğunu düşünüyordu. Bir müslüman olmamasına rağmen sıradan bir alim kadar bilgi sahibi olan; daha sonra ise Mekke kadısından fazla farkı olmayacak derecede bir alim olmuştur. Pek çok yer gezip gördüken sonra, *"Hacı"* ünvanını kazanmak için eline geçen tüm fırsatları değerlendirmeye karar veren Müslümanların çoğunlukta olduğu bu bölgeye gitmek için pasaport alıp, Nübyeli ve Sudanlıları Mekke'ye götüren kervana katılmıştır. Mekke kadısıyla sık sık ilmî ve îmani konularda sohbet ve tartışmalar yapan hatta zaman zaman birlikte ibadet eden Burckhardt: *"Onun Kur'an'dan okuduğu uzun parçalar zihnime kazaınıyordu."* demiştir. 8 Eylül 1814'te Burckhardt Mekke'ye girip, Cidde'ye kısa bir ziyaret gerçekleştirdikten sonra biraz ekipman ve yeni bir köle satın almıştır. Ocak ayına kadar orada kalmış ve şu sözleri ifade etmiştir: *"Doğu'ya yaptığım seyahatler süresince, Mekke'de olduğum kadar başka hiçbir yerde rahat olmamıştım."* Ayrıca O, yerli halkı çok sevdiğini, onların esprili, seviyeli, nazik ve misafirperver insanlar olduğunu belirtmiştir. Onların espirili kişiler olduğunu şu sözlerini ekleyerek belirtmektedir*:"Tanrı bizi büyük günahkârlar yaptı, ama sonra bizi bağışladı, basit bir tövbe hatrına."* Haccın tüm ritüellerini yapmış, Arafat dağındaki seremaniye hacılarla birlikte katılıp üç saat süren ibadet süresünce Kadı'nın dua edip ağladığından bahsetmiştir. Tüm hacıların gözyaşları içinde göğüslerine vurarak Allah'tan bağışlanma dilediklerini aktaran Burckhardt, son olarak Büyük Mescid'i (Mescid-i Haram) kıyaslanamaz bir biçimde detaylıca anlatmıştır. Onun Ramazan gecelerindeki güzelliğinden, binlerce meleğin orada ibadet edenler üzerine kanatlarını indirdiğinden, sıcak günlerde oruç tutulmasına rağmen akşam serinliğinin lezzetinden bahsetmektedir.[187]

---

[187] Bidwell, *Travellers in Arabia*, s. 51-59.

Mekke'yi ziyaret eden Johann Ludwig bakacak olursak; O, Cidde'de yeni bir köle satın almak için verdiği az bir zaman dışında dört ay Mekke'de kalmıştır. Gerek Pitts gerekse Ali Bey el-Abbasî'den farklı olarak, Burckhardt Mekke'yi gerçekten çok sevip, burayı zor zamanların huzur merkezi olarak görmüştür. Burton ise Burckhardt'ın eserinden ilk başta çok az alıntı yaparken daha sonraları eserinde Kâbe'yi betimlediği bölümlerde oldukça detaylı şekilde aktarmalar yapmıştır.

Biraz da Burton'dan bahsedeceğiz. 1852 sonbaharında, Burton hizmetçilerine Kraliyet Coğrafya Topluluğuna ve modern keşiflere yönelik yapılan aşağılamaları ortadan kaldırmak için çalışmalar yapmalarını emretmiştir. Öncelikle onun planı Muskat üzerinden Mekke ve Medine'ye olup 11 Eylül 1853 tarihinde Burton, Mekke'ye ulaştı. Orada Muhammed isimli bir çocuğun rehberliğinde Haccın tüm ritüellerini yerine getirip o çocuğun annesinin işlettiği pansiyonda kalmıştır. Muhammed, onu Kâbe'ye girecek şekilde hazırladı, çünkü yabancıların (yerli halk hariç) Kâbe'ye girmeleri yasaktı, Hacerü'l-Esved'i öpmeleri yasaktı. Burton, Ortodoks İslam'ın farzlarından olan şeytan taşlamayı da yerine getirdi ve haccı tamamlayıp duygularını şu ifadelerle belirtmiştir: *"Pek çok ülkede dini ritüeller ve seremaniler gördüm ama hiçbiri buradaki (Mekke) ibadetler kadar kutsal, ciddi, heybetli ve etkileyici değildi."* [188]

Gördüğü, yaşadığı ve bildiği her şey hakkında yazmış olan Burton'un Seyahatnamesi ansiklopedik tarzda hazırlanmıştır. Burton'un eserinde takip ettiği yazım metodu, onun şahsi olarak yaşadıkları ve ilmî mütalaalarından oluştuğu için güvenirlik anlamında önemli olmuştur. Mücerrep özgünlük ve yorumlar doğrudan yan yana bulunduğu için bu noktada Burton'un seyahatnamesi kendinden öncekilerden, özellikle Ali el-Abbasi ve Burckhartd'tan ayrılır. Aslında gerek Burton için gerekse kendi zamanındaki diğer seyyahlar için de geçerli olan şey imkânlar ölçüsünde yapı-

[188] Bidwell, *Travellers in Arabia*, s. 60-69.

lan bir seyahatin veya aynı şekilde bir araştırmanın keşif yapılan nesnelerle ilgili doğru ilmi kaynakların elde edilmesini gerçekleştirebilmesidir. Bu bağlamda Burton kendini Burckhardt veya al-Abbasi gibi hiçbir şey tecrübe edemeyen seyyahlardan veya hiçbir şeyin bilincinde olmayan yerlilerden farklı tutmuştur. Burton'un en büyük farkı aynı anda hem tecrübe edip ve hem de eşzamanlı olarak kavramasıdır. Bu durumu kâğıda aktardığı gibi seyahatnamesinde bunun altına imzasını da koyarak bir ilke imza atar.[189]

2. Harem-i Şerif Kapıları

Evliya Çelebi, Harem-i şerifin dört tarafında, her birinin bir isim ile anıldığı toplam on dokuz yerde kapı var olduğunu belirtmekle birlikte; Doğu tarafında dört yerde, güneyde yedi ve batıya açılan üç kapıdan bahseder. Çelebi, kapıların ismini sırasıyla şöyle verir: *"Bâb-ı Selâm, Bâb-ı Benî Şeybe, Bâbü'n-Nebî, Bâbü'l-Cenâyiz, Bâbü'l-Abbas, Bâb-ı Ali, Bâb-ı Esvâk, Bâb-ı Safâ (Bâb-ı Benî Mahzûm), Bâb-ı Ciyâd, Bâb-ı Mücâhidiyye Bâbü'l-Aclân, Bâb-ı Ümmühanî',Bâb-ı İbrahim, Bâb-ı Atîk, Bâb-ı Sidre ve Bâb-ı Umre'dir".* Evliya Çelebi burdan hareketle, bir kapıdan bir kapı arasının ve çepeçevre Harem'in kaç adım olduğunu, her kapının üstünde yazılı olan âyetleri, tarihleri ve hayır sahiplerini ayrıntılarıyla bildirir. Kâbe-i şerif Harem'deki yüksek sütunların küçüğü büyüğü altıyüz yetmiş sekiz adet olarak verip zikrolunan bu sütunların doğu, batı, kuzey ve güneyinde olduğunun bilgisini bildirir. [190]

Burada dikkatimizi çeken İbn Battuta'nın[191] da Mescid-i Haram'ın kapılarının sayısını on dokuz belirtmesine karşın bazı kapılarının isimlerinin

---

[189] Nurettin Gemici, "Richard Burton Mekke'de", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2014, sy. 24, s. 223-239.

[190] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 362-366.

[191] İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar*, s. 113.

farklı olmasıdır. Bu durumun farklı olmasında o günün şartlarının etkili olduğunu ve iki seyyahın kaynak olarak farklı rivayetlere başvurduğunu düşünebiliriz. Burada özellikle bu mekânların hakkında bilgi verilirken sayısal değişikliğin olması normal karşılanabilir. Çünkü üç seyyahın da Mekke şehrinde bulunma ve hac görevini ifa edişinin tarihi farklıdır. Özellikle bazen İbn Battuta'nın anlattığı yerlerde direk İbn Cübeyr'in eserinden gerek aynı ifadelere gerekse özet ifadelere yer vermesi önemli bir ayrıntıdır. Bu bağlamda asıl incelediğimiz seyyah Çelebi'nin diğer iki seyyahtan çok daha sonra bu Mekke şehrini ziyareti ve hac görevini ifa etmesi ondaki bilgileri daha güncel olduğuna işaret eder.

İbn Cübeyr'in eserinde de Harem-i Şerif'in kapılarının sayısı on dokuz olarak geçmektetir. Bazı kapıların isimlerinin farklı olduğu hatta İbn Cübeyr'in bu farklılık sebebinin kaynağını rivayetlerin farklı olmasından dolayı olduğunu belirtip fakat doğruya en yakın isimleri tespit etmeye çalıştığını dile getirir.[192]

"*Evvelâ cânib-i şarkîde otuz sekiz kubbecikdir. Ve cânib-i Şâmî'de elli tokuz kubbedir. Ve cânib-i garbîde kırk üç kubbedir. Ve cânib-i cenûbda altmış dörd kubbedir. Ve Bâb-ı Selâm altında iki kubbedir. Ve Rükn-i Mescid-i şerîfde bir kubbedir. Ve Bâb-ı Umre'de bir tâcin kubbedir. Ve Bâb-ı Ziyâde-i Dârü'n-Nedve'de yigirmi dörd tâcindir. Bu hisâb üzre küçük yassı tâcin kubbecikler cümle 232 ve aded-i musallebât cümle elli altıdır.*"[193] Büyük kubbelerin sayıları Evliya Çelebi'de bu şekilde geçmesine binaen İbn Battuta da bu konuyla ilgili bilgiye rastlamamaktayız. Daha öncede ifade ettiğimiz üzere Çelebi bazı konulara aşırı ayrıntı verirken İbn Battuta ise konuya ana hatlarıyla değinip daha anlaşılır bakış açısı oluşturmuştur.

Evliya Çelebi'nin eserinde bahsettiği üzere Harem-i şerifin dört tarafında yedi minare vardır. Sırayla bunların isimlerini "*Bâb-ı Umre, Bâb-ı*

---

192 İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara),* s. 71.
193 Evliya Çelebi*, Seyahatname*, c. IX, s. 366.

Selâm, Bâb-ı Ali, Bâb-ı Hazûre, Bâb-ı Ziyâde" minaresi olduğunu ayrıca diğer iki minareninin ismini vermemiştir.[194] İbn Battuta ise Mescid-i Haram'ın beş minaresi olduğundan bahsedip bunlardan yer olarak bahsetmiştir. Birincisi Bâb-ı safa yakınındaki Ebu Kubeys köşesinde, ikincisi Bâb-ı Beni Şeybe köşesinde, üçüncüsü Bâb-ı Dârü'n-Nedve tarafında, dördüncüsü Bâb-ı Sidre köşesinde ve beşincisi de Ecyâd köşesinde bulunmaktır. Ayrıca İbn Battuta'nın seyahatnâmesinde dikkatimizi çeken bir farklı konuda Mescid-i Haram'dan bahsettiği bölümde hareme yakın medrese ve zaviyelere de değinir. Şeyhlerden, rîbatlardan övgüyle bahsetmesi onun tasavvufî bir ilgiye sahip olduğunu da gösterir.[195] İbn Cübeyr de Evliya Çelebi gibi Harem'in yedi minaresi olduğundan ve bunların dördünün dört yönde, birinin Daru'n-Nedve'de, en küçüğünün de Safa kapısında bulunup dar olduğundan dolayı kullanılmadığından, sonuncusunun ise İbrahim kapısnda olduğundan söz eder.[196]

3. Kâbe'nin Yapılışı ve Harem-i Şerif

Evliya Çelebi bu bölümde beyt-i şerifin ilk yapılışıyla ilgili bilgiler verir. Bu konuyla ilgili farklı görüşlerin olduğunu ve Beytullahi'l-Haram'a Kâbe denilmesinin nedenlerini de belirtir. "*(Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri) altı günde yaratan, sonra Arş'a istiva eden, ...*" ayeti[197] zikreder. Gökleri ve yeri yaratan Cenâb-ı Hak'ın yeryüzüne yüz kırk sekiz büyük dağ yaratıp yeryüzüne kaim olduğunu bu dağlar hakkında da Kur'ân-ı azîminde, "*Göklerin ve yerin anahtarları (mutlak hükümranlığı) O'nundur"'*[198] buyurmuşlar. Ve bir âyet-i kerimede de, "*Dağları da birer kazık yapmadık mı?"*[199]

---

[194] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 367.
[195] İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar*, s. 113.
[196] İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara)*, s. 61.
[197] Kur'ân, A'râf, 7/54.
[198] Kur'ân, Zümer, 39/63.
[199] Kur'ân, Nebe', 78/7.

ayetlerini bu manayı verdiği gerekçesiyle zikreder. Öncelikle Çelebi, ayetlerle bahsedilip anılan dağların yedisinden Cenâb-ı Hak'ın izni ile Cibril-i Emin vasıtasıyla toprak alınıp Hz. İbrahim yedi dağın toprağından Kâbe'yi tartıp bina ettiğini dile getirir. Bu şekilde Kabe'nin ilk yapılışıyla ilgili farklı birçok görüşler sarf edilse de Çelebi göre doğrusunu şu şekilde dile getirmiştir:

"Ve bu Beyt-i şerîfin ibtidâ binâsıyçün niçe gûne kîl ü kâl etmişler. Ammâ kavl-i sahîh oldur kim Cenâb-ı İzzet dünyâyı halk etmezden iki bin yıl evvel Yed-i Kudret ile kızıl yâkûtdan bir kasır halk edüp Cennet'de dururdu. Andan hubût-ı Âdem'den sonra Âdem'e ibâdetgâh olmağiçün yeryüzüne kasrı nüzûl etdirüp bu Ka'be-i şerîf yerine vaz' olunup Cenâb-ı Bârî ismina Beyt-i Ma'mûr dediler. Âdem ve Havvâ tavâf ederken cümle kerrûbiyânlar dahi Cenâb-ı Rab'dan me'zûn olup Âdem ile ma'iyyeten tavâf etdüklerinden cümle melekler bu Beyt-i Ma'mûr'e Arşu'l-arz dediler. Tâ Tûfân-ı Nûh'a gelince benî âdemin ziyâretgâhı olup her sene tavâf etmeleri farz idi. Ba'dehu eyyâm-ı Tûfân'da emr-i Hak ile yine âsumâna urûc olundu kim "Küllü şey'in yerci'u ilâ aslihi" dir. Ol zamân ki bu Beyt-i Ma'mûr'u semâya urûc ederken andan bir fasla kızıl yâkûtdan bir hacer kaldı. Ve bir rivâyetde beyâz incü-misâl bir hacer idi, derler. Ba'de't-tûfân ol haceri Hz. Cibrîl-i Emîn Cebel-i Ebî Kubeys'de defn etdi. Ve Allâhü Ta'âlâ Tûfân'dan sonra Beyt-i Ma'mûr yerine Hz. İbrâhîm'e emir edüp Cibrîl-i Emîn ta'lîmiyle Ka'be-i şerîfi yedi dağın taşı ve kayırından binâ etdi. Ve Hz. İbrâhîm'in oğulları İsmâ'îl üç yaşında idi, ummâllık edüp bâr-ı hafîf taşcuğazlar taşırdı. Ammâ Hz. İshâk iki yaşında idi. Ammâ Hz. İbrâhîm Mekke'yi binâ ederken yüz yaşında idi."[200] Fakat Kabe'nin yapı olarak ilk inşa edilen yer olmasına Çelebi'de de bahsedildiği üzere bu ayet kesin delil olmuştur.[201] *"Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mabet), Mekke'deki (Kâbe)'dir. Orada*

[200] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 368.
[201] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 368.

apaçık nişâneler, (ayrıca) İbrahim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur."[202]

Evliya Çelebi'de Kâbe'nin hikâyesini bu şekilde gözlemlerken, İbn Battuta'da ise Kâbe'nin yapılışından, geçmişinden bahsedilmez. Gayet açık ve net bir şekilde coğrafi ve mimari özelliklerinden bahsedilip yer yer kutsal mekânın verdiği heyecanla öznel ifadelere yer verilir.[203] Evliya Çelebi'de daha kısa ve farklı şekilde rastladığımız, Hacerü'l-Esved'in üst tarafında bir karış genişliğinde olan altından yapılan mîzab-ı mübarek adlı bir oluktan bahseder. Oluğun altında da, Hicr(Hicr-i İsmail) denilen alanda İsmail(a.s.)'ın kabri var olup üzerinde işaret olarak mihrap şeklinde yuvarlak yeşil bir mermer bulunur. Ayrıca kabrin yanında, Rükn-i Irak'î'ye doğru validesi Hacer'in mezarı da bulunur.[204]

Diğer yandan İbn Cübeyr, Harem'in ortasında azametli bir kule gibi dikilen Kâbe'deki güvercinlerin çokluğuna da değinip, onun mucizelerinden biri olduğunu söyler. Güvercinlerin hiçbir zaman Kâbe'nin üzerinden uçmadığını ve üzerine konmadığını, aksine Harem'in etrafında uçuştuğunu dile getirir. Hatta İbn Cübeyr, *"Ahbâru Mekke"* de okuduğuna göre, Kâbe üzerine hasta olanlar dışında hiçbir kuşun konmadığını, konanların ise hemen öldüğünü yahut iyileştiğini söyler.[205] Biz burada İbn Cübeyr'in eserini oluştururken yararlandığı kaynaklar hakkında da bilgi sahibi olmuş oluyoruz. Her ne kadar hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulamasak da, İbn Cübeyr'in Seyahatnâmesi, onun karakterini, düşünce yapısını ve inançlarını en iyi şekilde yansıtmaktadır. Olayları tespitteki yöntemi ve hayata bakış açısı onun fevkalade bir bilgi ve kültür birikimine; gözlemlerini çok fazla abartıya kaçmadan ve makul ölçüler çerçevesinde nakletmesi de onun objektif tenkit ve tarih anlayışına sahip olduğunu göstermektedir.

---

202 Kur'ân, Âl-i İmrân, 3/96-7.

203 İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar* , s. 109.

204 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 368.

205 İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara),* s. 66.

İbn Cübeyr, Kâbe'nin diğer bir mucizesini de, buranın hep kalabalık olması ve gece gündüz tavaf edenlerin asla eksik olmaması olarak aktarmaktadır. Diğer yandan, her ne kadar gözlemlerini objektif tenkitçi bir bakış açısıyla ifade etse de yer yer heyecanlı ve duygu yüklü ifadelerine de rastlanmaktadır.

"*Bazı ayetlere*[206] *baktığımızda Kabe'nin Hz. İbrahim'den önce de var olduğu ancak zamanla farklı nedenlerden dolayı yıkılıp uzun zaman içinde yerinin kaybolduğu ve Hz. İbrahim tarafından bulunarak yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. Fakat Hz. İbrahim'den önce kimin tarafından yapıldığı hususunda Kur'an'da herhangi bir bilgi yoktur. Bununla birlikte bazı kaynaklarda ilk inşa edenlerin Hz. Adem yahut oğlu Şit, hatta onlardan daha önce melekler olduğuna dair birçok farklı bilgi vardır. Fakat bunların İsrailiyat kaynaklı, abartı ve mitolojik anlatımlı ifadeler olduğu görülmektedir. Kabe'nin Hz. İbrahim'den sonra kaç defa yeniden yapıldığı hususu da ihtilaflıdır; genelde kabul edilen görüş Amalika, Cürhüm ve daha sonra Hz. Muhammed'in dedelerinden Kusay b. Kilab tarafından olmak üzere üç defa inşa edildiği şeklindedir. Kusay o güne kadar damı bulunmayan Kabe'nin üzerini hurma dalIarıyla örtmüştür. Kureyş'in 605 yılında yaptığı yeniden inşası sırasında Hz. Muhammed'in amcası Abbas ile birlikte taş taşıdığı ve bu arada Hacerülesved'i yerine koyma şerefini paylaşamayan Kureyş kabileleri arasında çıkması muhtemel bir tartışmayı da önlediği bilinmektedir.*"[207]

İbn Cübeyr Kâbe'yi yaklaşık olarak kare şeklinde olan dört köşeli şerefli ev olarak nitelemiştir. Kâbe'nin büyük ve koyu renkli granit taşlardan yapıldığını ve taşların zamanla çözülmeyecek kadar sağlam bir harçla birbirine bağlandığını da belirtir. İbn Cübeyr'in verdiği bilgiye göre Mescid-i Haram ve Kâbe'nin köşelerinin ölçüleri hakkındaki bilgiyi Kâbe'nin koruyuculuğunu yapan Şeybeoğullarının lideri aynı zamanda Hz. Peygamber'in arkadaşı olan Osman b. Talha b. Şeybe b. Talha b. Abduddar soyundan Kâ be'nin kapıcısı Muhammed b. İsmail b. Abdurrahman'dan almıştır.

---

[206] Kur'an, Bakara 2/125-127, Hac 22/26-29.
[207] Sadettin Ünal, "Kâbe", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 2001, c. XXIV, s. 16.

[208] Bu şekilde ayrıntılı bilgi vermesi İbn Cübeyr'in hem tarzınıda ortaya koyduğunu ve özellikle eserini kaleme alırken Ezrakî'nin "Ahbâru Mekke" adlı kitabından yararlandığını görüyoruz.

İbn Cübeyr, Mekke'de sekiz aydan fazla kalıp hac ibadetini yerine getirdikten sonra Medine'ye geçmiştir. Dindar ve yardımsever bir fıtrata sahip olan İbn Cübeyr, etrafını aydınlatmayı, insanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözüp onları barıştırmayı ve insanların ihtiyaçlarının giderilmesi için bütün gücüyle çaba sarfetmeyi kendine görev edinmiş biri olarak karşımıza çıkar. Hayatında toplam üç defa hacca gitmiştir. Seyahatini gün gün anlatan İbn Cübeyr, bazen olayların günün hangi saatinde cereyan etmiş olduğunu da belirtmektedir. Bu da onun Endülüs'e döndükten sonra kaleme alacağı rıhlesi için seyahati sırasında günlük notlar tuttuğunu göstermektedir. Eser, coğrafi olduğu kadar tarihi, sosyolojik ve folklorik açılardan da önemli bir kaynaktır.[209] Endülüslü Arap seyyahı olan İbn Cübeyr'in seyahatnâmesi, kendi türünde çok önemli bir yere sahiptir ve daha sonra kaleme alınan birçok seyahatnâmeye öncülük etmiştir. Başta İbn Battûta olmak üzere pek çok seyyah onun üslûbundan etkilenmiş, özellikle şehir betimlemelerindeki çeşitli cümleleri aynen alıntılanmıştır. Bu husus peç çok araştırmacının dikkatini çekmiş; İbn Battûta'nın genellikle İbn Cübeyr'in "*er-Rihle*"sinden özet ve aynen alıntılar yapmak suretiyle eserini oluşturduğuna işaret etmişlerdir. Bu tespitlere göre İbn Battûta, Mekke'de gerek hac günlerinde gerekse diğer zamanlarda yapılan ibadetlerin tasvirinde ve Akkâ, Sûr, Dımaşk, Humus, Halep, Hama, Kûfe, Musul, Bağdat, Nusaybin, Mardin ve Medine'nin tanıtımında doğrudan İbn Cübeyr'den faydalanmıştır.[210]

---

[208] İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara),* s. 55-66.

[209] Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Cübeyr", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi,* İstanbul 1999, c. XIX, s. 402.

[210] J. N. Mattock. "The Travel Writings of Ibn jubair and Ibn Battüta", *Glasgow University Oriental Society Transactions*, XXI, Hertford, 1965-66, s. 36, 38-39.

Yine onun, çalışmamızın konusu olan Mekke bölümüne baktığımızda, şehri tanıtırken uğradığı yerlerin sosyal, kültürel ve dini durumlarını, yönetimi, şehirlerin genel tasvirini, şehirlerde ve güzergâhları üzerindeki tarihi eserleri sade ve anlaşılır bir üslupla anlattığı; geçtiği bölgelerin coğrafi yapılarını, iklimlerini, konaklama yerleri arasındaki mesafeleri, insanların sosyal yaşantılarını ve ekonomik durumlarını, şehirdeki önemli olan yerleri objektif bir tarihçi dikkatiyle yansıttığı; uzun süre kaldığı Mekke'yi, Kâbe'yi ve diğer kutsal yerleri, hac günlerini ve orada bulunan hamamları, mescid ve medreseleri, katıldığı ilmî toplantıları tasvir ettiği görülmektedir. Bu bölümün devamında, İbn Cübeyr'in eserinin, Evliya Çelebi'nin eseriyle karşılaştırılması yapılacak ve böylelikle eserlerin birbirinden farklı ve ortak olan yönlerini görme imkânı olacaktır.

Harem-i Şerif: Evliya Çelebi, Harem-i Şerif'in hikâyesinden bahsederken Hz. İbrahim'den sonra Hz. Muhammed'in atası Kusay bin Kilâb'ın yenilediğinden, bu yenilemenin Hz. Muhammed'in gelişine kadar sürdüğünden, Abdulmuttalib'in Hz. Muhammed ile yağmur duasına çıktığından bahsedip; "*Hz. Muhammed'den günümüze kadar Kâbe-i Şerif'in ve Mekke'nin sırayla Müminlerin emiri Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Zübeyr ibnü'l-Avvâm, Muaviye bin Ebi Süfyan, Haccac-ı Zâlim Yusuf, Abbasîlerden Ebû Cafer Mansur Devânıkî, Mehdi Abbas, Musul Meliki Eşref Şaban, Melik Eşref Baybars, Nureddin Şehid, Yusuf Salahaddin, Sultan Barkuk, Sultan Ferec, Sultan Kayıtbay ve Osmalılardan Sultan Selim, Süleyman Han, Sultan III. Murad, Sultan Ahmed, Bağdad fatihi Sultan IV. Murad ve Sultan İbrahim*" gibi devlet adamları tarafından genişletip tamir edildiğini aktarmaktadır.[211]

Kâbe Örtüsü: Kâbe-i Şerif'e kisve giydirme işlevi, gerek eski zamanda Yemen padişahları olsun, gerek Harun Reşid ve oğlu Me'mun Halife dahi dîbâcdan Mekke'ye kisve edilmiştir. Çelebi Kâbe'nin şu an altın işlemeli siyah kisve ile örtülmesinin ise Mısır sultanlarından Eyyubî Melik Sâlih

211 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 369.

Necmeddin'in hatunu Şecerüddürre adlı kadına nasip olduğunu belirtir ve ilerleyen zamanlarda bu örtünün hangi malzemeler kullanılarak nasıl bir ustalıkla işlendiğine ayrıntılarıyla şöyle yer verir.

"Her sene Mısır'dan cedîdi gelüp atîk kisveyi şerîf hazretleri parça parça edüp cümle İslâm pâdişâhlarına hedâyâ gönderüp anlar dahi şerîfe surre ve atıyye gönderirler. Ve her diyârda parça parça vardır, teberrüken meyyit üzre koyup cenâzeyi garâfeye götürürler. Ammâ kânûn-ı Süleymân'dır, kaçan kim haccü'l-ekber ola, yâhûd fermân-ı şehriyârî sâdır ola, kisveyi ve kuşağı ve Bâb-ı şerîf perdesin Âl-i Osmân pâdişâhına gönderirler. Ammâ Bâb-ı Şerîf'in perdesin Âl-i Osmân pâdişâhına (((---) (---) (---))) tahrîr olunan Bâb-ı Şerîf'in kadd [ü] kâmeti ne mikdâr ise bu perde-i Bâb-ı Şerîf dahi ol kadardır ((---) (---) (---)) değildir. Rengâreng-i bûkalemûn ve cümle harîrdir. Ammâ zerre mikdârı nümâyân değildir. Serâpâ zer-ender-zerdir. (((---) (---) (---)) güzâf-ı şükûfe evsâf-ı perde-i bâb-ı sa'âdetdir kim lâ-nazîrdir. Ve Bâb-ı Şerîf'in kanatları dahi (((---) (---) (---))) hâlisdendir. Bu kapu dahi pederimiz merhûmun amelidir. Ve bu bâb-ı şerîfin yüzü sâfî kalemkârî çökürme münakkaş kapudur. Ve şarka mekşûf olduğundan şems-i âteştâbın (((---) (---) (---))) merdüm-i dîdeler hîrelenir. Ve Bâb-ı Şerîf'in iki kanatlarında altun kitâbeleri içre bu târîh mastûrdur:"Mimmâ bi-hayrı mevlânâ es-Sultânu'l-berreyn ve hâkânu'l-bahreyn Sultân Ahmed Hân azze nasruhu. Sene ışrîne ve elf." (1020) merkûmdur. Ve dahi müzehheb gümüş kitâbeler içre siyâh savat ile tahrîr olunmuş hatlar var. Ammâ izdihâmdan nazar etmek mümkin olmayup bu târîh ile iktifâ etdik. Hakkâ ki bâb-ı mu'allâdır. Ve mücevher bir kufl-i azîmi var. Dâ'imâ mesdûd durur. Miftâhı Hazret-i Risâlet-penâh asrından beri İbn Şeybe yedindedir. Hâlâ anlar mutasarrıfdır. Bir siyâh çerde hoş-likâ kimesnedir."[212]

İbn Battuta'ya baktığımızda ise, onun Kâbe'nin örtüsü hakkında; *"Astarı ketenden oluşup siyah renkte ve ipekten yapılmış olan üzerinde ayetlerin bulunduğu bir örtüdür. Ayrıca yevm-i nahrdan (kurbanlar günü) sonra üçüncü*

---

[212] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 371-372.

günü Benu Şeybe tarafından sarkılır"[213] şeklinde çok sade bilgiler verip, Çelebi gibi ayrıntılı bir şekilde ölçü bilgisi vermediği görülmektedir. Ayrıca İbn Battuta Kâbe'ye gelen Irak kervanının Mekke'de kaldığı dört gün boyunca, tavafları sırasında insanlara bol bol sadaka verdiğinden bahseder ve özellikle bu bölümü birnici ağızdan anlatır. Burada incelediğimizde kisvenin Kâbe'ye cahiliye devrinden beri örtüldüğü bilinmekle beraber, bunun ilk defa ne zaman ve kim tarafından yapıldığı hususunda farklı rivayetler bulunmakta, Hz. İsmail, Yemen tübbalarından Es'ad Ebu Kerb veya Adnan'ın adları zikredilmektedir. Ayrıca cahiliye döneminde örtüyü şahıslar veya kabileler yaptırabiliyordu. Gerek Çelebi'de gerekse İbn Battuta'da kisvenin ilk olarak kim tarafından yapıldığı kesin ifadelerle yer almamıştır.[214]

İbn Cübeyr'e göre ise kutsal Kâbe'nin örtüsü yeşil ipekten olup, otuz dört parçadır. Yemen ve Şam köşeleri arasında kalan yüzde dokuz, karşısında kalan Hacer'ül-Esved ile Irak köşesi arasındaki yine yüzde dokuz, Irak ve Şam köşeleri arasındaki yüzde sekiz, bunun karşıısndaki Yemen ile Hacer'ül-esved arasındaki yüzde yine sekiz parça olup, hepsi birbirine bitiştirildiğinden, dört duvarı kaplayan tek parça gibi durur. Çelebi'nin de bahsettiği üzere, hacılar yüzlerini sürerek ve kisveyi çekiştirerek yıpranmasın diye kisve biraz yukarı çekilmiştir. Ayrıca Çelebi, Kâbe'nin etrafının, dipten yüksekliği bir karıştan fazla, genişliği iki karış veya daha fazla, alçıdan yapılmış bir kenar süsü ile çevrildiğini de ekler.[215]

Evliya Çelebi, Hatîm duvarının Kâbe-i şeriften olup hakkında râvîleri ile açık on bir hadis-i şerif var olduğunu söyler. Ayrıca hatîm içine girip Altınoluk altında Hz. Peygamber'in imamlık edip secde ettiği yeşil mihrap

---

213 İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar*, s. 133.
214 İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar*, s. 133.
215 İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara)*, s. 62.

taşta iki rekât namaz kılan kişinin Kâbe içine girip namaz kılmış gibi olduğunu da dile getirir. [216]Biz de bu Hatîm'den bahsedeceğiz.

Hicr (Hicr-i İsmail): Kâbe ile Hatîm denilen yarım daire şeklindeki duvar arasında kalan ve altınoluğun izdüşümü olan yere verilen isimdir. Sözlükte"engellemek, yasaklamak; bir şeyden bir parça ayırmak" anlamlarına gelen hicr, Kâbe'den ayrılmış olmakla birlikte onun bir parçası kabul edilen yerin adıdır. Burası İbrahim (a.s.) ile oğlu İsmail'in birlikte temellerinden yükselttiği Kâbe'ye dâhil olup fakat Mekkeliler miladi 605 yılında yangın ve sel baskını sonucunda yıkılan Kâbe'yi inşa etmek için aralarında para toplayıp tekrar eski haline getirmek için paralarının yetmeyeceğini anlayınca bugünkü hicr dediğimiz yeri dışarıda bırakmışlar. [217]

Bu durumu Allah'ın Resulü (s.a.v.) eşi Aişe (v. 58/678) validemize Mekke'de şöyle bildirmiştir: Allah'ın Resulü (s.a.v), bana hitaben: ''*Kavmin Kureyş'in Kâbe'yi bina ederlerken, Allah'ın Elçisi İbrâhîm'in koyduğu temellerden bir kısmını terkederek kısalttıklarını bilmez misin?" dedi. Ben: Yâ Rasûlallah! Sen Kâbe'nin duvarlarını İbrâhîm'in temelleri üzerine döndüremez misin? dedim. Allah'ın Elçisi: "Kavmin kâfirlik dönemine yakın olmasaydı, ben Kâbe'yi yıktırıp İbrâhîm'in temelleri üzerine yeniden inşa ederdim."* [218]

Yine Allah'ın Resulü (s.a.v.) Kâbe'de namaz kılmak isteyen Aişe validemize, Kâbe'ye dahil olduğunu belirterek namazı hicr'de kılmasını söylemiştir.[219]

Yukarıdaki rivayetlerden de anlaşıldığı üzere, hicr Kâbe'ye dahil olduğu için tavaf, ancak bunun dışından yapılabilir. Tavaf, ancak Mescid-i

---

216 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 373
217 Fuat Günel, "Hicr", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, c. XVII, s. 455.
218 Buhari, "Hac", 42; Müslim, "Hac", 398.
219 Tirmizi, "Hac", 48; Nesai, "Hac", 128.

Haram'ın içinde Kâbe'nin etrafında yapılabilir. Tavaf yapılan bu alanın ismi Metaf'tır.[220]

İbn Battuta da hicr duvarının çevresini dairenin içinden itibaren doksan dört karış olup sağlam bir şekilde bitiştirilmiş alaca renkli güzel mermerden yapılıp, yüksekliğini beş buçuk karış ve genişliğini de dört buçuk karış olarak verir. İbn Battuta'ya göre hicrin iki medhali vardır. Birinci medhal, Hicr ile Rükn-i Irakî arasında ve altı zira' genişliğinde olup burası Kureyş'in Beyt-i Muazzam'ı yaptığı zaman Beyt dışında bıraktığı yerdir. İkinci medhal Rükn-i Şamî dâhilinde olup genişliği altı zira'dır. Bu iki medhalin arası kırk sekiz karıştır. Metâf yani tavafın yapıldığı yer sağlam bir şekilde bitiştirilmiş siyah taşlarla döşenmiştir. Bu taşlar Makam-ı İbrahim'i ihata eder. [221]

Yine devamla İbn Battuta'nın eserine baktığımızda konumuz olması sebebiyle Mekke'yi de tanıtırken uğradığı yerlerin sosyal, kültürel ve dini durumlarını, yönetimi, şehirlerin genel tasvirini, şehirlerde ve güzergâhları üzerindeki tarihi eserleri sade ve anlaşılır bir üslupla anlatmakta, geçtiği bölgelerin coğrafi yapılarını, iklimlerini, konaklama yerleri arasındaki mesafeleri, insanların sosyal yaşantılarını ve ekonomik durumlarını, şehirdeki önemli olan yerleri objektif bir tarihçi dikkatiyle yansıtmaktadır. Uzun süre kaldığı Mekke'yi, Kabe'yi ve diğer kutsal yerleri, hac günlerini ve orada bulunan hamamları, mescid ve medreseleri, katıldığı ilmi toplantıları hepsinden bahseder. Evliya Çelebi'nin eseriyle karşılaştırmalı olarak gittiğimizde farkları ve ortak noktaları bu konuda da gördük.

---

[220] Fuad Abdulhamit Ankâvî (v.1415/1994): *Mekke el-Hacc ve't-Tavafe*, I. bs. Daru Hudar, Beyrut 1415, s. 210.

[221] İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar*, s. 111.

4. Zemzem, Hz. İbrahim Makamı

Evliya Çelebi, Hacer-ü'l Esved'den zeminden iki zirâ yüksek siyaha meyilli bir Kâbe taşı olup bunun boyu, rengi, tarihi hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ayrıca Hacerü'l-Esved'in geçmişinden sırasıyla bahsedip zarar görüp tekrar tamir edilmesine varıncaya kadar çok abartılı ifadelere yer vermiştir. [222] Çelebi'de geçen bu ifadelerin doğruluğu da tartışılmaya müsaittir.

İbn Battuta'da da Hacerü'l-Esved'i Kâbe'nin doğu tarafındaki rükne bitişik durumda bulunan, sırlarla dolu bir taş olduğundan bahseder.[223] Gayet kısa ve net bahsedip O da gözlemlerine yer verir. Bu Hacerü'l-Esved'in anlatımında İbn Battuta'da da abartılı ifadeler vardır.

İbn Cübeyr de doğuya bakan köşeye bitişik olan kutsal taş olan Hacerü'l-esved'in özelliklerini İbn Battuta'nın bahsettiği gibi ölçü üzerinden vererek söylenilenlere göre o taşı kıranın Karmatî olduğunu dile getirir. Ayrıca çevresinin gümüşle kaplandığını, gümüşün parıltısı siyah ve parlak taşa yansıdığından, bakan kişinin ilginç manzarayla karşılaşıp gözünü ondan ayıramadığını da ekler. Ve son olarak İbn Cübeyr, Hz. Peygamber'in *"O (taş) Allah'ın yeryüüzndeki ahdidir."* rivayetini de vererek bu taşın kutsallığını vurgular. Bu kutsal taşla ilgili abartılı ifadelere İbn Cübeyr'in eserinde de rastlıyoruz.[224]

Yine gerek Çelebi'de gerekse İbn Battuta da geçen ortak bir kavram "mülçalışmaem" vardır. Hacerü'l-esved ile Beyt-i şerifin kapısı arasına mülçalışmaem denilir. Duaların en makbul olduğu yer olarak bilindiği için gelen hacıların yüzlerini ve göğüslerini sürüp Hacerü'l-esved'i ise mümkün olduğunca her an öpmeye çalışırlar. Mülçalışmaim duvarını öpmek farz, vacip, müstehab, sünnet değildir, ama Beytullah'a sevgiden dolayı

---

222 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 373
223 İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar*, s. 111.
224 İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara),* s. 55.

hizmette bulunmak sevaptır. Ama Hacerü'l-esved öpmek Resulullah sünnetidir. Hatta rivayettir, Hz. Ömer, "*Ey taş, Hz. Peygamber'in seni öptüğünü görmesem, ben seni öpmezdim.*" buyurmuşlardır. [225] Çelebi de ek olarak bu mülçalışmaem denilen yerde davaların görüldüğü gerek suçluların gerekse mazlumların durumunun karara bağlandığı bahsedilir. Gerçi Kâbe eşiğini öpmek, örtüye yapışmak, halkalara yapışmak ve İbn Cübeyr de kapı ile Hacerü'l-esved taşının arasında kalan duaların kabul olduğu yer olan "mülçalışmaem"den bahseder.[226]

Burada dikkatimizi çeken diğer bir husus Kâbe-i şerifin farklı isimlerine rastlamamızdır. Evliya Çelebi'ye göre en eski ismi Beytullah olmak üzere "*Mekke-i mükerreme, Beyt-i şerif, Kâbe-i şerif, Beytullâhi'l-harâm, Bekke-i şerif, el-Beled, el-Kurâ, Ümmü'l-kurâ, Arûz, Mukattaşa, Fârân, Mukaddese, Kâvus, Karyetü'n-neml, Cebâbize, Hatîm, el-Vâdî, el-Harem, el- Arş, Bere, Salâh, Katâm, Zence, Tayyibe, Nâsse, Nâşşe ve Beyt-i Me'âd*" gibi isimlerini de saydığını görüyoruz. Beyt-i şerifin dört tarafında Harem-i şerif içinde olan Hanefi, Şafii, Hanbeli, Maliki makamları ve Hz. Peygamber'in daima bu aydınlık köşkün yerinde ibadet edip Makâm-ı İbrahim'e yöneldiği mahfili de bulunmaktadır. [227]

"Kur'an-ı Kerim'de adı iki defa geçen Kabe'ye (el-Mâide 5/95, 97) bir kısmı yine Kur'an'da yer alan Beyt (el-Bakara 2/ 125, 127, 158; Al-i imran 3/96, 97; el-Enfal 8/35; el-Hac 22/26; Kureyş 106/3), Beytullah, el-Beytü'l-atlk (el-Hac 22/29, 33). el-Beytü'l-haram (el-Maide 5/2, 97), el-/Beytü'l-muharrem (İbrahim 14/37), el-Mescidü'l-haram (el-Bakara 2/144, 149, 150; el-Maide 5/2; et-Tevbe 9/7,19,28), el-Beytü'l-ma'mür (et-Tür 52/4), ei-Meş'arü'l-haram, Beniyye,

[225] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 373, İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar*, s. 110.
[226] İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara)*, s. .55.
[227] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX , s. 374.

Devvâre, Kadis, Kıble, Hamsa, Müzheb gibi çeşitli isimler de verilmiştir; halk arasında daha çok Kabe-i Muazzama tabiri kullanılmaktadır.“[228]

Zemzem: Çelebi, zemzem kuyusu için Şâfiî Makamı'nın altında dört köşe bir bina içinde bulunmakla beraber kuyu ağzında bir beyaz mermer ağızlık var olduğunu dile getirir. Boyunun bir adam göğsü hizasınca bir büyük kuyu ağızlığı olup bu kuyu ağızlığının yaratıldığından beri gece gündüz nice kova çekildiği için çepeçevre demir bilezik ile kaplı olduğunu ifade eder. Yine zemzem için ne kadar fazla su çekilip içilsede, bir damla eksilmeyen bir su özelliğine sahip olmasının altını dikkatle çeker. Çelebi'nin daha da abartılı tarzıyla; dünya sularının hepsinde koku olmadığını fakat bu Zemzem suyunda sabah vaktinden öğle vaktine kadar gül kokusu alındığı ikindi vaktine kadar menekşe koklanıldığı akşama kadar yasemin kokusu, yatsı vaktine varıldığında ise kâdî kokusu olduğu sonra da saf süt kokusu alındığını söyler. İnsanlar dünyanın hangi tarafından olursa olsun Kabe'yi ziyarete geldiklerinde bu sudan hediye götürürler. Ve hastalıklara şifa olduğuna dair bir inanç da vardır. Ve Çelebi meşhur olan zemzem suyunun hikayesini burda ayrıntılı bir şekilde anlatır.

“Hz. İbrâhîm'in oğlu İsmâʿîli âlem-i sabâvetde mehdde iken vâlidesi Hacer Ana İsmâʿîl'i yere bırağup kendü işine meşgûl oldukda Hz. İsmâʿîl bükâ edüp nem-i dîdeleri zemîne düşdükde nemden yem-misâl ayneyn eşkinden iki uyûn zâhir olup kavm-i Benî Cürhüm lisân-ı İbrîde bu uyûnlara Zemzem dediler. Ammâ kavl-i kavî oldur kim kaçan Hz. İsmâʿîl âlem-i sabâvetde iken arz üzre hâk-âlûd olup hâb-ı nâzdan bîdâr oldukda debelenerek mübârek pây-i şerîflerinin ökçesiyle zemîni urdukda bi-emrillâh iki uyûn zâhir olup İsmâʿîl'i gark mertebesinde etdükde İsmâʿîl feryâd [u] figâna âheng eder. Derhâl Hacer Ana bükâ-yı İsmâʿîl'i istimâʿ edince Safâ ve Merve mâbeyninde saʿy ederek gelüp görse kim İsmâʿîl

---

[228] Ünal, “Kâbe“, s. 14-15.

gark-ı âb oluyor. Bire meded cânım pâresi sana n'oldu, deyüp İsmâ'îl'i dirâgûş edüp âb-ı Zemzem'in zâhir olduğuna bin bin hamd edüp."[229]

İbn Battuta ise zemzem ile daha net ve kısa bilgiler vermekle birlikte; Çelebi'de rastlamadığımız Hz. Abbas'a nisbet edilen bugün içine "devârık" denilen kulplu büyük destiler ile zemzem suyusu konulunan ve Harem-i Şerif'e ait olan mushaflar ile diğer yazılı eserlerinde muhafaza edildiği Kubbe-i Şarab'dan, burdan biraz gidince Kubbe-i Yahudiyye denilen kubbelerden bahsedilir.[230] Gece hacılar için "devrâk" denilen toprak kaplarla su çıkarıldığı İbn Cübeyr'de de bahsedilir. Her kabın bir kulpu var olup zemzem kuyusu da birbirine kurşunla bağlanan ve zaman içinde yıpranmayan mermerden yapılmıştır. Daha sağlam olması için etrafı bitişik kurşun otuz iki direkten oluşmuştur. Kuyunun çevresi kırk; yerden yüksekliği dört buçuk ve kalınlığı bir buçuk karıştır. Ayrıca kubbenin içini çevreleyen bir karış genişlikte iki karış derinlikte ve yerden beş karış yüksekte abdest almak için konulan çanaklar vardır.[231]

Hz. İbrahim Makamı: Kâbe-i şerifi yapılmadan önce Benî Cürhüm kabilesi içinde sakin olunup bu makamı yer edinildiğinden dolayı Makam-ı İbrahim denilir. Bir alçak dört köşe, tunç kafesli, sanatlı, köşk gibi kurşun örtülü bir makam olup doğuya bakar yine tunç kafesten görmeye değer bir kapısı vardır. Ayrıca Çelebi, bu Makam-ı İbrahim'in içinde bir de dört köşe bir yaldızlı sanduka vardır.[232]

İbn Battuta ise Makam-ı İbrahim'i Kâbe-i Muazzama'nın kapısı ile Rükn-i Irakî arasında on iki karış boyunda hemen hemen altı karış eninde ve yaklaşık olarak iki karış yüksekliğinde bir yer olduğundan bahseder.

---

229 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 376.
230 İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar*, s. 111.
231 İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara),* s. .55.
232 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX., s. 378.

Ayrıca burasının kutsal bir yer olduğundan dolayı halkın namaz kılmak için toplandığına da değinir.[233]

Burada gerek Makam-ı İbrahim ile ilgili gerekse diğer karşılaştırdığımız mekanlarla ilgii bazen İbn Battuta ve Evliya Çelebi de ortak nokta yakalasak da üslûpları farklıdır. Bazen bir eserde bahsedilen konuya diğer eserde rastlamayabiliyoruz. Bunun nedenini yaşadığı dönemin şartlarıyla birlikte yararlandıkları kaynakları örnek olarak değerlendirebiliriz. Yine devamla Çelebi'nin eserine baktığımızda konumuz olması sebebiyle Mekke'yi de tanıtırken uğradığı yerlerin sosyal, kültürel ve dini durumlarını, yönetimi, şehirlerin genel tasvirini, şehirlerde ve güzergâhları üzerindeki tarihi eserleri bazen anlaşılır bazen de çok ayrıntılı bir üslupla anlatmakta, geçtiği bölgelerin coğrafi yapılarını, iklimlerini, konaklama yerleri arasındaki mesafeleri, insanların sosyal yaşantılarını ve ekonomik durumlarını, şehirdeki önemli olan yerleri bir tarihçi gözüyle yansıtmaya çalışsada bazen objektiflilkten uzaklaşmıştır. Bunun nedeni olarak Çelebi'nin diğer iki seyyahtan farkı olarak yönetimle arasının iyi olması ki bunun sonucunu onun yer yer anlatımında yarı resmî bir ağıza rastladığımızla görebiliriz. Yine uzun süre kaldığı Mekke'yi, Kâbe’yi ve diğer kutsal yerleri, hac günlerini ve orada bulunan hamamları, mescid ve medreseleri, katıldığı ilmi toplantıları hepsinden bahseder. Evliya Çelebi'nin eseriyle karşılaştırmalı olarak gittiğimizde farkları ve ortak noktaları bu konuda da gördük.

E. Mekke Şehirciliği

1. Mekke Şehri ve Mekke'nin Fethedilmesi Olayı

Mekke şehri yedi yüksek dağın arasında yedi tane dere ve tepe üzerine kurulan, kuzeyden güneye uzunlamasına olan büyük bir şehir olup toplam on beş yol ve yediyüz sokaktan oluşur. Bütün mescit, medrese, tekke,

---

[233] İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar* , s. 110.

zaviye, dört halife ve sahabe hanelerinde olan mihraplar sayılıp toplam yediyüz kırk mihrap bulunduğunu fakat Evliya Çelebi, cuma namazının sadece Harem-i şerifte başka bir yerde kılınmadığından da bahseder. [234]

"Mekke, Kâbe'nin bulunduğu ve hac ile umre ibadetinin ifa edildiği kutsal şehir olup aslında Mekke'nin asıl önemi, Allah'a kulluk maksadıyla yapılmış ilk mabed olan Kâbe'nin[235] *burada bulunmasından kaynaklıdır. Mekke İslam öncesinde gerek coğrafi konumu ile gerek dini ve ticari bir merkez olmasından dolayı neredeyse birçok toplumun ilgisini çekmiştir. Ayrıca Arap yarımadasını gerek siyasi gerekse ekonomik açıdan kontrol altında tutmanın yolu büyük ölçüde Mekke'ye hâkim olmaktan geçiyordu. Bu nedenle Mekke zaman zaman Roma, Bizans, İran ve Habeş hükümdarlarının da dikkatini çekmiştir."*[236]

Evliya Çelebi de bu bağlamda Mekke'nin fethinden kısaca bahsetmiştir. Peygamberimizin hicretinin onuncu senesinde bizzat Hz. Peygamber Medine'den yetmiş dört bin Sahabe-i kiram, Muhacirin ve Ensar ile gelip Mekke'yi kuşattığını ve bu fetihte İslâm ile şereflenenler arasında şu isimleri sıralar: Ebû Süfyan bin Zacr bin Harb, Halim bin Cerâm, Bedîl bin Vertâ, İkrime bin Ebû Cehil, Abdullâh bin Sa'd bin Ebî Serh, Hz. Ebû Bekir'in babası Ebî Kuhâfe'dir. Ayrıca bu ayet "*Ey İbrahim! 'İnsanlar arasında haccı ilân etti ki, gerek yaya olarak, gerekse nice uzak yoldan gelen yorgun argın develer üzerinde,.....sana (Kabe'ye) gelsinler.'*"[237] Gereğince hac ilan olundu. Kısacası Hz. Âdem duası sebebiyle Kâbe-i şerif mamur olduğunu ve Hz. İbrahim sesiyle de her sene nice kere yüz bin haca gelmesine vesile olmuştur. [238]

Burada Evliya Çelebi'nin Mekke'nin Fethi olayından kısaca bahsetmesi ve eksik bilgiler verdiğini görüyoruz. Ne kadar Çelebi'nin tarih üzerine

---

[234] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 379.
[235] Kur'an, Al-i İmran, 3/96.
[236] Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Mekke" (Giriş, Tarih, Fethi, İmar Faaliyetleri, İlim ve Kültür Hayatı), *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 2003, c. XXVIII, s. 557.
[237] Kur'ân, Hac, 22/27.
[238] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX., s. 379.

bilgi sahibi olduğunu bilsek de tarihi kaynaklarla kıyasladığımızda bazen eksik bazen yanlış bilgilere rastlıyoruz. Bizde Mekke'nin fethedilmesinin gerekliliğinden ve Çelebi'de zikredilen özellikle sayılarla ilgili eksiklere değineceğiz.

"İslam ile birlikte Müslümanlarla Mekkeli müşrikler arasında da mekke için mücadele edilmesi söz konusudur. Mekke'nin feth edilmesini tetikleyen olay Beni Bekir kabilesinin, Huzaa'ya gece baskını düzenleyerek kabilenin reisi Ka'b b. Amr ile bazı Huzaalılar'ı öldürmesidir. Resül-i Ekrem, Kureyşliler'e bir mektup yollayarak Beni Bekir'le ittifaktan vazgeçmelerini veya öldürülen Huzaalılar'ın diyetini ödemelerini istedi. Aksi halde Hudeybiye Antlaşması maddesi ihlâl edileceğinden kendileriyle savaşacağını bildirdi. Fakat Kureyşliler, diyet ödemekten ve Beni Bekir'e destek olmadan vazgeçmediler. Hz. Peygamber kan dökmemek ve düşmanı hazırlıksız yakalamak için gideceği yeri gizli tutarak sefer hazırlıklarına başlayıp Medine'den çıkış yasaklandı ve Medine-Mekke arasındaki önemli geçitiere nöbetçiler yerleştirilerek Mekke'ye gidişe izin verilmemiştir. Yol boyunca katılantarla birlikte 10.000 kişiyi bulan İslam ordusu Merrüzzahran'da konaklayıncaya kadar Kureyşliler seferden haberdar olmadı. Böylece İslam ordusunun büyüklüğü karşısında paniğe kapılan Kureyşliler Ebü Süfyan'ı Resûl-i Ekrem'e gönderdiler. Ebu Süfyan başkanlığında Hz. Peygamber'in karargâhına giden heyet üyeleri İslam'ı kabul etmiş olarak Mekke'ye döndüler. Bu durum karşısında Mekke halkı İslam ordusuna karşı konulamayacağını anlayınca Ebu Süfyan'ın Kâbe'nin avlusunda Mekkeliler'e kendisinin İslamiyet'i kabul ettiğini ve teslim olmaktan başka çarelerinin kalmadığını söyleyerek Mescid-i Haram'a veya kendi evine sığınmalarını tavsiye etmesi bir bakıma Mekke'nin teslimi anlamına geliyordu. Ayrıca bu fetihte islâm ile şereflenenlerin isimlerinin arasında başta Ebu Süfyan olmak üzere Ümmü Hani, Hâkim b. Hizam, Ebu Ruveyha ve Büdeyl b. Verka gibi Mekkeliler de vardır."[239]

İbn Battuta'nın eserinde ise Mekke'nin fethi ile ayrı bir başlığa rastlamamaktayız. İbn Battuta neredeyse her bölümde Çelebi'nin aksine daha

---

[239] Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", s. 558.

net ifadeler vermiştir. Onun tasavvufi yönü neticesinde karşılaştığı sufîlerden, onlara duyduğu hayranlıktan bahsettiğini görmekteyiz. Bu da onu özgün fakat aynı zamanda taraflı kılmıştır.

Sonuç olarak Mekke'nin fethiyle birlikte hicretten sonra süregelen Mekke ile Medine arasında başlayan düşmanlık sona ermiş, Hicaz'da İslam'ın üstünlüğü sağlanmıştır. Çünkü buradaki fetih sadece savaş mantığıyla hareket edilip bir şehrin alınmasından ziyade Mescid-i Haram'ın kontrolü ve Kâbe'nin fethi anlamına da gelmektedir. Böylece İslam bütün insanlara ulaşmıştır. Ayrıca kutsal mekân Kâbe putlardan temizlenmesiyle islamın özü olan tevhîd ile bütünleşmiş oldu.

2. Mekke Şehri Mescitleri ve Önemli Anıtları

Mekke şehri mescitleri ise "*Hazret-i Resûl'ün Bi'r-i Cübeyr'i kurbunda mescid-i Nebî, Cebel-i Nûbâ üzre mescid-i Ömer ibnü'l-Hattâb, Bâbü'l-Acle kurbunda Ca'fer bin Ebî Tâlib mevlûdu olduğu mescid, Zukâk-ı Mirfak'da Hazret-i Ebû Bekr'in beyti, mescidi ve dükkânı Hazret-i Abbâs hânesi mescidi, Cebel-i Kayka'ân cânibinde ma'bedü'l-Cüneyd ve İbrâhîm-i Edhem Mescidi,. Haccûn dağının mukâbelesinde Mescidü'l-Hak ve mescid-i Zâyet Mescidi, Müdde'â'da mîl-i Eymen kurbunda mescid-i Müdde'â Mescidi, şehirden aşağı mescid-i Rükûb Ten'îm nâm mahalden kıbleye gelirken mescid-i Hazret-i Âyişe-i Sıddîka bir küçük mesciddir, İmâret-i Hâsekiyye kurbunda makâm-ı Seyyid Ahmedü'l-Bedevî Mescidi'dir.* [240]

İbn Cübeyr de yasak bölge işaretlerinden iki ok atımı mesafede Malikîlerin ihrama girdiği ve Şafiilerin ise işaretlerin etrafındaki mescitlerde ihrama girdiği Aişe Mescidi bulunduğundan bahseder. Ayrıca Aişe Mescidi önünde Ali b. Ebi Talib adında bir mescit olduğunu da belirtir.[241]

---

[240] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 380.
[241] İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara),* s. 82.

Evliya Çelebi, Resul-i Ekrem'in hanesini beş yüz kadar insanı içerisine alan geniş güzel mescit olarak nitelendirir. Bu hanenin şekli, Emine Deresi içinde kurşun örtülü bir yüksek kubbedir. Kuzeye bakan bir kapısı olan, on basamak taş merdiven ile inilir bir çukur yerde bulunan nurlu bir kubbedir. Bu kapıdan aşağı bir küçük kubbe altında yer alan dört köşe avlusu vardır. Oradan içeri de doğu tarafına açılan âsitane-i saadet kapısı bulunur. [242]

İbn Cübeyr, Hz. Peygamber'in doğduğu yeri güzel yapılı bir mescit olarak nitelendirir. Eskiden babası Abdullah b. Abdulmuttalib'in evi olup bu yer üç karış genişliğinde havuz gibi bir yerdir. Ortasında bir karışa yakın gümüşle taçlandırılmış yeşil bir mermer parçası vardır. Yine buranın karşında çok güzel oymalarla süslü bir mihrap var olup mihrabın üstü altınla işlenmiş olup İbn Cübeyr bu kutsal mekânı ziyaretten duyduğu heyecanı ve sevinci satırlarına çok güzel yansıtmıştır.[243]

Devamla Çelebi'nin üstünde çokça durduğu Hayf Camii, (Zayf Camii)'nin özelliklerinden bahsedeceğiz. Birbiri içinde iki kat cami olup ilk yapıcısı Çelebi'ye göre Hz. Peygamber olup bu camiyi peygamberliğinin on ikinci senesinde yapmıştır. Yapımı tamamlandıktan sonra bütün sahabelere bu cami içinde meyve ile ziyafet ettikleri için Zayf Camii derler. 1025 (M.1616) tarihinde Sultan Ahmed tarafından genişletilip kırk kârgir kemer üzerine elli dört yüksek kubbeli, dört mezhep için dört mihrabı var olan bir kale gibi cami bina edilmiştir. Bu camide kandillerden başka avize, sanatlı askılar, halı ve hasır dahi olmayıp tamamen saat kumu döşelidir. Aynı şekilde avlusu da yine ince kum döşeli olup avlunun boyuna ve enine büyüklüğü ikişer yüz adım olup adeta sahrayı anımsatır. Bu avlunun dört tarafı kale duvarı gibi sağlam duvardır. Bir kıble kapısı ve iki yan ka-

---

[242] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 381.
[243] İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara)*, s. 115.

pısı var. Sağ tarafındaki yan kapı üzerinde imam ve hatiplerin haneleri vardır. Yine bu kapı üzerinde iki şerefeli düzgün bir minaresi vardır. [244]

Biz de Hayf Cami hakkında bilgi verip Çelebi'nin ele aldıklarıyla kıyaslayacağız. Hayf Cami, Mina'da dağın eteğinde kurulduğundan Arapça'da vadilerde su yatağının biraz yukarısındaki yerler için kullanılan hayf adıyla anılmış olup, hac ibadetinin yapıldığı önemli mekânlardan birinci cemrenin (küçük şeytan) hemen yakınındadır. [245] Yine aralarında Hz. Musa'nın da yer aldığı yetmiş nebinin mescidin inşa edildiği yerde namaz kıldığı, yetmiş peygamberin kabrinin burada bulunduğu şeklindeki rivayet hadis olarak nakledilmektedir.[246]

Hz. Peygamber'in namaz kıldığı bu yerin çevresi sonradan duvarla çevrilip mescid haline getirilmiştir. Bir rivayete göre Resul-i Ekrem mescidin bulunduğu yere geldiğinde yüksekçe bir yer görüp Bilal-i Habeşî'den burada ezan okumasını istemiş, daha sonra buraya bir minare yapılmıştır. İlk dönemlerden itibaren müslümanlar Mescid-i Hayf'a büyük değer vermişlerdir. Ebu Hüreyre, Mekke'de i karnet edecek olsa her cumartesi burasını ziyaret edip iki rek'at namaz kılacağını, Sa'd b. Ebu Vakkas da burada iki rek'at namazı Beytülmakdis'i iki defa ziyaret edip orada namaz kılmaya tercih edeceğini söylemiştir. Hz.Peygamber'in uygulaması sebebiyle fıkıh âlimleri de Mescid-i Hayf'ta cemaatle namaza iştiraki müstehap saymışlardır. Ayrıca Ezraki', Mescidin hemen bitişiğinde hac idaresi için yapılmış bir darü'l-imare bulunduğunu söylemiştir.[247] Evliya Çelebi'nin bu Hayf Cami ile verdiği bilgilerde tarihi kaynaklarla kıyasladığımızda eksik ve hatalı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler gerek caminin fiziki özelliğiyle gerek yapımıyla ilgilidir.

---

[244] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 353.
[245] Nebi Bozkurt, "Mescid-i Hayf", s. 277.
[246] Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebir, Xl, 452,414.
[247] Nebi Bozkurt,"Mescid-i Hayf", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2004, c. XXIX, s. 277.

İbn Cübeyr de kutsal Hayf Mescid'inden Mina'nın ayakta kalan binalarının en sonda olanından olarak bahseder. Bu mescidin alanının geniş olduğunu olduğunu minaresinin mescidin meydanında olduğunu söyler. Kutsallığı ve bereketi ile ünlü bu mescidin kıble tarafında tek çatılı dört koridoru bulunmaktadır. [248]

Evliya Çelebi, bir de sahra gibi avlunun tam ortasında sekiz yüksek direk üzerinde semaya doğru baş uzatmış yüksek köşk gibi bir kubbeye sahip olan Resulullah Cami'nin varlığından bahseder. Eski tarz bir sanatlı mihrabı olup, ama minberi olmayan kubbesinin içinde görmeye değer hat yazısı bulunan iç açıcı bir cami olduğunudan kısaca söz eder. **[249]**

Bir küçük mescit olup ve ona yakın yine dağın yamacında bulunan Kepş Mescidi'nden, yine iki rekât nafile veya kaza namaz kılınıp dua edilen Nahir Mescidi'nden ve bir küçük kubbede medfun olan Hz. Peygamber'in tellâlı olan Ebü'n-nidâ ziyaretinden bahsedilir. [250]

Biat Mescidi ziyareti: Bir küçük mescit olup, Biat Mescidi denmesinin aslı Hz. Peygamber'e 40 yaşında peygamberlik gelip Cebrail vasıtasıyla Hak emri getirip "*Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı ataktan yarattı*" *(Kur'ân, Alak, 1-2)* emri gelince Peygamber Efendimiz bu mahalde Hz. Cebrail'den biat etti. Cebrail de Cenâb-ı Rabb-ı İzzet'in Yed-i Kudret'inden biat etmiştir. Onun için bu mescide Biat Mescidi denilir. Bu mescitte başta Hatice-i Kübrâ olmak üzere sonra Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali, Zeyd ibn Hârise, Abdullah ibn Mesud, Hz. Osman, Abdurrahman ibn Avf, Sa'd ibn Ebî Vakkas, Zübeyr bini'l-Avvâm, Bilâl-i Habeşî ve Suheyb-i Rumî, bunların hepsi bu mescitte biat ettiğini söyler. [251] Ayrıca Evliya Çelebi başta Hz. Abbas olmak üzere nice bin Sahabe-i kirâmın Biât Mescidi'nde islâm ile şereflendiğini dile getirir.

---

[248] İbn cübeyr, *er-Rihle, (Endülüsten Kutsal Topraklara)*, s. 112.
[249] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 353.
[250] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, s. 354
[251] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, , s. 354.

İbn Cübeyr de Mina'ya vardığında burasının insanın içini açan ve mutluluk dolduran, geniş planlı, büyük binalarla donatılmış, eski bir kent olduğunu söyler. Fakat genişliği ile meydanı anımsatan uzun bir yolun iki yanında konaklamak için kullanılan birkaç ev dışında harap olduğunu da dile getirir. Mina'ya girişte, hemen yakında, solda ilk karşılaşılan bina, yaygın olarak bilindiği gibi, Hz. Abbas'ın Hz. Peygamber adına Ansar'dan aldığı birinci biatın gerçekleştiği kutsal Biat Mescidi'dir. [252]

Türkçe'de biat şeklinde kullanılan kelimenin Arapça aslı bey'attır. Bey'at "satmak; satın almak" manasındaki bey' masdarına bağlı olarak "yöneticilik tevdi etmek, birinin yöneticiliğini benimsemek" anlamında kullanılmıştır. Sosyopolitik bir akid olarak ise devlet başkanını seçme, belirleme ve İslam hukuku çerçevesinde ona bağlılık gösterme anlamına gelmektedir.[253]

Devamla Hz. Fâtımatü'z-Zehrâ hanesi ise Hz. Peygamber annesinden kalan doğduğu evi Ukayl'e hibe edince Hadice-i Kübrâ ile burada kalmıştır. Hz. Fâtıma, Hatice-i Kübrâ'dan bu hanede doğup Hicret'in ikinci senesinde, Hz. Ali ile evlendiğinde Hz. Ali yirmi, Hz. Fâtıma on sekiz yaşındadır. Düğünleri Medine'de yapılmış olup Mekke'nin fethinden sonra bu haneyi Hz. Peygamber, Hz. Fâtıma'ya hibe edip Hz. Ali ile burada oturmalarını sağlamıştır. Bu Beyt-i şerif de yol üzerinde olup üç adet yüksek kubbesi ve doğuya açılan bir kapısı vardır. Bu kapıdan içeri on iki basamak taş merdiven ile inilmekle birlikte kubbeleri beyaz kireç ile örtülü olup, saf bakır yeşil âlemleri ve bir küçük avlusu vardır. Bu avlunun kıblesinde ise bir sofa üzere eski yapı mihraba sahip olan mescidi vardır. Bu mescit de kireç ile örtülü olup, minaresi yoktur. Bunlarla birlikte bu yüksek türlü

---

[252] İbn cübeyr, *er-Rihle, (Endülüsten Kutsal Topraklara),* s. 111.
[253] Cengiz Kallek, " Biat", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, c. VI, s. 120-121.

türlü ibrişim halılarla döşenmiş kubbenin birinde İmâm Hasan ve İmâm Hüseyin'in okudukları rahle üzerinde Kur'ân-ı Kerimleri hâlâ vardır. [254]

Mekke'den bahsederken Mekke'nin bazı büyük ziyaret yerleri ve kutsal anıtlarından da bahsetmek gerekir. İbn Cübeyr de bu yerler arasında eserinde şunlara yer vermiştir: Müminlerin annesi Hz. Hatice'nin evindeki vahiy kubbesi, Hz. Peygamber'in doğduğu ve doğar doğmaz vücuduna değen mübarek toprağın bulunduğu yer, Hz. Peygamber'in ashaptan İslama ilk girenlerle gizlice ibadet ettiği Hayzuran'ın evi, Hz. Ebû Bekir'in evi, Safa ile Merve arasında ortasında bir kuyu bulunan Ömer b. Hattab'a nisbet edilen bir yer, Zülcenaheyn Cafer b. Ebi Talib'in evi, Mesfel tarafında kentin sonunda Ebu Bekir es-Sıddık adına yapılmış bir mescittir. [255] İbn Cübeyr bu yerler hakkında bilgi verirken bu yerleri bizzat gördüğü için ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Hz. Ali ibn Ebî Tâlib hanesine bakacak olursak, İki kubbeli bir küçük mescit olup bir küçük avlusunda büyük bir nabıka ağacı bulunur. Bunun da Beyt-i Fâtıma gibi minaresi olmayıp sağ taraftaki kubbe içinde yine minber külâhı gibi nakışlı levha bir sivri baştanbaşa zerbâf ile örtülü kubbecik vardır. Bu hane içinde dünyaya gelen Hz. Ali ibn Ebî Tâlib, Hicri 36 tarihinde Muâviye bin Ebî Süfyan ile halifelik hususunda büyük savaşları olduğundan Medine'den Kûfe'ye göçüp orada kalmıştır. Hicri 35'te müminlerin emiri olup halifelik süresi ise beş sene ve dokuz aydır. Şehit olmaları tarihi kırk, ömürleri altmış üç senedir. Abdurrahman ibn Mülcem adlı hain tarafından Küfe Camii'nde ibadet ederken ani bir şekilde şehit edilmiştir. [256]

Bizde Çelebi'nin Hz. Ali hakkında verdiği bilgilere ek olarak onun hayatından kısaca özet vereceğiz. Her ne kadar ortak bilgiler söz konusu olsa

---

[254] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, s. 382-83.
[255] İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara),* s. 78-79.
[256] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 383.

da bazı bilgilerin eksik olduğunu görüyoruz. "*Hz. Ali, hicretten yaklaşık yirmi iki yıl önce (m. 600) Mekke'de doğduğu rivayet edilmektedir. Hz. Ali'nin hicretten önceki hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Ve özellikle Şiî kaynaklarda hakkında çokça farklı ve efsanevî bilgiler de bulunmaktadır. Hz. Ali'nin islamdaki en önemli olaylarından birisi Hz. Peygamber'in Meidne'ye hicret ederken onu yatağına yatırması olayı ve muahât(kardeşlik) antlaşmasında Hz. Peygamber'in kardeşi olmasıdır. Ve Hz. Peygamber, hicretin ikinci yılının son ayında da onu kızı Fatıma ile evlendirmiştir. Hz. Ali Bedir, Uhud, Hendek ve Hayber başta olmak üzere hemen hemen bütün gazve ve seriyyelere katılmış, bu savaşlarda Resul-i Ekrem'in sancaktarlığını yapmış ve daha sonraları biraz efsanevi bir üslüpla rivayet edilen büyük kahramanlıklar göstermiştir. Ayrıca onun islamın yayılış tarihinde ve müslümanlar arasındaki ilim, takva, ihlâs, samirniyet fedakârlık, şefkat, kahramanlık ve şecaat gibi yüksek ahlaki ve insani vasıflar bakımından müstesna bir mevkie sahip bulunduğunu, Kur'an- ı Kerim'i ve Sünnet'i en iyi bilenlerden biri olduğunu hemen hemen bütün Sünnî ve Şiî kaynaklar ittifakla belirtirler. O aynı zamanda tasavvuf dünyası için de vazgeçilmez bir isim olması sebebiyle İslam tasavvuf edebiyatında özellikle Türk kültüründe ayrı bir anlam ve önemle ele alınmıştır.*" [257]

Devamla Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk'in Hz. Resul'ün doğumundan iki sene sonra eski bir evde dünyaya geldiğini bu hanenin avlusunda bir nabıka var olan bir küçük kubbede olduğunu da ekler.[258] "*İslamiyet'in yayılmasında Hz. Ebû Bekir'in etkisi çok önemlidir. Servetini Allah yolunda harcayıp eski elbiseler giydiği için "Zü'lhilal", çok şefkatli ve merhametli olduğu için "Evvâh" lakaplarıyla da anılmıştır. Ancak onun en meşhur lakabı Sıddîk'tir. "Çok samimi, çok sadık" anlamına gelen bu lakap kendisine, mi'rac olayı başta olmak üzere gaybla ilgili haberleri hiç tereddütsüz kabul ettiği için bizzat Resul-i Ekrem tarafından verilmiş ve islam literatüründe bununla şöhret bulmuştur. Hz. Peygam-*

---

[257] Ethem Ruhi Fığlalı,"Ali", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 1989, c. II, s. 371.
[258] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 383.

ber'in vefatından sonra onun devlet yönetimi görevini üstlendiği için de "Halifetü Resülillâh" unvanıyla anılmıştır." [259]

Mekke şehrinin güneyinde Ömer Dağı yakınında, küçük bir hane olan Hz. Ömer ibnü'l-Hattâb hanesi vardır. Hz. Ömer burada Hz. Resul'ün doğumundan yirmi üç sene sonra dünyaya gelmiştir. Çelebi, hâlâ mamur olup insanların ikame ettiği bu haneyi sonra mübarek elleriyle yaptığından söz eder. Yine hâlâ mamur olup insanların içinde kaldığı Hz. Osman ibn Affân hanesi vardır. Bu hanede Hafza binti Hz. Ömer ve Zeyneb binti Huzeyme hazretleri kalırlardı. Hafza binti Hz. Ömer Kur'ân hâfızı olup, Kur'ân'ı bir araya getiren Hz. Osman bu Hafza'dan Kur'ân-ı azimi toplamıştır. Bununla birlikte Kırâat-i Hafz denmesinin aslı da budur.[260] Devamla *"Bâb-ı Nebî'de Hz. Abbas Hanesi, Hz. Aişe-i Sıddîka Hanesi, Bâb-ı Şeybe'de Kâbe kapıcısı Şeybe Evi, Resulullah'ın evi olup Hz. Ümmühanî ile kaldığı ve miraca bu haneden gittiği Bâb-ı Ümmühanî Hanesi, Ebû Süfyan Hanesi, Enes ibn Malik Hanesi, Abdi Menâf Hanesi, Hz. Zübeyr Hanesi, Hz. İsmail (a.s.) Hanesidir."*[261]

3. Mekke Şehri Medreseleri, Çarşısı, Hamamları

Mekke şehri içinde ve Harem-i şerifin dört tarafında toplam yüz yetmiş altı medrese vardır. Bunlardan yüksek yapılı Harem-i şerifin dört tarafında olan kırk medresedir vardır ki Çelebi bunların isimlerini şöyle sıralar:

"Bâb-ı Selâm Medresesi, Sultan Kayıtbay Medresesi, Süleyman Han yapısı dört medrese, Selimiye Medresesi, Muradiye Medresesi, Muhammediye Medresesi, Hasekiye Medresesi, Berkûkiye Medresesi, Fereciye Medresesi, Gavriyye Medresesi, Bâb-ı Ziyâd Medresesi, Davudiye Medresesi, İbrahimiyye Medresesi, Bâsı-

[259] Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 1994, c. X, s. 101-102.
[260] Evliya Çelebi, *Seyahatname,* IX, s. 383.
[261] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, s. 384-85.

tıyye Medresesi, Ömeriyye Medresesi, Ümmühaniyye Medresesi, Emir-i Hac Medresesi, Sakabaşı Medresesi, Surre Emini Medresesi, Şeyhü'l-harem Medresesi, Sokollu Mehmed Paşa Medresesi ve Sinan Paşa Medresesi."[262]

Evliya Çelebi, Mekke şehri içinde toplam yetmiş sekiz adet tekke var olduğunu bunların her birinin ziyaretçilerle dolup taştığını söyler. Bunlar hakkında da ayrıntılı bilgiler verir. Çelebi, Muallâ'da Hz. Mevlânâ Tekkesi'nin, İrem Bağı gibi geniş bir mevlevîhane olduğunu içinde semâ, safâhanesi, pek çok derviş odaları, yer yer gülistan içinde maksureler, fıskiye, havuz ve sebilinin bulunduğunu neredeyse bütün Mekke zarifleri ve maarif erbabının burada toplanıp Mevlânâ âyini yaptığını da ekler. [263] Evliya Çelebi'nin bu tekkede eğitim görmüş dervişlerden "Kur'ân'ın özü olan Mesnevî'de tekmil etmiş tasavvuf ilmi dalgıcı, maarif denizi bir zat"[264] olarak bahsetmesi onun hem tasavvuf ilmina bakış açısını hem de kaynak olarak Mevlana'nın meşhur eseri Mesnevî'ye başvurduğunu da gösterebilir. Devamla *"Mısır Çarşısı başında Hasekiye İmareti civarında bulunan Şeyh Abdülkâdir el-Cîlânî Tekkesi, Şam Çarşısı yakınında Şeyh Ali Tekkesi, Baba Horasanî Tekkesi, Hint padişahlarından Celâleddin-i Ekber Tekkesi, Hasan er-Râ'î Tekkesi, Seyyid Ahmed el-Bedevî Tekkesi, Nakşibend Bahaüddin Tekkesi, İbrahim Desukî Tekkesi, Hacı Bektaş-ı Velî Tekkesi. Ebî Kubeys Dağı'nın zirvesinde, kuzey tarafında Şeyh İsmail-i Halvetî Tekkesi, Abdullah-ı Celvetî Tekkelerinin"* isimlerini verir.[265]

Evliya Çelebi, Mekke şehri içinde toplam her biri kale gibi kat kat hanlardan meydana gelen ve her birinde yüzer, ikişer yüzer odaları var olan toplam elli üç han olduğundan bahseder. Bunlara örnek olarak Şam Vekâlesi, Haleb Vekâlesi, Irak Vekâlesi, Hint Vekâlesi, Yemen Vekâlesi, Habeş Vekâlesi, Mısır Vekâlesi ve Cidde Vekâlesi verilebilir. Yine bu han-

---

262 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, s. 384-85
263 Evliya Çelebi, *Seyahatname,* IX, s. 385.
264 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. IX, s. 385.
265 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. IX, s. 385.

lardan başka hac zamanında sahiplerinin hacılara kiraladığı hanlarda vardır.[266]

Çelebi, Mekke şehri içinde bin üç yüz dükkân ve yüz kırk yedi hamamın varlığından bahseder. Mısır ve Şam bürkeleri arasında kırk adet kahvehane, bunlardan başka Mekke şehri içinde donanımlı ve süslü yetmiş adet mamur kahvehane vardır. Genelde bunların çoğu kulübe gibi ahşaptan yapılmış olup hurma hasırı ile örtülüdür. Çelebi, iki çarşının varlığından bahsedip bunlardan birinin Bâb-ı Selâm yakınında iki yanında kapılı, kârgir binalı, elli dükkânlı çarşı olduğunu söyler. Bu çarşılarda bütün dünyanın değerli kumaşlarının, çok az görülen cevahirlerin ve incilerinin burada mevcut olduğunuda ekler. Diğerinin ise Şam Çarşısı yakınında bir çıkmaz sokak içinde bulunan kırk adet dükkânlı bir çarşıdır.[267]

İbn Cübeyr, bu kutsal kentin iki hamamı bulunduğundan bahseder. Biri, kutsal Harem'de dersler veren fakih Meyyanişi ve diğeride daha büyük olan Cemalettin adıyla anılandır. İbn Cübeyr, bu hamamların kişi ismiyle zikredilmesinin en önemli sebebini, bu kişilerin hayır yapmalarına dayandırmıştır. [268]

Çelebi, Mekke Şehri'nin, yiyecek ve içecek bakımından şanssız olduğunu söyler. Böylelikle bu konuda Mekkelilerin diğer ülkelerden özellikle Mısır'dan gelecek yiyecek ve içeceklere muhtaçtırlar. Zira bundan dolayı Çelebi, bütün Mekkelilerin neredeyse zayıf ve güçsüz dermansız adamlar olduğunu niteler. Çelebi, Mekkelilerin en çok sevdiği yemeğin herise olduğunu belirtir. Hatta bu yemeği en iyi yapan yerin Hz. Peygamber'in annesi Âmina Hatun'un hanesinin yakınındaki bir dükkândır. Çelebi, özellikle bu herise yemeğini ve kavunu Peygamberimizin sevdiğinden bahseden hadisleri de örnek verir. "*Herîseyi sevmek imandandır. Mu az (r.a.) şöyle*

---

[266] Evliya Çelebi, *Seyahatname,* C. IX, s. 385.
[267] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. IX, s. 385.
[268] İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara),* s. 85.

der: Resulullah'a, Miraç gecesi kendisine cennete girerken bir yiyecek sunuldu mu? dedim, 'Evet, Herîse' dedi. 40 gün yemeklerinde şifa niyetine yedim. Huzeyfe bin el-Yemanî (r.a.) şöyle dedi: Hz. Peygamber buyurdu ki: Cebrail bana herîseyi yedirdi. Ben gece ibadetlerimde onunla güç bulurum. Yine Hz. Peygamberden şöyle nakledilir: Dünya ve ahirette yemeklerin şahı herisedir." bir diğeri ise "*Kavun yiyiniz. Çünkü suyu rahmettir, cennet tatlılarındandır. Kim ki kavundan bir lokma yerse, altmış bin iyilik yazılır, altmış günahı silinir, yetmiş bin derece yükseltilir. O cennetten çıkma bir meyvedir.*" [269] Bu rivayetlerin sahihliği hakkında tartışma var olup belki de Çelebi'nin eserine bunları yer vermesindeki amaç onun aslında bir gurme olmasından da kaynaklıdır.

Mekke şehri dar ve taşlık yerde olmasından dolayı bağ ve bahçe bulunmasına elverişli yer değildir. Çelebi, Mekke Şehri içinde yetmiş yerde hurma bahçelerinin varlığından bahseder. Yine Muallâ'da ve Ebtah'ta da yetmiş seksen civarında bahçesi olduğunu bu bağların ürün olarak hurma, limon, turunç, kebbât, nar, şeftali ve yer yer sulu üzüm verdiği söylenir.[270]

Bu konuda İbn Cübeyr'in eserine bakacak olursak Mekke'de dikkatini çeken ve Çelebi'de bile ismina rastlamadığımız yiyeceklere yer verdiğini görüyoruz. İbn Cübeyr kendi ifadesiyle yiyecek, meyve ve kokuların kendi memleketi olan Endülüs'e özel olduğunu sandığını ve ülkesini diğer ülkelerden şanslı bildiğini belirtir. Fakat bu düşüncesini kutsal belde Mekke'ye gelince incir, üzüm, nar, ayva, şeftali, ağaçkavunu, ceviz, kenevir, karpuz, kabak, acur, bütün baklagiller, patlıcan, su kabağı, şalgam, havuç, lahana ve diğer meyvelerle karşılaşınca değişmiştir. Ve bu sebze ve meyvelerin, diğer ülkelerdeki benzerlerinde olmayan ve insanı şaşırtan farklı bir tadı olduğunu da ekler. En çok dikkatini meyveleri ise karpuz ve ayva olarak vermiştir. Mesudî diye bilinen iyi bir çeşit baldan, serv adıyla bilinen insanların Yemen'den Mekke'ye çok hoş, kara ve kırmızı üzüm ile badem

---

[269] Evliya Çelebi, *Seyahatname,* c. IX, s. 388.
[270] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 388.

getirdiğini söyler. Hatta bu insanların topraklarının bereketli oluşunun Mekke'ye getirdikleri erzaktan kaynaklandığına inanıldığını da ekler. Ayrıca küçükbaş hayvanlarının etinin çok yağlı olmasına rağmen yine de lezzetli olduğundan bahseder. İlginç gelen meyve olarak güzellğini çok beğendiği taze hurmadır. [271] Mesela normalde bu kadar yağlı etin insanı rahatsız etmesi gerekirken burada rahatsız etmemesini İbn Cübeyr'in Mekke'nin kutsallığına bağlaması da ilginçtir.

Çelebi'nin Mekke şehrinin suyu ve havası çok sıcak olduğundan halkını zayıf ve ince olarak nitelemiştir. Devamla Çelebi, Mekke halkının sanat ehli olmadığını, genellikle Mekkelilerin tüccar ile uğraşmalarını ağır iş işlemeye güçleri olmamasına bağlamıştır. Yine Mekke halkı tabiatı çok sevdiklerini, halk ile güzel geçinemeyip alışverişlerinde ve konuşmalarında kaba ve sert dil kullandıklarını da ekler. Devamla Peygamberin sünnetine uyarak gözlerine sürme çektikleri, elleri, ayakları ve sakallarının kınalı olduğu söyler. Çelebi, Mekkelilerin genelde yağlı yemek yemediğini aksine kahve, kek, bakla, zeytin, hurma, helva, hoşaf, pilâv ve çorba gibi hafif beslendiğine işaret eder. Bunun nedenini de şiddetli sıcak olduğunu söyler.[272]

Mekke şehrinde, geçmiş padişahların her birinin neredeyse birer mektep inşa ettirmiş olduğu toplam yüz elli sıbyan mektebi vardır. Yine Hafz, Ebû Amr Kırâatı, İbn Kesîr Kıraati, Seb'a Kıraati, Aşere Kıraati ve Takrîb Kıraati okunduğu toplam kırk yerde dârrülkurrâ vardır. Her ne kadar Mekke halkının ticaretle ilgilenmesine karşın şehirde toplam kırk yerde dârülhadis vardır. Mekke'de genelde ilimle uğraşanlar yerli halk olmayıp Anadolu'dan ve Mısır tarafından gelenler tarafından karşılanır.[273]

---

[271] İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara),* s. 82-83.
[272] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, s. 390.
[273] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, s. 390.

Seyahatname'de dikkatimizi çeken bir önemli nokta da Çelebi'nin, Firuzâbâdî adlı bir yazarın Mekke-i mükerreme isimlerini toplamasına işaret etmesidir. Çelebi, o yazarın zikrettiği Mekke'ye Karyetü'n-neml (Karınca Köyü) denilmesinin altını çizer. Nedeni ise yaşlı veya genç farketmeksizin birisi ölse o an öyle öyle çok insan toplanır ki adeta bir karınca ordusuna benzetilmesinden ötürüdür. Devamla Çelebi, burada Mekkelilerin ölüyü nasıl yıkayıp defnettiklerini ayrıntılı bir şekilde verir. Ayrıca Mekke'de vefat eden birisinin cenazesi, bütün dostlarıyla birlikte Beytullah'a getirtilip Kâbe-i şerifi yedi kere tavaf ettirip Cenaze Kapısı'ndan veya Bâb-ı Safâ'dan çıkarıp Safâ ve Merve sa'yi yolundan geçirdikten sonra def ile bütün halkın "Lâ ilâhe illallâh" diyerek şenlik ziyareti edilir. Bununla birlikte ölüye o hac sevabı da hibe edilir.[274]

4. Mekke'nin Dağları

Evliya Çelebi, Mekke'nin etrafındaki çeşitli dağları *"Mina Pazarı'nın doğusu ve kuzeyi arasında küçük bir dağ olan Sebir Dağı, Ebî Kubeys Dağı, Ahmer Dağı ve Ahşeb Dağı, Nur Dağı, Muhsab Dağı, Mürselât Dağı, Hira Dağı, Cezzel Dağı, La'la Dağı, Safâ Dağı olarak sıralar. Çelebi, Ebî Kubeys Dağı'ndan Hz. Peygamber'in Şakku'l-kamer mucizesini gerçekleştiği ve Kureyş kabilesi arasında bu dağa Emin Dağı denildiğini ifade eder."* [275]

İbn Battuta ise Mekke'nin etrafındaki çeşitli dağları ise Kuaykı'ân Dağı, Ahmer Dağı, Handeme Dağı, Tayr Dağı, Hira Dağı, Sevr Dağı olarak verir. İbn Battuta ise Mekke'yi kuşatan dağlar arasında öncelikle Mekke-i Mükerreme'nin güneydoğusunda bulunan aynı zamanda Mekke'ye en yakın dağ olan, Hacerü'l-Esved'in rüknüne karşılık durmakta olup üzerinde bir mescit, bir ribat ve de bir imâret bulunan Cebel-i Ebû Kubeys dağını zik-

---

[274] Evliya Çelebi, *Seyahatname,* IX, s. 391.
[275] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 391-92.

reder. İbn Battuta'nın bahsettiği rivayete göre Cebel-i Ebû Kubeys, Allah'ın ilk yarattığı dağ olup Adem (a.s.)'ın kabri de buradadır.[276]

İbn Cübeyr de Ebu Kubeys Dağı'ndan Harem'in doğu tarafında, Hacer'ül-esved köşesinin karşısında bulunan bir dağ olarak bahseder. Tepesinde kutsal bir sığınak ve çatısı Mekke'ye bakan bir mescit vardır. Bu tepeden Mekke, Harem ve ortasında dikilen kutsal Kâbe bütün genişliği ve güzelliğiyle gözükür. Hatta İbn Cübeyr, Ebu'l-Velid el-Ezrakî'nin "Ahbaru Mekke" adlı kitabında, Allah'ın yarattığı ilk dağın bu olduğunu söylemiştir. Hacer'ül-esved, Nuh tufanında bu dağda korunduğu için kureyşliler tarafından bu dağa el-Emin ismi verildiğinden bahseder. Yine Âdem'in (a.s.) kabrinin de burada bulunup Mekke'nin iki büyük dağından biri olduğunu dile getirir.[277]

Öncelikle üç seyyahımızın da Mekke şehir etrafında bulunan dağların isimlerinde her ne kadar ortak olanları gördüysek de farklı isimlere de rastlamaktayız. Hepsinde de ilk zikredilen dağın Ebû Kubeys olduğunu fakat İbn Battuta ve İbn Cübeyr'de verilen bilgilerin benzer olduğunu Çelebi'de ise daha farklı bilgiler verildiğini görmekteyiz. Bunun kaynağını tespit etmek zor olsa da şunları söyleyebiliriz. İlk olarak İbn Battuta ve İbn Cübeyr'in aynı bilgilere yer vermesi İbn Cübeyr'in eserini kaleme alırken İbn Battuta'dan yararlanmasıdır. Çelebi'nin ise kaynak olarak hangi eserden yararlandığını tespit edemesek de Çelebi'nin bu iki seyyaha göre mucize ve menkibevî rivayetlere daha çok yer verdiğini söyleyebiliriz.

Devamla Çelebi, Ahmer Dağı ve Ahşeb Dağı'ndan ise yüksek dağ olup Mekke'ye gölgelik eden bir dağ olarak söz eder. Bu iki dağ hakkında hadis-i şerifin bulunduğunu da ekler. "*Allah'ın Resûlü sallalâhü aleyhi ve sellem buyurdu: Ahşeb'i kaybolmadıkça Mekke yok olmaz*" buyurmuşlardır. Muhsab Dağı, Mina Pazarı'nda Hayf Camii yakınında bulunan yüksek dağdır.

---

[276] İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar* , s. 116-117.
[277] İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara),* s. 73.

Mürselât Dağı, Hazreti Peygamber'e Mürselât suresinin nazil olduğu dağdır. Cezzel Dağı, mertebece yüksek olup nurlu küçük bir dağdır.[278]

Çelebi, Nur Dağı'ndan Göklere yükselmiş bir sivri yalçın kızıl kaya olup bir tarafı karadır. Evliya Çelebi, zirvesinde bir nur kubbe bulunmakla beraber Hz. Resulullah'ın makamı olup bu kubbeyi Hz. Ebû Bekir yaptığını dile getirir. Hz. Peygamber'e Biat Mescidi'nde 40 yaşında peygamberlik geldiği gün Hz. Cebrail Peygamberimizi bu Nur Dağı'na çıkarıp burada peygamberlik nuru sırlarıyla doldurup sırf İlâhî nur olduğu için bu dağa Nur Dağı denilir. Yoluna güçlükle çıkıldığı hâlde büyük ziyaret yeridir.[279]

Biz de burada bu Nur Dağı ile ilgili biraz bilgi vereceğiz. *"Muhammed Hamidullah ise geceleyin yollarını kaybedenlere yardım etmek amacıyla üzerinde ateş yakılmış olabileceği ihtimalinden bahsederek ve adını "yollarını kaybedenlere doğru yolu gösteren" anlamında yorumlamaktadır."*[280]

Özellikle kaynaklarda Hira dağı genellikle yakınındaki Sebîr dağı ile birlikte zikredilir. Hira dağı, çevresindeki diğer dağlardan daha dik ve yüksek olup çıkılması zor ve kaygan kayalardan meydana gelen sivri tepesiyle uzak mesafelerden dahi rahatlıkla farkedilir. Hz. Peygamber'in hayatında çok önemli bir yeri bulunan ünlü mağara zirvenin 20 m. kadar aşağısında bulunup bu yer mağara olarak anılmakla birlikte aslında üst üste yığılan kaya blokları arasında kalmış iki tarafı açık, sivri tonozlu tünele benzer şekilde gayri muntazam bir boşluktan ibarettir. İçerisindeki boşluk, bir kişinin başının tavana değmeyecek şekilde ayakta durabiieceği kadar yükseklikte ve yere uzanabileceği kadar genişlik ve uzunluktadır.[281]

---

[278] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 391-92.
[279] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 357.
[280] Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi,* I, 73.
[281] Fuat Günel, "Hira", s. 121.

Evliya Çelebi'nin eserinde bu Nur Dağı ile ilgili bahsedilenlerle bizim tespitlerimiz örtüşmektedir. Çünkü Çelebi, bazı tarihi gerçekleri ve olayları kendisine has üslubuyla çok farklı yorumlamıştır.

"Mekkeliler arasında yaygın olarak özellikle receb ve ramazan gibi senenin belirli aylarında inzivaya çekilen bazı hanîfler bulunuyordu. Hz.peygamber'in dedesi Abdülmuttalib de bunlardan birisi olup ve Allah'ın varlığına, ceza ve mükâfat yeri olarak ahiretin mevcudiyetine inanmış, zaman zaman Hira dağındaki mağaraya çekilip kendini ibadete vermiştir. Hz. Muhammed de büyük ihtimal otuz beş yaşlarında iken ramazan aylarında dedesinin inzivaya çekildiği Hira'daki mağaraya gitmeye başladı. Özellikle peygamberliğin ilk müjdeleri olarak kabul edilen sadık rüyalar gördüğü altı ay içerisinde yalnız kalmak istiyor ve bu mağarada tefekküre dalıyordu. Dağdan her inişinde evinden önce Kâbe'ye gidip tavafta bulunmayı adet edinmişti."[282]

610 yılında Ramazan ayının son on günü içerisindeki sonradan Allah'ın Kadir ismini verdiği (el-Kadr 97/1-5) bir gece (Hz. Aişe'nin rivayetine göre 27. Pazartesi) sabaha karşı, daha önce hiç karşılaşmadığı ve görmediği Cebrâil vasıtasıyla Alak sûresinin "ikra'" (oku) emriyle başlayan ilk beş ayeti indirilmiştir.[283] Bu olay üzerine aşırı bir heyecan ve korkuya kapılan Hz. Muhammed hızla Hira'dan dönerek evine gelmiş ve Hz. Hatice'den üstünü örtmesini istemiştir. Daha sonra Hz. Hatice onu Hıristiyanlığı kabul etmiş olan amcası Varaka b. Nevfel'e götürmüş, böylece Hz. Peygamber kendisine gelenin vahiy meleği Cebrail olduğunu öğrenerek sükûn bulmuştur.[284]

Evliya Çelebi'de de bahsedildiği üzere rivayete göre ilk vahyin indirilmesinden önce, hatta Hz. Muhammed henüz çocukken Cebrail tarafından göğsü yarılıp kalbi yıkanarak (veya genişletilerek) vahiy kabul etmeye uygun hale getirilmiş ve bu olay da yine Hira Dağı üzerinde vuku bulmuş-

---

282 Günel, "Hira", s. 121.
283 Buhârî, "Tefsir", 96/1, "Bed'ü'l-vahiy", 3; Müslim, "İman", 252.
284 Buhârî, "Bed'ü'l-vahiy", 3.

tur. Sonradan bu olayın meydana geldiği nokta olarak kabul edilen yerde kubbesi uzaktan görülebilen büyükçe bir mescid yapılmıştır. Mescidin içinde bulunan kayaya Hz. Peygamber'in göğsünün yarılması esnasında yaslandığı rivayet edilir.[285]

İbn Cübeyr de Ebû Kubeys dışında Mekke'nin, doğuda bir fersah kadar uzaktaki Mina'ya bakan yüksek olup zirvesinin dik olduğu Hira dağından bahseder. İbn Cübeyr de eserinde Çelebi'nin de ifade ettiği gibi Hz. Peygamber'in sık sık buraya gelip ibadet ettiğini ve Kur'an'ın ilk ayetinin de bu dağda indiğini söyler. [286]

Sonuç olarak Hz. Muhammed'in bu dağda geçirdiği inziva hayatının ve nübüvvet görevinin burada başlamasının hem şahsı, hem de müslümanlar için önemi büyüktür. Özellikle mutasavvıflar, onun Nur dağındaki inzivaya çekilmesini dini hayat açısından önemini vurgulamak için onun bu yaşayışını örnek kabul etmişlerdir.

Dağlar hakkında bilgi vermeye eden Evliya Çelebi, Hira Dağı'nın, Hz. Peygamber'in orada gizlice ibadet ettiği ve büyük bir mağaranın var olduğu dağ olarak tanıtır.[287] İbn Battuta ise Hira Dağı'nı Mekke'nin kuzeyinde ve yaklaşık bir fersah uzaklığında olup Minâ'ya hâkim, büyük ve tepesi yüksek olan dağ olarak tanımlar. Bu dağ nübüvvetin geldiği ve vahyin başladığı dağdır. Yine Çelebi'nin bahsetmeyip İbn Battuta'nın söz ettiği diğer ise Mekke şehrinden bir fersah uzakta ötede ve Yemen yolu üzerinde bulunan Sevr Dağı'dır. Bilindiği üzere bu dağ ise Kur'an-ı Kerim'de de bildirildiği üzere, Resulullâh'ın (s.a) Hz. Ebû Bekr-i Sıddîk ile birlikte Mekke-i Mükerreme'den hicret için çıktığı sırada sığındığı mağara bu dağdadır.[288] Bu bağlamda İbn Cübeyr, Evliya Çelebi *Seyahatnâme*' nde geçmeyen bu Sevr mağarasının yakınında, bir adam boyunda, kol gibi dikili,

---

[285]İbrahim Rifat Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, c. I, s. 1155.
[286] İbn cübeyr, *er-Rihle, (Endülüsten Kutsal Topraklara)*, s. 77.
[287] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 392.
[288] İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar* , s. 116-117.

dağdan ayrılmış bir direğin varlığından bahseder. Bu direğin tepesi, yerden dışarı çıkmış avuç aynası gibi düz cebrail kubbesi denilen bir yerdir.[289] Çelebi de olduğu gibi bazı dağların ismi benzerlik gösterse de bazıları ise farklıdır.

Evliya Çelebi, küçük dağ olup içinde Resulullah adında mağarası olan Mürselât Dağı'ndan bahseder. Hz. Peygamber'in, Mina Pazarı'na gelince bu mağarada kaldığı hatta Cenâb-ı Hak tarafından Cibril-i Emin vasıtasıyla Mürselât suresi indiğinde bu mağaranın doğu tarafı ikiye yarılıp Hz. Cibril'in geldiği mahal bir parlak kaya gibi belirgin olduğunu belirtir Çelebi. Ayrıca Mürselât suresi bu mağarada indiği için Mürselât Kayası da denilmiştir.[290] Evliya Çelebi'nin bahsettiği gibi Mekke döneminde, büyük bir ihtimalle peygamberliğinin dördüncü yılında Hz. Peygamber Mina'da bulunuyorken nâzil olmuştur.

Müfessirler bu kelimenin âlemin idaresiyle görevli melekleri, rüzgârları, peygamberleri veya Kur'an âyetlerini ifade ettiğini belirtirler. Nüzûl sebebiyle ilgili herhangi bir bilgi tesbit edilememiştir. İnsanda sorumluluk duygusunu güçlendiren âhiret hayatını, etkili ifadelerle tasvir ettiği göz önünde bulundurularak nübüvvetin ilk yıllarında ilâhî vahye ve onun insan davranışlarında disiplin altına alan ilkelerine karşı gösterilen inatçı direnişler sebebiyle nâzil olduğunu söylemek mümkündür.[291] Mürselât sûresinin muhtevasını bir giriş ve iki bölüm halinde ele almak mümkündür. Giriş niteliğindeki ilk beş âyette Sâffât ve Zâriyât sûrelerinde olduğu gibi ardarda bazı güçler üzerine yapılan yeminler dikkat çekmektedir. Müfessirlere göre bu âyetlerde üzerlerine yemin edilen "mürselât, âsîfât, nâşirât, fârikat, mülkiyât" kelimeleri melekler, rüzgârlar, Kur'an âyetleri

---

[289] İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara)*, s. 73.
[290] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 353.
[291] M.Kâmil Yaşaroğlu, "Mürselât suresi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 55.

veya insanların kalplerine doğan düşünceleri ifade etmektedir.[292] Ayrıca Mürselât sûresinde inkârcıların ebedî hayattaki hüsranlarının büyüklüğünü vurgulamak üzere, "Dinî gerçekleri yalan sayanların o gün vay haline!" mânasındaki cümle on defa tekrarlanmaktadır.

Ebû Hüreyre'den nakledilen bir hadise göre Hz. Peygamber, *"Sizden biri Mürselât sûresini okuyup da, 'Peki onlar bu beyana inanmazlarsa hangi söze inanacaklar?"* âyetine gelince, 'Allah'a iman ettik' desin" buyurmuştur.[293]

Mina'da Mescid-i Hayf'ın güneyindeki Sâih dağının eteğinde Mürselât sûresinin nâzil olduğu, Mescid-i Mürselât diye de anılan mağara (gârü'l-Mürselât) bugün mevcut değildir.[294] Bu Çelebi'de Mürselât Dağı ile ilgili verilen bilgiler tarihi kaynaklarla örtüşmektedir.

Safâ Dağı ise Mekke'nin doğu tarafında, şehir içinde Safâ bölgesinde bulunan bir alçak dağdır. Çelebi bu dağda Hadis-i şerif ile sabit olup eşrât-ı saatte ortaya çıkacak Dâbbetü'l-arz hapis olduğunu söyler. Hatta Hz. Peygamber'in bu mahalde Safâ sa'yi ederken mübarek elindeki asa ile Safâ Dağı'na vurup asanın sesini Dâbbe tarafından duyulduğu söylenir.[295]

Arafat Dağı'ndan ise Bathâ ve Mekke'nin doğu tarafına dört saat uzaklıkta büyük bir ovanın yine doğu tarafı sonunda bir alçak kayalı fazlaca büyük olmayan bir dağ olara söz eder. Çelebi, yakından tanımak için Arafat Dağı'nın dört tarafını dolaştığını ve çepçevre beş bin adım olan küçük bir dağ olduğunu söyler. Bu bağlamda "*Göklerin ve yerin anahtarları (mutlak hükümranlığı) O'nundur*"[296] âyetinin tefsirinde İbn Abbas'ın buradaki "kün lafzı" ile yer ve gökler yoktan yaratıldığında bütün dağlardan önce Arafat

---

[292] Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini ve Kur'an Dili*, VII, 5519.

[293] Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr (v.774/1372): *Tefsirul-Kur'ân'il-Azim,* 5. bs. , Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiye, Beyrut, 1996., Tefsîrü'l-Kur'ân-i'l-Azim, Beyrut 1385/1966, VII, 175, 194.

[294] Yaşaroğlu, "Mürselât suresi", s. 55.

[295] Evliya Çelebi, *Seyahatname,* c. IX, s. 391-92.

[296] Kur'ân, Zümer, 39/63.

Dağı'nın iman etmesinden dolayı Allah'ın "*Ey dağ! Seni kullarım ile süsleyip seni ziyaret edeler. Seni bütün dağlardan şerefte üstün edeyim ve seni ziyaret edenlere kıyamet gününde şahitlik edip şefaat edesin*" diye buyurduğunu söyler. Yine bu dağın kendini bilip Rabbini bilip iman getirdiği için Arefe Dağı denildiğini ifade eder. Devamla başka bir yorum da Hz. Âdem Safî ile Hz. Havva cennetten çıktıktan sonra (Hz. Âdem) Serendib'e Hz. Havvâ Cidde'ye inmiş olup aralarında nice zaman ayrılık olup daha sonra tekrar birbirleriyle bu Arafat Dağı'nda görüşüp biliştikleri için Arefe Dağı denilmiştir. Bu konuyla ilgili birçok yorumlar yapılmış olduğunu da eklemiştir.[297]

Bu yere Arafat adının veriliş sebebi kesin olarak bilinmemekte ise de Evliya Çelebi'nin de bahsettiği gibi bu konuda bazı görüşler ileri sürülmektedir. Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın yeryüzüne indikten sonra burada buluşup tanışmaları veya Cebrâil'in Hz. ibrahim'e haccın nasıl ve nerelerde yapılacağını öğretirken Arafat' a geldiklerinde ona: "*Arefte?*" *(anladın mı, tanıdın mı?)* diye sorması, onun da "*Areftü*" *(anladım, tanıdım)* demesinden dolayı buraya Arafat veya Arefe dendiği kaynaklarda zikredilmiştir. Ayrıca dünyanın her tarafından gelen insanların bu yerde birbirleriyle görüşüp tanışmaları veya günahlarını itiraf ederek Allah 'tan af dilemeleri, af dileyenlerin affedilmelerinden sonra günah kirlerinden temizlenip Allah katında güzel bir kokuya sahip olmaları sebebiyle bu adın verildiği de ileri sürülen görüşler arasındadır. Çelebi'de de geçtiği üzere buraya arafat denilmesinin birçok nedeni vardır. Fakat bu konuda ileri sürülen görüşlerin neredeyse hepsi abartı ve varsayımlara dayanır[298].

---

[297] Evliya Çelebi, *Seyahatname,* c. IX, s. 344.
[298] Abdullah Boks, "Arafat", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İ*stanbul 1991, c. III, s. 261-263.

İbn Cübeyr de Rahmet Dağı'nı üzerinde ve etrafında vakfe yapılan bir dağ olarak niteler. Diğer dağlardan farklı olarak ovanın ortasında bulunup tamamı parçalanmış taştandır.[299]

Son olarak Arafat'tan daha yüksek dağlar var olup üzerinde Hz. Âdem ve Hz. Cibril Makamı olan Mehib Dağı bunlardan biridir. Mehib Dağı, Asi Araplar ve Yemen Zeydîlerinin eteğinde vakfeye durduğu gerçekten de heybetli dağdır ve Arafat Dağı'nın kuzeyine bitişiktir. Arafat Dağı, adeta Mehib Dağı'nın güneyinde bulunan alçak bir sivri dağ olup kayaları hamam kubbesi kadar parça parça birbiri üzere yığılı küçük bir dağ olarak sıkışmıştır. Ayrıca siyercilere göre bu Arafat Dağı'nın parça parça olmasının sebebi, Cenâb-ı Hakk'ın "*Ey Arafat Dağı*" diye seslenip "*Cemâlin tecellîsine*" güç yetirememesidir. Fakat her parça birer gizli şeylere işaret edip ve her parçası başka çeşit ibretlik kayalardır. Özellikle Arafat Dağı'na her ne taraftan bakılırsa acayip ve garip başka başka şekilleri hatırlatsa da ne biraz dikkatle bakılırsa insana huzur ve sevinç gelir. [300]

5. Mekke'deki Kabir ve Türbe Ziyareti

Mekke şehrinde Muallâ Vadisi'ndeki ashab-ı kiramın ve şehit kabirlerini; eski padişahlar, makam sahibi olmuş şerifler ve Mekke'nin ileri gelenlerini oluşturmuştur. Muallâ Mezarlığı'nda yetmiş tane türbe vardır. Bunlardan yeni ve gösterişli binası olan türbe 1008 (1600) tarihinde vefat eden Şerif Zeyd hazretleri için yapılan türbedir. Çelebi, bundan başka burada bulunan türbeleri "*Şerif Abdullah Türbesi, Hz. Peygamber'in Dedesi Abdülmuttalib'in Türbesi, Peygamberimizin Amcası Ebû Tâlib'in Türbesi, Eşi Hadice-i Kübrâ Türbesi, Şerif Mesud Hazretleri Kabri, Hz. Abdullah Zübeyr ibn Avvam Hazretleri Kabri, Yine birer küçük kubbeler içinde bulunan Hz. Ebû Bekir'in ve Hz. Osman'ın Kızı Kabri, bu kabirlere yakın Şeyh Osman Herâvün ve Şeyh*

---

[299] İbn cübeyr, *er-Rihle, (Endülüsten Kutsal Topraklara),* s. 123.
[300] Evliya Çelebi, *Seyahatname,* c. IX, s. 345.

Kennâs Kabri, Hz. Sa'd ibn Ebî Vakkas Kabri, Hz. Ma'dî-Kereb Kabri, Abdullah ibn Abbas kabri, Hz. Fuzayl (Fazl) ibn Abbas Kabri, İmam Abdülkerim bin Havâzin kabri, Süfyan ibn Uyeyne Kabri, Ebî Haşan el-Şevvelî Kabri, Şeyh Alâeddin-i Nakşibendî Hazretleri Kabri, Musa Eş'arî Kabri, Emevîlerden Mansur-ı Devânıkî Kabri, Müminlerin annesi Meymûne bintü'l-Hâris Kabri, Abdullâh ibn Ömer ibnü'l-Hattâb Kabri, İmam Abdurrahman bin Şuayb bin Ali bin Mecr bin Sinan en-Nesâî Kabri, Molla Seyrekzâde Şemseddin Ahmed Efendi Kabri, Mehmed Şah bin Hızır Şah bin Mehmed bin el-Hacı Haşan Kabri, Molla Şemseddin Ahmed el-Hüseynî Kabri, Şeyh Abdurrahman Karabaş Mezarı, Molla Mahmud Efendi ziyareti, Molla Perviz Efendi Mezarı, Molla Hüsam Efendi Ziyareti, Molla Muhammed bin Alâeddin el-Mekkî en-Nehrevânî el-Kâdirî Kabri, Hz. Kutb-ı Mekkî Kabri, Molla Hüseyin el-Malikî Kabri, Molla Mirza Mahdum Kabri, Vankulu Mehmed Efendi Kabri, Şeyh Gubârî Efendi Kabri, Molla Ömer bin Mehmed Mezarı, Molla Abdülvâsi bin Hızır Kabri, Molla Raşenîzâde Kabri vardır". [301]

Yine dikkatimizi çeken yukarıdaki bölümde ayrıntılı ele aldığımız bir diğer nokta da Evliya Çelebi, haccın farzlarından olan veda tavafını yerine getirdikten sonra hac ibadetinin yapılış esnasında yaşanan zorluklar sebebiyle kadınların bu farzı yerine getirmekte çok zorlandığını dile getirir. Bu nedenle kadınların hac ibadetinden muaf tutulmalarını kendine has bir üslûp ile açıklayıp kadınların hac esnasında yerine getirmeleri gereken emir ve şartları da bu konunun öncesine ekler. [302] Yine Çelebi, burada kadınların haramdan dolayı direk ellerini Kâbe'ye sürmediklerini bir örtü vasıtasıyla bunu yaptıklarını özel günlerinde tavaf etmemeleri gerektiğini de ekler. Ve kadınların mirasta ve hacda mahrum edildiklerinden de bahseder. [303]

---

[301] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 394-95.
[302] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. IX, s. 358.
[303] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 357-59.

"(Ammâ nisvân tâ'ifesi) ve Arafâtları bâlâda tahrîr olunduğu üzredir. Lâkin ihrâma bûs etmeyeler, uzakdan istilâm edeler. Ve izdihâmda ((---) (---) (---)) ve kaftanların ve ediklerin ve gön[g]leklerin çıkarmayup ((---) (---) (---)) ferrâce geyüp harâm harîr geymesinler ve kurbâna vekîl dutsunlar. Ve eğer bu mevsimde hayız gördü ise tavâf etmek ıskât olur, tavâf etmeyeler, ammâ sâ'ir menâsiki ıskât etmez. Ve dahi tâ Mîne bâzârında kurbân kesilüp ihrâmdan çıkup Mekke'ye varup tavâf-ı ziyâretden yine Mekke'ye gelmeyince ehli ile cimâ' eylemeye. Hâsıl-ı kelâm mîrâsda ve hacda nâkıslardır. Fî-zamânına tâ'ife-i nisvâna Ka'be doğup büyüdüğü kapusu eşiğinin iç yüzüdür, taşra çıkmıya. Eğer merhûme olursa andan ol zamân çıka. Eğer mümkin ise hânesinin bir köşesinde defn edeler. Zîrâ bu râh-ı Kâ'be'ye varan ehl-i ırz kimseler bilir bu nisvân tâ'ifesinin çekdiği âlâm [u] şedâyidi. Zîrâ niçe bin nâ-mahrem haşarât içinde enüp binmede konup göçmede bir belâ-yı azîmdir. Allâhümme âfinâ. Husûsâ emn-i tarîk olmaduğundan sene (---) târîhinde Konakçı Alî Paşa senesinde Reşîdoğlu nâm Urbân huccâc-ı müslimîni nehb ü gâret uryân etdükde yigirmi taht-ı revân tâ'ife-i nisvân ve niçe yüz mahâfeler ile cevârî ve nisvânları uryân edüp ol çöl [ü] çölistânda pâ-bürehne ve ser-bürehne obalarına götürüp gûnâ-gûn rencîde ederek ol nâzenîn havâtînleri hidmet etdirirlerdi. Nicesi cû'dan ve niçesi şiddet-i hârdan merhûme oldular. Niçesi bahâları ile halâs oldular. Ve niçesi anda kalup evlâd sâhibi oldular. Ne'ûzü billâh. Hakîr-i pür-taksîrin bu mahalle tesvîdi şer'-i farza muhâlifdir. Ammâ dağ-ı derûnumdan tahrîre cür'et etdim, zîrâ ol inhizâmda hakîr hâzır idim. Manzûrum olduğu sergüzeşt [ü] serencâmımdır ki tahrîr olundu, ve's-selâm."[304]

İbn Cübeyr de 29 Receb ayının perşembe gününün kadınlara tavaf etmeleri için tahsis edildiğini söyler. Her ne kadar büyük heyecan ve istekle tavaflarına devam etseler de, erkeklerin yüzünden sadece Kâbe'yi görüp içine giremediklerini, Hacer-i Esved'i seyretmekle ancak dokunamadıklarını da ifade eder. Kadınların tavaf için tek yaptıkları seyretmek büyük bir üzüntüyü içlerinde hissetmekten ibarettir.[305]

---

[304] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 358-59.
[305] İbn Cübeyr, *er-Rihle (Endülüsten Kutsal Topraklara)*, s. 96.

F. Mekke-i Mükerremede Mısır Askeri ve Şam askeri Alayı

Evliya Çelebi'nin, bu bölümde bahsettiği hususlar hac hazırlıkları, Mısır askeri ve Şam askeri alayının anlatılmasıdır. Evliya Çelebi'nin çok istemekle birlikte yetişemediği 1081 yılındaki Sürre kafilesinin de içinde olduğu hacıların yaşadıkları gerçekten son derece üzücüdür. Evliya Çelebi, bu sıkıntılı zamanları etkileyici bir üslupla şu şekilde kalme almıştır: *Evsâf-ı alay-ı asâkir-i Mısır ve asâkir-i Şâm der Mekke-i mükerreme* başlığı altında şunları dile getirir.

"Evvelâ Mısır vâlîsi Kethudâ ibrâhîm Paşa tarafından üç bin Mısır askeri ile bu Mekke üzre ta'yîn olunmuş idi. Ve Şâm'dan dahi üç bin asker ve Hüseyin Paşa efendimizden dahi iki bin asker cümle sekiz bin asker ile böyle bir vezîr-i âlîşan ta'yîn olunmasının aslı oldur kim sene 1081 târîhinde bu senemizden bir sâl mukaddem Ankebût Ahmed Paşa kethudâsı Hasan Paşa'ya Cidde paşalığı ihsân olunup Haremeynü'ş-şerîfeyn'in ta'mîr ü termîmine ve cemî'i şürefâ ve mücâvirînin cerâye ve surre ve masârıflarının tahsîline ve beyne'l-Haremeyn'in nizâm (u) intizâmına me'mûr idi. Hikmet-i Hudâ şürefânın evza' (u) etvârlarına tahammül edemeyüp hüsn-i zindegâneleri olmamak ile ol sene-i nâ-mübârekde huccâc-ı müslimîn tavâf ederken bir fetret kopup cümle huccâc Harem-i şerîfin bâbların sedd edüp uryânen ihrâmda iken bu kadar ibâdullâh Harem-i şerîfde mahsûr olur.

Derhâl Bâb-ı Ömer'den içeri Hasan Paşa'nın on bayrak müsellah fetâları girüp sütûh-ı Harem üzre çıkup kendüleri muhâfazada iken şürefâ çelebileri tarafından niçe bin aşkıyâ cebel-i Ebî Kubeys üzre çıkup ve Mekke-i mükerremenin yedi minâresinin on sekiz tabakası içre bu kadar tüfeng-endâz ve şerîf Sa'd çıkup taraf taraf minârelerden ve Harem etrâfında olan medârislerden huccâc-ı müslimîne eyle kurşum ururlar kim yedi yüz muhrem ümmet-i Muhammed mecrûh ve iki yüz mikdârı Beytullâh'ın cânib-i erba'asında şehîd olurlar. Bu vâkı'a Hz. Zübeyr ile Haccâc-ı Zâlim Yûsuf asrında bu Harem içre böyle olmamışdır. Bir gün bir gece bu hâl üzre ceng (ü) cidâl ve harb (u) kıtâl olup âye(t): nass-ı kâtı'ı emri kande kaldı? Harem-i şerîf na'şe-i huccâc ile doldu. Böyle ceng ederken hikmet-i Hudâ Hasan Paşa'yı kurşum ile urup ceng (ü) cidâl def' olup cümle huccâcın ve Hasan

Paşa askerinin cümle eşyâların gâret ederler. Ol sene huccâc huzûr ile hac edemeyüp Mısır askeri Mısır'a giderken vâdî-i Nâr mahallinde Hamûde nâm şerîf akîb-i askere erüp cümle Mısırlıyı dendân-ı kılıçdan ve yalman-ı rumhden geçirüp ale'l-gafle bu kadar ibâdullâhı şehîd ederler. Bu ahvâl-i bedhâl Âsitâne-i Sa'âdet'de sem'-i hümâyûn-ı pâdişâhî olunca Mısır ve şâm'dan sekiz bin asker ile şâm vezîri Hüseyin Paşa'yı serdâr ta'yîn eylediler. Ammâ bu sırra bir ferd-i âferîde vâkıf değiller idi."[306]

Yukarıda anlatılan bu çirkin durum padişah tarafından duyulunca Mısır ve Şam'dan sekizbin asker ile "şerif" atamak üzere görevlendirilen Hüseyin Paşa'yla birlikte hac yolculuğu yapan Evliya Çelebi, bu durumu tamamen resmi bir üslupla anlatır. Evliya Çelebi bu bölümde Mısır ve Şam askerlerinin Mekke'ye girişini çok ayrıntılarına inerek bahseder. Bütün bu zorluklara rağmen Mısır ve Şam askerleri birlikte adeta iki derya gibi askerin Allah seslerinden Mekke dağları şimşek gibi gürleyerek hatta Mısır askeri bunlardan önce asker öncüsü olup semender gibi ateş saçarak, çok gürültülü tüfenklerin sesleriyle halkı korku ve dehşete kaptırarak Mekke'ye girip Mekke halkı tarafından karşılanmışlardır. Alay-ı Muhammedi seyri için Mekke ve Medine'den, Habeş ve Yemen'den, San'a ve Aden'den, Basra ve Lahsa'dan kısacası Arap, Acem, Hint, Sind, Belh, Buhara, Kırım, Anadolu ve Rumeli'den yüz binlerce insan ve hacılar toplanmıştır. Böylece Mekke-i Mükerremenin minareleri gözükünce bütün İslâm askeri atından, deve ve hecinlerinden inip edep ve tazim için yaya yürüyerek "*Lebbeyk allâhümme lebbeyk*" diye telbiye etmişlerdir, bunun hükmü de müstehaptır. Daha sonra İslâm askerinden olanlar ihrama girip daha sonra ihramdan çıkıp cinâye kurbanlarını kesip esvaplarını giyip tavâf-ı kudüm, Safâ ve Merve, Umre etmeye gayret eylediler. Böylece devamla bütün şerifler Mekke'den belirli tertip ve şerif töreni üzere Kâbe'den Arafat'a çıktıktan sonra Mekke'den Mısır hacıları ve askerî taifesi ile birlikte bir hay huy ile

---

[306] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 336.

tevriye gününde "*Lebbeyk allâhümme lebbeyk*" diyerek büyük bir alay ile Arafat'a giderler. [307]

"Hacıların büyük bir saldırıya uğramasına neden olan ve işlediği suçun ağır olduğunun bilincinde olan Şerif Sa'd'ın hacılara tekrar bir zarar vermesine engel olmak için vazifesine devam ettiğine dair fermanlar getirilip ve şeriflikte kaldığına dair hilat giydirilmiştir. Buna rağmen yaptığı ağır suçun cezasının verilme ihtimalini düşünen ve bundan emin olmayan Şerif Sa'd tekrar hacılara zarar vermek için saldırı hazırlığı planlamıştır. Bu saldırıyı uygulayıp hacıları sıkıntıya düşürme eğilimi, paşanın zekice planıyla püskürtülmüştür. Bu bölümleri incelediğimizde dikkatimizi çeken en önemli nokta Evliya Çelebi'nin üslubundaki "âmir konum"dur. Zaten başta bu olmak üzere bu üslup Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ni diğer hac odaklı seyahatnâmelerden farklı kılar. Yani hac amacıyla ele alınan eserlerdeki heyecan ve duygu yüklü ifadeler bir anda yok olur. Çelebi bu Şerif Sa'd olayından fazlaca etkilenmiş olmalı ki Hac ile ilgili temel bilgilerden sonra tekrar bu kınuyu ele alır. Burada Şerif Sa'd isyanının nasıl patlak verdiği ve Sarı Hüseyin Paşa'nın aldığı önlemler neticesinde bu isyanın nasıl yok edildiği konusunda ayrıntılı bilgiler verir." [308] *Seyahatnâme*'de, Taif şehrine kaçıp şeriflik makamını elinden kaybedeb Şerif Sa'd'ın adı X. kitapta tekrar geçer:

"Sene (....) 1092 Mekke-i Mükerreme'de Şerîf Berekât merhûm olup yerine [Şerif Sa'd oğlu şerîf (Said) şerîf olup Mekke ve Medîne âsude hâl oldu."[309]

G. Evliya Çelebi ve Hac

İslam'ın iki temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ve hadislerde yoluna gücü yetenlerin hac görevini yerine getirmesinin Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkı olduğu belirtilmektedir. Sahabe döneminden zamanımıza kadar geçen zaman içinde bütün âlimler, gücü yeten kimsenin ömründe

---

307 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 336.
308 Gemici, "Evliya Çelebi Seyahatnâme'sinde Mekke", s. 215.
309 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. X, s. 524.

bir defa hac yapmasının farz olduğu· hususunda ittifak etmişlerdir. Bu bağlamda geçmişte olduğu gibi bugünde Müslümanların yaşamını değerli kılan en önemli ibadetlerden birisi olarak kabul edilen Hac ibadeti hakkında teşvik edici pek çok hadisten birisine örnek olarak şunu verebiliriz:

“Kim hacc ve umre için Mescid-i Aksa'dan Mescid-i Haram'a (kadar) ihrâma girerse, geçmiş ve gelecek bütün günahları affedilir veya cennet kendisine vâcip olur.“[310]

Bu bölümümüzde de Evliya Çelebi Hac ibadetinin nasıl yapılacağını ve klâsik ilmihal kitaplarında rahatlıkla bulunabilecek mevzuları ayrıntılı bir şekilde ele alıp anlatmıştır. Kısacası Evliya Çelebi'nin Mekke şehrini ziyareti esnasında XVII. yüzyıl da hac ibadeti için yerine getirilmesi gereken dinî yükümlülükler ve nasıl uygulandığını da görmekteyiz. Sadece hac değil XVII. yüzyıl Osmanlı kültür dünyasına ait pek çok bilinmeyen şeyleri de açıklığa kavuşturmuştur.

“Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin en gösterişli tablolarının yer aldığı IX. cildi bir anlamda başlı başına ayrı bir “Hac Seyahatnâmesi“ olarak da kabul edilir. Böylelikle Evliya Çelebi, yakın arkadaşı Sâilî Çelebi ve üç yoldaş ve sekiz kölesiyle 12 Muharrem 1082 (21 Mayıs 1671)'de İstanbul'dan Hac yolculuğuna çıkmıştır. İstanbul'dan başlattığı hac yolculuğunu klasik güzergâhları takip ederek Afyon'a kadar sürdüren Evliya Çelebi’nin, bundan sonra farklı bir yol izlediğini gözlemliyoruz. Hac yolunu uzatmasının en önemli nedenini, 1081 (M. 1670) yılında İstanbul'dan yola çıkan hac kafilesini kaçırmış olmasına bağlayabiliriz. Bu bağlamda 1081 yılında Girit'ten dönen Evliya Çelebi'nin hac yolculuğunu uzatmaktan başka çaresi olmadığından, 1082 yılına ertelediği hac seyahatinin güzergâhını ilk defa göreceği yerlerden; Uşak, Simav, Kula, Alaşehir, Akhisar, Manisa, Menemen, İzmir, Çeşme, Sakız Adası, Sivrihisar, Bodrum, Tire, Nazilli, Denizli, Muğla, Milas, Rodos, Kıbrıs ve Akdeniz'deki bazı adaları seyahatle sürdürmüştür. Böyle-

---

[310] Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen,* I-V. İstanbul:1412/1992. İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, *es-Sünen*, I-II, İstanbul 1412-1992.

likle karadan seferini sürdüren Evliya Çelebi, Elmalı, Isparta, Antalya, Alanya, Ermenek, Silifke, Adana, Misis, Maraş, Antep, Kilis, Halep, Beyrut ve Kudüs şehirlerini ziyaret etme ve tanıma fırsatı da bulmuştur. Aslında onun bu güzergâhı izlemesinin bir amacı da Kudüs'te Mısır'dan yola çıkmış olan hac kafilesine katılıp emniyetli bir hac yolculuğu gerçekleştirmektedir. Fakat Evliya Çelebi Kudüs'te iken Mısır ve Şam kervanlarının 1082/1671 yılına mahsus olarak rutin dışına çıkarak her zamankinden farkı olarak on gün önce hac yolculuğuna başlamaları hakkında vârid olan fermanı öğrenince Mısır'dan yola çıkacak olan Mahmel-i Şerif'i de beraberinde götüren kafileye yetişmesinin mümkün olmadığını anlamasıdır. Bu sebeple hac gezisinin rotasını İstanbul'dan yola çıkan hac kervanıyla birleştirmenin mantıklı olduğunu düşünerek hemen Kudüs'ten Şam'a doğru hareket etti. Zaten Mısır'dan yola çıkan kafileye katılmak istese de yetişemeyeceği ortadaydı. Belki onun Kudüs'ten deniz yolculuğu yaparak Mısır'a yetişmesini de olası görmek de mümkündür. Fakat bilindiği üzere Evliya Çelebi zorunlu olmadığı sürece deniz yolculuğuna başvurmaz ve çıkmış olsa da bundan hoşlanmadığını dile getirir. Karadan Sina Çölü'nü geçerek Mısır'a gitmesi de o günün koşullarına göre mümkün değildir. Özellikle 1082 yılı haccına zamanında yetişemeyip bu görevi yerine getirememekten kaynaklanan korku ağır basar ve kendisine daha yakın ve yetişmesi daha kolay olan Şam şehrine gelecek olan hac kervanına yetişmek üzere hareket eder. Hac yolculuğuna buradan itibaren o yılın Surre alayı ile birlikte hareket eden İstanbul'dan gelen kervanla devam eder. Evliya Çelebi, büyün olumsuzluk ve aksiliklere rağmen Mekke'ye ancak 7 Zilhicce (9 Nisan 1672) günü ulaşabilmiştir.“[311]

Önceki bölümümüzde de değindiğimiz üzere, Evliya Çelebi'nin Mekke şehri ile ilgili anlattıkları, Seyahatnâme'de oldukça geniş bir şekilde yer almaktadır. Evliya Çelebi, Mekke şehrini ele alırken sadece hac ibadetiyle ilgili hususlara değinmez. Mekke'yi anlatırken öncelikle yarı resmi görevli Osmanlı aydını bir seyyah olan Evliya Çelebi'nin görevli ve yöneticilerle birlikte olmasından kaynaklı üslubu eserde dikkatimizi fazlasıyla çekmek-

---

[311] Gemici, "Evliya Çelebi Seyahatnâme'sinde Mekke", s. 211.

tedir. Bu üslûp onu daha önce farklı nedenlerle ele alınan hac seyahatnâmelerinden farklı kılar. Bu üslup farklılığına ek olarak hac vazifesini yerine getirirken dilindeki o mizahî anlatımdan ödün vermemesi de dikkat çekicidir.

1. Haccın Tanımı ve Hükmü

"Hac kelimesi İbranice'de hag şeklindedir: "bayram" anlamına gelen bu kelime "bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak" manasındaki hvg kökünden türemiştir. Arapça'da "gitmek, yönelmek, ziyaret etmek" anlamlarına gelen hac kelimesi fıkıh terimi olarak imkânı olan her müslümanın belirlenmiş zaman içinde Kâbe'yi, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret etmek ve belli bazı dini, görevleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadeti ifade eder. Bu ibadeti yerine getirenlere Arapça'da hac (çoğulu huccac) Türkçe'de de hacı denir."[312]

Evliya Çelebi'ye göre ise Hac, Cenâb-ı Hak tarafından Cebrail vesilesiyle ümmetine ayetlerle bildirilen bir ibadettir. Bu bağlamda Çelebi, neredeyse bütün tefsircilerin hacla ilgili Mekke-i Mükerrem'de yetmiş yedi âyet-i şerife indiğini söylemiştir.[313] Bu ayetlerden bazıları şunlardır:

"Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca niyet ederse (ihramım giyerse), bilsin ki hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur." [314]

Ve "(Resulüm!) Kur'ân'ı (okumayı, tebliğ etmeyi ve ona uymayı) sana farz kılan Allah, elbette seni (yine) dönülecek yere döndürecektir."[315]

Evliya Çelebi'nin haccı tanımlarken örnek verdiği Bakara Suresi'ni 197. ayetinde Hac ibadeti ile ilgili asıl vurgulanan şeyin; insanı âdeta madde âleminden ruhanî âleme taşıyan bir ibadet olduğu buyurularak, insanın bu

---

[312] Ömer faruk Harman, "Hac"(İslâm'dan Önceki Dinlerde Hac) , *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 1996, c. XIV, s. 382.

[313] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 340.

[314] Kur'an, Bakara, 2/197.

[315] Kur'an, Kasas, 28/85.

ibadete niyet edip başladığı andan itibaren sözlerinde, tutum ve davranışlarında, insanlarla ilişkilerinde son derece dikkatli olması gerektiği olmuştur.[316]

Yine *"Hac bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse, bilsin ki hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapmak ve tartışıp çekişmek yoktur. Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir. Azık edinin; kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır. Öyleyse bana saygı duyun, ey akıl sahipleri!"*[317] Çelebi'nin yukarıda da bahsettiğimiz hac ile ilgili verdiği bu ayete baktığımızda yaygın yoruma göre "bilinen aylar"dan maksat, şevval ve zilkade aylarıyla zilhiccenin ilk on günüdür(ramazandan sonraki iki ay on gün). Bu döneme "hac mevsimi" denir. Hac, insanı âdeta madde âleminden ruhanî âleme taşıyan bir ibadet olduğu için, "*Kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse, bilsin ki hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapmak ve tartışıp çekişmek yoktur.*" buyurularak, insanın bu ibadete niyet edip başladığı andan itibaren sözlerinde, tutum ve davranışlarında, insanlarla ilişkilerinde son derece dikkatli olması gerektiğinin altı çizilmiştir. [318]

Hac ibadetinin hükmüne baktığımızda ise ayet ve hadislerden kaynak gösterebiliriz. İslamın beş esasından biridir. Hz. Peygamber'in konuyla ilgili hadisi şöyledir:

"İslam beş şey üzerine kurulmuştur: Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Elçisi olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek, hacca gitmek, ramazan orucunu tutmak."[319]

Bu konuda Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

---

316 Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri,* s. 311-317.

317 Kur'an, Bakara, 2/197.

318 Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri,* Diyanet İşleri Başkanlığı yay, Ankara 2016, c. 1, s. 311-317.

319 Buhari, "İman", 1, 2, "Tefsiru sureti'l-bakara", 2; Müslim, "İman", 19-22; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Tirmizî, Sünenü't-Tirmizî, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y., "İman", 3; Nesai, "İman", 13.

"…Oraya yol bulabilenlerin Kâbe'yi haccetmeleri, Allah'ın insanlar üzerinde hakkıdır. Kim bunu göz ardı ederse, bilsin ki; Allah'ın kimseye ihtiyacı yoktur."[320]

Biz bu çalışmamızda Evliya Çelebi'nin eserinde de hac ibadetiyle ilgili verdiği ayetlere baktığımızda onun da haccın hükmünü olarak farz olarak verdiğini görüyoruz. Biz burda karşılaştırmalı gitmek adına, Evliya Çelebi'nin gözüyle hacdan bahsedip, XVII. yüzyılda bir müslümanın hac ibadetini yerine getirirken nelere dikkat ettiğini ve neler ile karşılaştığını tespit etmeye çalışacağız. Tam olarak Evliya Çelebi'nin o dönemde hac ile ilgili hangi rehberlerden ve klasik hac ilmihallerinden faydalandığını tespit etmemiz zor olsa da, en azından onun eserinde yer alan bilgilerin günümüzle ortak noktalarına bakacağız. Seyahatnâme'nin hac bölümünde de, Evliya Çelebi'nin abartılı ifadelerine ve tarihî olarak sabît bazı gerçeklere farklı bakış açıları yüklendiğine şahit olmaktayız. Bunların sebeplerinin hepsine yer veremesek de konumuzun akışında yer yer değineceğiz.

2. Haccın Menâsiki

Haccın, İhram, Tavaf, Sa'y, Arafat ve Müzdelife'de Vakfe, Remy-i Cimar, Halk veya Taksir ve Hedy gibi menâsiki vardır. Şimdi bunları sırasıyla çalışmamızın Evliya Çelebi Seyahatnamesiyle karşılaştırarak açıklamaya çalışacağız.

2.1. İhrama Girmek

"İhram, "niyet edip telbiye getirerek hac ve umre ibadetine başlamaktır." İhramın asıl anlamı, daha önce kişiye helal olan birtakım şeylerin haram olmasıdır".[321]

Allah Teâla şöyle buyurmaktadır:

---

[320] Kur'an, Al-i imran, 3/97.
[321] İbn Manzur, Lisanu'l-Arab, "h-r-m" mad., C:II, s. 846.

"Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca niyet ederse (ihramını giyerse), hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur. Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir. (Ey müminler! Ahiret için) azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır. Ey akıl sahipleri! Benden (emirlerime muhalefetten) sakının."[322].

Evliya Çelebi de eserinde Bakara suresinin 197. âyet-i kerimesini ele alarak bu emre uyarak farzı yerine getirmeyi anlatır. Önce umre yerine gelinip temizlendikten sonra ihramların giyilmesiyle birinci şart olarak bir delil tutmak olduğunu söyler. Şart olarak ihramla birlikte sa'y ve tavafı da ekler.[323] Çelebi de gerek umre gerek haca başlamak için ihramı şart koşmuştur. Bununla birlikte Çelebi, telbiye getirilerek Muallâ ziyaretleri içinden Tekâsür suresini okuyarak Mekke'nin kuzey tarafında geniş büyük bir dere olup bütün Mekkelilerin mezarlıkları, bağ ve bostanlarının olduğu yer olan Ebtah'dan geçildiğini ifade ederek bu mahalden Mekke'ye kadar bu yerleri "*Allâhümme lebbeyk*" diye seslenerek, Şam ve Mekke bürkelerini geçerek Mekke sokakları içine girilir, böylece Mekke-i mükerremenin minareleri gözüküp bu mahalde el açıp Mekke'ye yönelip bol bol dua okunduğunu ifade eder.[324]

Evliya Çelebi, Hanefî mezhebinde ihramdan önce gusülün sünnet olduğundan sonra İhrama girmenin üç şartı olup bunların hac, umre ve kıran olduğunu belirtir. Hac ibadetinin daha üstün olduğunu ve zorlu olduğundan bahsedip; zira farzları, vacipleri, sünnetleri ve müstehaplarının bulunduğunu söyler. Ve bundan dolayı umrenin daha kolay olması nedeniyle umreye niyet ettiğini dile getirmekle beraber umre ve telbiye dualarına yer verir.[325] Evliya'nın burda mezhep olarak Hanefîlikten bahsetmesi şaşırtıcı değildir çünkü hem doğduğu yaşadığı coğrafya hem de ailesi ilim

---

322 Kur'an, Bakara, 2/197.
323 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 340.
324 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 341.
325 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 329.

tahsil ettiği çevresi bu mezhebe bağlı olabilir. Ayrıca Evliya Çelebi, eserinde eksik de olsa fıkıh bilgilerine yer verir. İbn Battuta'nın eserindeki ilgili bölüme baktığımızda ise fıkhî hükümlerine rastlamayız. Onun eserlerinde ise daha çok tasavvufî kişiliğinin yansımalarına şahit olmaktayız.

Evliya Çelebi, bu bağlamda haccın önemli şartından olan ihramın yasaklarının birkaçından ve bu yasakları ihlâlin getirdiği cinâye kurbanından bile bahseder. Çelebi, her bir hacının yanında arkasını kaşımasını sağlayacağı bir tahta kaşığını andıran bir maddeyi taşıması gerektiğinin şart ve sünnet olduğunu belirtir. Hatta Arafat'tan dönüp Mina Pazarı'nda kurbanlar kesilip elbiseleri giyinceye kadar tırnakla kaşınmanın yasak olduğunu ve eğer yapılırsa neticesinde bir bir cinâye kurbanı lâzım geldiğini de ekler.[326]

Bizde kısaca ihramın yasaklarını şöyle sıralayabiliriz: *"Saç, sakal, bıyık tıraşı olmak, kasık veya koltuk altı temizliği yapmak, bedenin herhangi bir yerinden kıl koparmak, tırnak kesmek, ihramda iken süslenme amacıyla saçı, sakalı ve bıyıkları yağlamak, boyatmak, kınalamak, makyaj malzemesi kullanmak, ihram esnasında dikişli elbise giymek, ihramlı iken cinsi ilişkiye girmektir."*[327] Burada dikkat edeceğimiz husus Çelebi'nin üzerinde ısrarla durduğu ihram yasağından klasik ilmihallerde rastlamamış olmamızdır. Belki de Çelebi'nin o ihram yasağından bahsetmiş olması XVII. yüzyılın şartlarıyla ilgili olmasıdır. Hem zorlu yolculuk şartları, temizlik gibi etkenlerden dolayı bu yasağı öne çıkarması muhtemeldir.

Evliya Çelebi, ihramın yasaklarının çiğneme durumunda verilen ceza olarak sadece cinâye kurbanından bahsetmiştir. [328] *"Fakat yasağın ihlalin ağırlık derecesine göre hac veya umrenin fasid olması ve katasının gerekmesi, büyük baş hayvan (bedene) yahut koyun veya keçi (dem) kesme, fıtır sadakası (fidye*

---

[326] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 329.
[327] Salim Öğüt, "İhram"*Diyanet İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 2000, c. XXI, s. 539-542.
[328] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 329.

kadar bağışta bulunma, bedelini ödeme, sadaka verme, oruç tutma gibi farklı sonuçları eklemek gerekir."[329] Diğer bir ifade ile Hac/umre ibadetinin gereği olarak bazı şeylerin yasaklanması demektir. Her ibadetin kendine özel şartları vardır. Namazda yeme, içme ve konuşma; oruçta yeme, içme ve cinsel ilişki yasak olduğu gibi, hac ibadetinde de cinsel ilişki ve onu çağrıştıran davranışlarda bulunmak, avlanmak ve erkeklere mahsus olarak mutad olan giysiler giymek yasaktır. Bu yasaklardan cinsel ilişki, bütün günahlar ve haccın meşruiyyetini tartışmayı bildiren ayetler[330] ve avlanma yasağını bildiren ayetler[331]ihram yasakları konusuna atıfda bulunur.

Aynı şekilde Evliya Çelebi'nin hac ibadeti ile ilgili bölümünü incelerken çoğu zaman islâmın iki temel kaynağı olan ayet ve hadislere yer vermesi önemli bir noktadır. Onun hacla ilgili verdiği kaynakları tam anlamıyla tespit etmemiz mümkün gözükmese de Kur'an ve sünnetten faydalanması özellikle onu bazı kesimlerin hurafe, batıl düşkünü birisi olarak görmesini çürütmektedir.

Burada Hedy (Hac Kurbanı)'den de bahsedeceğiz. *"Sözlükte "hediye, yol göstermek, izinden gitmek"*[332] *manasına gelen hedy, fıkıh terimi olarak, kişinin Allah Teâlâ'ya manen yaklaşması, ihrama girdikten sonra umre veya haccın görevlerinden bir tanesinin yapılamaması ya da zamanında yapılmamasından dolayı keffaret olarak kesilmek üzere, Harem'e kendisi ya da parası götürülen/gönderilen kurbandır".*[333] Hac suresinin 29. Ayetindeki *"Nüzürlerini ifa etsinler"* emri ile kasdedilenin Harem bölgesinde kesilen hedyler olduğu anlaşılmaktadır. Çelebi de eserinde bu yasakların ihlâl edildiği durumlarda bu konudan bahsetmektedir.

---

329 Salim Öğüt, "İhram", s. 539-542.
330 Kur'an, Bakara, 2/196, 197. 61
331 Kur'an, Maide, 5/1, 2, 94, 95, 96, 97.
332 Ragıb, *Müfredâtü el-Fazi'l-Kur'an,* (thk. Safvan Adnan Davûdî), h-d-y mad.; Dâru'l- Kalem, Beyrut 1992, s. 839.
333 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1986, s. 389; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 190.

Biz bu durumun nedenini şöyle değerlendirebiliriz. Klasik hac ilmihallerinde verilen bilgilere Çelebi'nin eserinde de rastlamaktayız fakat onun net bir şekilde hangi hac kitapları ve rehberlerini tespit etmemiz mümkün değildir. Çünkü XVII. yüzyıldan önce bu konuda birçok eser ortaya koyulmuştur. Aslında bizim burada amacımız, XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'nin hangi usul ve esaslara dikkat ederek hac ibadetini işlemesidir. Yani o dönemde yaşamış bir hacının günümüzdeki bir hacıya göre neyi farklı yapmasını tespit edebilmektir.

Aynı şekilde Evliya Çelebi'nin hac ibadeti ile ilgili bölümünü incelerken çoğu zaman islâmın iki temel kaynağı olan ayet ve hadislere yer vermesi önemli bir noktadır. Onun hacla ilgili verdiği kaynakları tam anlamıyla tespit etmemiz mümkün gözükmese de Kur'an ve sünnetten faydalanması özellikle onu bazı kesimlerin hurafe, batıl düşkünü birisi olarak görmesini çürütmektedir.

Evliya Çelebi'nin mezarlık ziyaretiyle ilgili olarak Tekâsür Suresi'ni ve bununla ilgili açıklamalardan bahsetmesiyle ilgili biraz bilgi vermek istiyoruz. Öncelikle Evliya Çelebi Mekke ve Hac ile ilgili bütün ayrıntıları eserinde vererek dini bir yönünün ve fıkıh bilgisin olduğunu da bize hatırlatır.

Muallâ Kabristanı içinden geçerken nice bin sahabe-i kiram ve seyyidler, şeriflerin medfun olduğunu Tekâsür suresi okuyarak geçmiştir.[334] Bunun nedeni olarak bu surenin sebeb-i nüzuluna bakmak yerinde olacaktır.

Kur'an -ı Kerim'in yüz ikinci suresi olup, adını ilk âyette geçen tekâsür yani nüfus çokluğu, servet ve şerefle övünme kelimesinden alır. Sûre Mekke veya Medine'de yaşayan mensupları ve ölüleriyle övünmeleri üzerine nâzil olmuştur. Âyette cahiliyye toplumunun çoğaltma yarışı içinde övünmelerinin tespiti ve buna bağlı olarak uyarıya işaret edilmiştir. Aslın-

---

[334] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 340.

da sadece o toplumda görülen bir zihniyet olmadığı evrensel bir mesaj da içermektedir. İnsanlığın mânevî ve âhlakî değerlerini, birikimlerini sistem dışı bırakan, hatta tahrip eden bu çokluk yarışının toplum içinde adaletsizlik ortaya çıkardığına vurgu yapılmaktadır.[335] "*Çokluk kuruntusu sizi o derece oyaladı ki, nihayet kabirleri ziyaret ettiniz Hayır! Yakında bileceksiniz!, Elbette yakında bileceksiniz!, Gerçek öyle değil! Kesin bir bilgi ile bilmiş olsaydınız, Mutlaka cehennem ateşini görürdünüz, Sonra ahirette onu çıplak gözle göreceksiniz, Nihayet o gün (dünyada yararladığınız) nimetlerden elbette ve elbette hesaba çekileceksiniz.*" [336]

2.2. Tavaf

"T-v-f kökünden türeyen tavaf kelimesi sözlükte, 'bir şeyin etrafını dolaşmak, 'ziyaret etmek' anlamlarına gelir.[337] Terim anlamı Kâbe-i Muazzama'nın çevresinde yedi kez dolaşmak[338] olan bu kelime, Kur'an'da tavaf şeklinde masdar haliyle yer almamakla birlikte, fiil olarak, bir yerde Kâbe'nin etrafında dönülerek yapılan ibadet[339], bir yerde Sa'y[340] birçok yerde de "bir şeyin etrafında dönmek, dolaşmak", "gidip gelmek" anlamlarında kullanılır."[341]

"Tavaf yapmak için, Hacerülesved'in bulunduğu köşeden Kâbe sola alınarak ve kapısına doğru sağa gidilmek suretiyle (teyâmün) Kâbe'nin etrafında dönülür. Böylece, her bir devir Hacerülesved'in bulunduğu köşeden başlayıp yine orada son bulur. Bu devirlerden her birine bir şavt denir. Şavt, 'gayeye doğru bir defa tur atmak' veya 'her işin bir parçası' demektir."[342]

Evliya Çelebi de tavafın umre ve hac için şart olduğunu belirttikten sonra, tavaf yapmak için, Hacerülesved'in bulunduğu köşeden Kâbe'yi

---

[335] İdris Şengül,"Tekâsür Suresi",*Diyanet İslam Ansiklopedisi*,İstanbul 2011,c. XL,s. 339.
[336] Kur'an, Tekasür, 102/1-8.
[337] Ragıb, *Müfredat,* "t-v-f mad"., s. 531.
[338] Ragıb, *Müfredat*, "t-v-f mad"., s. 531.
[339] Kur'an, Hac, 22/29.
[340] Kur'an, Bakara, 2/158.
[341] Kur'an, Vakıa, 56/17; Kalem, 68/19; İnsan, 76/19.
[342] İbn Manzur, *Lisanu'l- Arab*, ş-v-t mad., C:IV, s. 2360.

sola alınarak ve kapısına doğru sağa gidilmek suretiyle Kâbe'nin etrafında dönülmesi gerektiğini ifade eder. Böylece, her bir devir Hacerülesved'in bulunduğu köşeden başlayıp yine orada son bulur. Yine Çelebi, tavaf yaparken hangi duaların okunması gerektiğini ayrıntılı bir şekilde verir.[343]

Burada Evliya Çelebi, İfrad haccını yapan kişilerin Mekke'ye vardıklarında Kâbe'yi yedi kere tavaf etmelerini tavâf-ı kudüm olarak nitelediğini ve dışarıdan gelenler için bu tavafın Resulullah'ın sünneti olduğunu fakat Mekke halkına sünnet olmadığına da ekler. [344]

"Kudüm tavafı, Mekke'ye girildiğinde yapılan tavaftır. Mekke'ye gelen kişinin niyeti hacc ya da umre değil de ticaret, ziyaret vs. olsa da bu tavafı yapmasının sünnet olduğu ifade edilir. Kudüm tavafı denmesi, Kâbe'ye gelişi ifade etmesinden dolayıdır. Nitekim bir diğer adı da Tahiyye tavafıdır".[345] Burada dikkatimizi çeken Evliya Çelebi'nin eserinde hac ibadeti ile ilgili geçen hükümlerde genel olarak Klasik hac kitaplarıyla uyuşmasıdır. Bu bağlamda hangi eserlerden yararlandığını tespit etmek zor olsa da günümüzdeki uygulamasıyla ilgili büyük bir fark görmememizdir.

"Burada tavaf çeşitlerinden bahsedecek olursak tavafın; Kudûm (karşılaşma) tavafı, Ziyaret tavafı, Sader (dönüş/veda) tavafı; Umre Tavafı, Nezir (adak) tavafı, Mescid-i Haram'ı selamlama tavafı, Tatavvu (nafile) tavafı olmak üzere yedi çeşidi bulunduğu görülmektedir."[346] Fakat Evliya Çelebi'de ziyaret, kudûm, umre, mescid-i haram tavafına rastlamaktayız.

Evliya Çelebi, Muallâ ziyaretlerinden sonra Safâ ve Merve çarşısından geçtikten sonra Bâb-ı Selâm'ın dış harem kapısından içeri, "*Bisnıillâhir-*

---

343 Evliya Çelebi, *Seyahatname,* c. IX, s. 341.

344 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 341.

345 Abdullah b. İbrahim ez-Zahim, "Envau't-tavaf ve ahkâmuhu", Mecelletu'l-buhusi'l-İslamiyye, C:50, s. 214.

346 Hüseyin b. Muhammed Saîd Abdulğani el-Mekkî, İrşâdü's-Sârî İlâ Menâsiki Molla Ali elKârî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, s. 155-158; İbn Ebî Şeybe, Musannef, C:III, s. 371; Tirmizî, "Hac", 33; Nesai, "Menâsik", 149; Taberânî, el-Mu'cemü'l-evsât, C:II, s. 184; Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, C:V, s. 83

rahmânirrahîm" denilip girildiğini ifade etmiştir. Zira bu mahalde birçok çeşit çeşit misk, koku dükkânı vardır. Birinci kapı doğuya bakan bir kapı olup bu çarşıdan içeri Bâb-ı Selâm-ı Kebîr'dir. (Büyük Selâm Kapısı). Daha sonra bu kapıdan içeri girerken sol ayakla on iki adım gidilip Beytullah Haremi, Bâb-ı Selâm'ına varınca büyük bir avlunu ortasında siyah örtülü Kâbetullah görünür. Ayrıca Evliya Çelebi Kabe'de lebbeyk duasının yapılmasının kökenininden de şöyle bahseder.

"Zîrâ "Lebbeyk" demenin ma'nâsı İbrâhîm Halîl Ka'be'yi binâ etdükde Cenâb-ı Bârî emr etdi kim, "Yâ İbrâhîm! Benim kullarıma nidâ eyle. Devr-i kıyâmete dek beni bir bilenler, benim beytime gelsinler. Ben ana rahminde olanlara ve kıyâmet gününe dek geleceklere benim sadâmı işitdirim" buyurmuşdur. Ba'dehu Hz. İbrâhîm nidâ edüp Cenâb-ı İzzet Ka'be müyesser olacak benî âdeme ve gayri hayvâna istimâ' etdirdi ve "Lebbeyk" dediler. Ey imdi, Cenâb-ı Bârî seni da'vet eylemiş ve isminle yâd eyleyüp haccı müyesser etmiş. Gerekdir kim "Lebbeyk" sadâsın vird-i zebân edesin." [347]

Burada dikkatimizi çeken Evliya Çelebi hac ve umre ile ilgili her bir menâsike başlarken onunla ilgili dua zikretmesidir. Bu onun dini hassasiyetini de gösterir. Sadece bir seyyah gözüyle sıradan anlatıp geçmez çünkü kendisi de bu vazifeyi yerine getirmiş olduğu için nasıl uygulandığını ayrıntılı bir şekilde verir.

2.3. Safa ve Merve Arasında Sa'y Yapmak

Evliya Çelebi, sa'fa sa'yını, Bâb-ı Safâ'dan çıkıp yine Safâ'ya varınca güney ile batı arasında üç yüz adım gidilip birazca yüksek olan yere altı basamak taş merdiven ile çıkıp dua okunarak Kâbe-i şerifeye yönelmesi gerektiğini ifade eder. Devamla Evliya Çelebi, Mileyn-i Ahdareyn (Yeşil Direkler) denilen yolun sol tarafındaki Kâbe'nin harem duvarına bitişik olan yeşil direkler olduğundan bahseder. Bu direkleri daha hızlı bir şekilde

---

[347] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 341.

geçmenin de sünnet olduğunu vurgular. Oradan yine kuzey tarafa doğru o kalabalık çarşı içinde Merve'ye kadar tam beş yüz adım olup ayette de şöyle geçer: "*Safa ile merve Allah'ın işaretlerindendir.*" [348] Oradan yine Safâ tarafına durup tekbir yaparak sonra yine aynı âyet-i şerifi okuyarak bu yol üzere yedi defa bu beş yüz adımı tamamlayıp gelince sa'y bitmiş olur. [349]

Burada çalışmamızın bağlamında kısaca hac çeşitlerinden bahsetmek istiyoruz. *"İfrad haccı, umre yapmaksızın sadece hac menâsikini yerine getirmek suretiyle yapılan hacdır. Sadece hac yapılmış olduğundan, buna hacc-ı ifrad denir. Bu haccı yapmak için Mîkât'ta yalnız hac niyetiyle ihrama girilip, kudûm tavafını yaptıktan sonra hac ile ilgili menâsik bitinceye kadar Mekke'de ihramlı olarak kalınır."*[350] Evliya Çelebi'de ifrad haccı için umre olmaksızın yapılan hac olarak niteler.

"Diğer bir hac çeşidi, yararlanma ve faydalanmak manasına gelen temettu[351], umre yapıldıktan sonra ihramdan çıkılıp ardından aynı dönemde tekrar hac için ihrama girilerek yapılan hacdır. Temettü Haccı yapan kimseye mutemetti denir."[352]

"Kıran haccı, umre ve haccın ikisine birden niyet ederek, bu iki ibadeti bir ihramda birleştirmektir. Yani kişinin umre ve hac için aynı anda ihrama girmesidir. Kıran; Hac ve umreyi, her ikisi için ihrama girmek suretiyle ya da umre ihramından sonra, vazifelerin yerine getirilmesinden önce hac ihramına girmekle yapmaktır."[353]

Evliya Çelebi'nin eserinde de hac çeşitleri ana hatlarıyla bu şekilde geçmektedir. Bu özelliği bize fıkıh bilgisi hakkında da yön gösterir. Ayrıca onun hacla ilgili islamın iki temel kaynağı olan ayet ve hadislere yer ver-

---

348 Kur'ân, Bakara, 2/158.
349 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 343.
350 Serahsî, *el-Mebsût*, c. IV, s. 25; Salim Öğüt, "Hac", s. 389.
351 Ragıb, *Müfredaat*, m-t-a, mad., s. 758.
352 Serahsî, *el-Mebsût*, c. IV, s. 25; Öğüt, "Hac", s. 389.
353 Serahsi, *el-Mebsût*, c. IV, s. 25; Öğüt, "Hac", s. 389.

mesi, eserini oluştururken yer yer mizahî ve abartı ifadelere yer verse de bize doğru bilgiler verdiğini de gösterir.

Evliya Çelebi'nin de eserinde belirttiği gibi Umre'de ihrama girdikten sonra iki temel görev vardır: Kâbe'yi tavaf ve Safa ile Merve arasında sa'ydır. Genel olarak bakıldığında Kâbe'yi tavaf da bir ihtilaf yoktur. Fakat sa'y da şöyle bir durum söz konusudur. Evliya Çelebi, cahiliye döneminde, Safa ve Merve tepeciklerinde "*Tanrılarınızı, Vedd'i, Süvâ'ı, Yağûs'ı, Yauk ve Nesir'i bırakmayın dediler"*[354] âyet-i kerimede de bahsedildiği üzere putlar bulunduğunu ve müslümanların bu iki put arasında say yapmaktan kaçındıklarını dile getirir. Bunun nedeni de daha önce yaptıkları cahiliyye âdetinin akıllarına geleceğini ve müşriklerin bu durumu müslümanların aleyhine kullanacakları endişesi olucağını tespit etmiştir.[355]Evliya Çelebi, "*Ya Muhammed! Âlemlerin Rabbi Allah sana selâm edip bu âyet-i şerifi gönderdi deyip "Şiiphe yok ki, Safâ ile Merve Allah'ın koyduğu nişanlardandır.*" [356]sa'y ile ilgili olan bu ayetin iniş sebebini şöyle ayrıntılı bir şekilde anlatır:

Hz. Risâlet'e kırk yaşında nübüvvet gelüp hacc-ı şerîf farz olup yine Safâ ve Merve mâbeyninde cümle Ashâb ile sa'y ederken Hz. Ömer eyitdi:

"Yâ Resûlallâh, zamân-ı cehâletde bunda putlara ibâdet edüp sa'y ederdik. şimdi İslâm ile müşerref oldukda yine mi sa'y edelim? Cehâletde etdiğimiz hâtıra hutûr etmez mi? Husûsan dîn-i mübîn âşikâre oldu. şimdi Kureyş anpirleri demez mi ki yine Muhammedîler bizim putlarımız yerinde ibâdet ederler. Meğer bizim putlarımız hak imiş, derler. Hele yâ Muhammed, ben bu mahalde sa'y-ı Safâ etmem" deyü Hz. Ömer mu'âraza etdükde Hz. Risâlet gâyet müte'ellim olup tefekküre vardıkda derhâl bir bulut zâhir olup Hz. Cibrîl-i Emîn gıjlayarak nümâyân olduğun Hz. Ömer ve sâ'ir Ashâb yakîn müşâhede etdiler kim "Cibrîl-i Emîn nâzil oldu" dediler. Ve ol mahalde Hz. Risâlet'in mübârek cemâl-i bâkemâlleri la'lgûn olup arak-rîz oldular. Ol ânda Hz. Cibrîl-i Emîn,

---

354 Kur'ân, Nuh, 70/23.
355 Evliya Çelebi, *Seyahatname,* c. IX, s. 342.
356 Kur'ân, Bakara, 2/158.

"*Yâ Muhammed! Allâh Rabbü'l-âlemin sana selâm edüp bu âyet-i şerîfi gönderdi. "Şiiphe yok ki, Safâ ile Merve Allah'ın koyduğu nişanlardandır." âyetin getirüp tilâvet etdüğün Çâryâr-ı güzîn istimâ' edüp ale'l-umûm ol mahalde sa'y-ı Safâ ve Merve etdiler. Bu âyet-i şerîf Mekke'de nâzil olup sebeb-i nüzûlü Hz. Ömer olmuşdur. Ba'dehu Hz. Ömer halîfe-i Resûlullâh oldukda bu âyet-i şerîfi Safâ kemerleri üzre celî hattile tahrîr etdirmişlerdir. Hâlâ kırâ'at olunur bir hüsn-i hattır.*"[357]

Biz de Evliya Çelebi'de geçtiği üzere say ile ilgili bilgileri karşılaştırma adına şunları söyleceğiz. Evliya Çelebi'nin eserinde de yer verdiği üzere Sa'y haccın fiilerinden olduğunu kanıtlayan ayet Bakara suresindeki 158. ayettir. Ayette yer alan *"ikisi arasında sa'y etmesinde bir günah yoktur."*[358] İfadesi, sa'yin yapılması gereken bir fiil olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla Evliya Çelebi'nin tespitini doğru bulmakla birlikte Hz.Peygamber'in *"Sa'y ediniz çünkü Allah size sa'yi farz kılmıştır."*[359] Hadisiyle sa'yın umrenin tamamlanması gereken önemli bir fiili olduğunun altını çizeriz.

Bunlarla birlikte Evliya Çelebi'nin eserinde safa ile merve tepesi arasındaki mesafeyi beş yüz adım olarak vermesine karşın İbn Battuta safa ile merve tepeleri arasındaki mesafeyi dörtyüz doksan üç adım olarak verip, bunların özelliklerinden genel olarak sayıca bahseder. Yine belirlenen sütunların arasında koşarak gidiş dönüş gerçekleştirmeye remel adının verildiğini de dile getirir. Bir de safa ve merve arasında bir su kanalının olduğunu onun etrafında bir pazar kurularak hububat, et, yağ, hurma ve diğer meyvelerin satıldığını hatta safâ ve merve arasında koşanların, tüccar ve esnafın dükkânlarında biriken bu kalabalık sebebiyle güçlük çektiklerinden söz eder.[360]

---

357 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 343.
358 Kur'ân, Bakara, 2/158.
359 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C:VI, s:421.
360 İbn Battuta, *Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar (The Travels of Muslim Voyager İbn Battuta 1304-1369)*, s. 114.

İbn Cübeyr de safa ve merve tepelerinden bahsederken safa ile merve arası mesafeyi dörtyüz doksan üç adım olarak verip, bunların özelliklerinden genel olarak sayıca bahseder. Safa tepesinin taraçalı ve üç kemerli olduğunu, genişliğinin ise on yedi adım olup etrafında evler vardır. Merve ise beş basamaklı olup, büyük bir kemeri vardır. Genişliği safa tepesi kadardır. Ayrıca Safa ile Merve arasındaki eski su yatağının, günümüzde çeşitli meyvelerin, hububatın ve diğer yiyeceklerin satıldığı bir pazar olarak kullanıldığından söz eder. Sa'y yapanların, sağdaki ve soldaki dükkânların kalabalığından dolayı güçlük çektiğini de söyler.[361]

Seyyahların sayılar hakkında verdiği bu bilgilerde farklılık olması garip karşılanacak bir durum değildir. Çünkü her birinin ziyaret ettiği zaman aralıkları farklı olup zamanla onarımla bu ölçülerin değiştiğine şahit olmaktayız. Nitekim Safa ile Merve, Kâbe'nin doğu tarafında bulunan iki tepecik olup günümüzde bu iki tepecikten söz etmek artık mümkün değildir. Zira 2008 yılının başında var olan eski yapı genişletilip, tepecikler küçültülerek ve üzeri betonla düzeltilerek üstü kapalı düz bir mekân haline getirilmiştir. Her nekadar günümüzde Safa ve Merve artık Mescid-i Haram'ın içinde kalsa da kaynaklarda dışında kabul edilmektedir.[362]

2.4. Arafat ve Müzdelife'de Vakfe

Arafat ve Müzdelife'de vakfe haccın rükünlerindendir. *"Hac terimi olarak vakfe, "Zilhiccenin dokuzuncu günü başlayıp takip eden gecede tan yeri ağrıncaya kadar Mekke yakınındaki Arafat ve Müzdelife'de bir müddet durarak dua yapmaya verilen addır."*[363]

---

[361] İbn Cübeyr*, er-Rihle, (Endülüsten Kutsal Topraklara),* (çev. İsmail Güler), Selenge yay, İstanbul 2003, s. 73.

[362] Nureddin Itr, *el-Hac ve'l-umre fil fikhi'l-İslamî*, V. bs. , Daru Yemame, y.y., 1995, s. 90.

[363] Akyüz, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, C:IV, s. 169-170.

Nitekim *"Arafat'tan boşalıp aktığınız zaman Meş'ar-i Haram yanında Allah'ı anın."*[364] Bu ayeti Arafat'ta ve Müzdelife'de vakfe yapmanın delili olarak gösterebiliriz. Yine bu ayet ile birlikte Hz. Peygamber'in *"Hac, Arafat'tır."* hadisi de Arafatın haccın rükünlerinden olduğunu gösterir.[365]

"Müzdelife ise sözlükte "yaklaşmak; yaklaştırmak" anlamlarındaki zelf kökünün iftiâl kalıbından türemiş olan Müzdelife, Hacda Arafat vakfesinden sonra ikinci vakfenin yapıldığı yerdir."[366] Böylece müzdelife, Arafat'tan inen insanların toplanarak dua, zikir ve vakfe ile Allah'a yaklaşmaları veya burasının insanları Allah'a yaklaştırmasından dolayı bu mekâna isim olmuştur. Ayrıca Adem (a.s.) ile Havvâ burada buluştuğu, insanlar toplanıp bir araya geldikleri, akşam ile yatsı namazları yatsı vakti girdikten sonra birlikte kılındığı için Cem "toplanma, bir araya gelme" diye de adlandırılmıştır.[367] Kur'an-ı Kerim'de bu mekâna Meş'ar-i Harâm kelimesi ile işaret edilmiştir. [368]

Bakara suresi 198. ayetten sonra devamla şöyle buyrulur: *"Sonra insanların boşalıp aktığı yerden siz de sel gibi akın. Allah'tan bağışlanmanızı isteyin. Allah bağışlar, ikramı boldur."* [369] Bu ayetten de Müzdelife vakfesini yaptıktan sonra, hemen Mina'ya gidileceği anlaşılmaktadır. Fakat Hz. Peygamber'in geceyi orada geçirmesi dinlenme ve uyuma gibi insani ihtiyaç sebebiyle olmuştur. Yukarıdaki ayette geçen *"Sonra siz de başka insanların akın ettiği yerden akın edin."* ifadesi Müzdelife'den Mina'ya herkesin aynı anda inmesinin gerekli olmadığını da gösterir. Zira bu ayet haccın diğer menâsikini yapmak için Müzdelife'den Mina'ya akın edileceği anlamını da çıkarmaktadır.

---

[364] Kuran, Bakara 2/198.
[365] Tirmizî, "Tefsiru Sureti'l-Bakara", 22; Ebû Davûd, "Menâsik", 68; İbn Mace, "Menâsik", 57; Dârimî, "Menâsik", 54.
[366] Kurtubî, *el-Cami li-ahkam*, Kahire 1981, c. II, s. 421
[367] İbn Rüşd, *Bidayetü'l-Müctehid*, Kahire 1981, c. I, s. 350.
[368] Kur'an, Bakara, 2/198. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 723.
[369] Kur'an, Bakara, 2/199.

Evliya Çelebi de Arafatta vakfeyi, hacı olan kimse için çok gerekli ve farz-ı ayn olarak niteleyip bu menasik olmadan haccın tamamlanamayacağından söz eder. Devam ederek zilhiccenin sekizinci gününe iki günden oluşan Terviyeteyn günleri olarak nitelemiştir. Bugünler Arefe'den bir gün önce olup o mübarek günde Mekke-i mükerremeden çıkıp doğuya doğru yola çıkıldığını söyler.[370]. Devamla Evliya Çelebi, ilk terviyede Mina Pazarı şehri menziline gelinmişse burada bir gece misafir olunup bütün ziyaretleri ve yüce makamları ziyaret edilip İlâhî sanatları seyredilerek Hakk'a ibadet edilip dua okunulması gerektiğine işaret eder. Eğer Mina Pazarı'nda kalınmazsa Terviye gününde Mina'den kalkıp iki tarafı kayalık olan dağlar arasında kumsal vadiler içinden geçilerek hakkında şu âyet-i kerîmenin indiği[371] Cebel-i Kuzah'ta Müzdelife Mescidi'ne (Meş'ari'l- Haram) varılacağını belirtir. Buraya vardığında kendisini eski ve kârgir yapıya sahip boyuna ve enine yüz seksen ayakatan oluşan büyük bir caminin karşıladığını söyler. Bu caminin başka camiler gibi süslü ve döşeli olmayan, cemaatinin ise sadece hac mevsiminde bulunduğunu da ekler. [372]

İbn Cübeyr de Müzdelife'den Arafat ile Mina arasında bir yer olarak bahseder. Mina'dan buraya kadar olan mesafe, Mekke ile Mina arası kadar olup, yaklaşık beş mildir. Müzdelife Arafat arası da aynı mesafe olmak üzere burası hac ibadetinin sınırlarını gösteren meş'ar-i haramdır. Ayrıca müzdelife, iki tepe arasında düz ve geniş bir arazi olup, etrafında Zübeyde (r.a.) zamanında su çıkarışan kuyular ve depolar bulunmaktadır. Bu arazinin ortasında çember şeklinde bir duvar olup, orta yerinde bir kubbe bulunur. Buranın üst katı da mescittir.[373]

Evliya Çelebi'nin burada Arafat Dağı'nın güney tarafında bulunan birkaç mescidi ele aldığını görüyoruz. İlk olarak Evliya Çelebi, Hz.

---

[370] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 344.
[371] Kuran, Bakara 2/198.
[372] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 344.
[373] İbn cübeyr, *er-Rihle, (Endülüsten Kutsal Topraklara),* s. 122.

Âdem(a.s.) Mutfağı Mescidi'ni, Taberî tarihini esas alarak muharrem ayının on ikinci günü Âdem ile Havvâ'nın Arafat'ta birbirleriyle buluştuklarında karınları acıkıp bu vadide rastgele gezince Allah tarafından Cibril-i Emin vesilesiyle bir tabak buğday başakları getirip bu mescit mahallinde bir testi içinde pişirip Âdem Havvâ'ya öğrettiğini, onların da bunlarla karınlarını doyurarak Allah'a hamd ettiğini ifade eder. Evliya Çelebi'ye göre ilk defa yeryüzünde ateş yanıp yemek pişen minaresi olmayan yaklaşık iki yüz insanı alacak bir mescit Arafat'taki bu Hz. Âdem Mutfağı Mescidi'dir. Yine bu mescidin mihrabında dua okunarak iki rekât namaz kılınır. Evliya Çelebi, Arafat Dağı'nın dibinde büyük havuzların var olduğunu sularını ilk defa Harun Reşid'in eşi Zübeyde Hatun'un iki konak yer Abbas dağlarını kestirip bu Arafat'a getirtip bir bürke yapmasıyla ve fazlasını Kâbe-i şerife götürmesiyle oluştuğunu aktarır. Zamanla harap olan bu yapıyı ise 931 tarihinde Süleyman Han yollarını tamir edip temizletip üç büyük bürke yaptırmıştır. Bununla birlikte bu Arafat Dağı'nın doğusunda çok büyük bir pazar kurulduğunu söyler. [374] Bu pazarın kurulduğu alana gelen farklı kavim ve ırklardan gördüğü insanların fiziki yapıları hakkında çok abartılı zaman zaman alaylı anlatımlara yer veren Evliya Çelebi'nin kendine has üslûbunu ortaya koymaktadır. Yine orada farklı ülkelerden gelenlerin ihrama giriş yerlerini söyler, gözlemlediği farklı mezheplere ait uygulamalar hakkında da bilgi verir. Evliya Çelebi'nin eserini kaleme alırken mesela burda Taberî tarihinden yararlanması onun kaynak olarak nelere başvurduğu hakkında bize ışık tutmaktadır.

Bu konuyla ilgili İbn Haldun da, Serendib'de Hz. Âdem'e nisbet edilen bir mescidden söz edildiğini, ancak bunun güvenilir bir rivayet olmadığını söyler. Burada Hz.Adem'e mahsus bir mescidin bulunması mümkünse de Kur'an-ı Kerim'in bildirdiğine göre "*insanlar için inşa edilen ilk beyt (mabed)*"

---

[374] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 345.

Kâbe'dir.[375] Rivayete göre onun da ilk yapıcısı Hz. Adem'dir. [376] Ebu Zerr'in sorduğu sorular üzerine Hz. Peygamber yeryüzünde ilk mescidin Mescid-i Haram, İkincisinin ise Mescid-i Aksa olduğunu açıklamıştır.[377] *"Ayrıca aynı hadiste aralarının zaman olarak kırk yıl olduğunun belirtilmesi, Hz.İbrahim ve Süleyman'ın eski temelleri üzerine bunları yenilediklerini göstermektedir. Bu mescidlere "beyt" denilmiş, Kâbe için "el-Beyt" (el-Bakara 2/ 25,127,158; Al-i İmran 3/96-97). "Beytülharâm" (el-Maide 5/2,97). "Beytülatîk" (el-Hac 22/ 29, 33) ifadeleri kullanılmıştır."*[378] Fakat İbn Battuta da Evliya Çelebi'nin bahsettiği Hz. Âdem Mescidi'ne rastlamamaktayız. Bu durum Evliya Çelebi'nin bazı güvenilir olmayan rivayetlere ve abartılara yer vermesiyle ilgili olabilir.

Burada Hz. İbrahim Mescidi'nden de söz edeceğiz. Evliya Çelebi önce Hz. İbrahim Camii'nin mimari özelliklerini verir. Arafat sahrasının güney tarafında dört köşe kale gibi güzel yapısı, çepçevre büyüklüğü altı yüz sekiz adım olan kıbleye bakan üç kapısı olan fakat minareleri olmayan kargir yapı bir camidir. Mihrap tarafında on dört adet yüksek kubbesi var olup bu kubbeler tarafının genişliği yüz yetmiş adım olup baştanbaşa saat kumu gibi ince kum döşelidir. Minberi sünnet üzere sekiz basamak taş merdiven ile çıkılıp iki tarafında kafesleri ve minber külâhı yoktur. Müezzin mahfili de tek katlı bir sofa olup sahra gibi eni ve boyu tam yüz yetmiş adımdan oluşan baştanbaşa küçük çakıl taşı döşeli bir yapıdır. [379]

Şimdi de bu caminin hac ibadeti için işlevi hakkında Evliya Çelebi'nin gözlemlerine bakacağız. Bütün hacıların Arefe günü bu mescidde toplanıp öğle namazını kılıp, duadan hemen sonra bir kâmet daha olup ikindi namazı kılınınca bütün hacılar tarafından gönülden Arefe tekbirleri getirilir.

---

[375] Kur'an, Al-i imran 3/ 96.

[376] Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Cami"(Dini ve Sosyalkültürel Tarihi), *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII, s. 47.

[377] Buharî, "Enbiya'", 40; Müslim, "Mesacid", 1-2.

[378] Önkal-Bozkurt, "Cami"(Dini ve Sosyalkültürel Tarihi), s. 47.

[379] Evliya Çelebi, *Seyahatname,* c. IX, s. 348.

Evliya Çelebi, bu camide bir ezân, iki kâmet ile iki vakit bir yerde kılındığı için bu namaza kasr-ı cem denildiğini ifade eder. Bu durumun biri bu İbrahim Camii'nde, biri Meş'ari-l-Haram Camii'nde olmak üzere iki yerde caiz olduğunu söyler. Evliya Çelebi İbrahim Camii'nde kasr-ı cem ettiği iki namazın birinin Cuma namazı olduğunu söyler ve zira o mübarek senenin haccü'l-ekber olduğunu ve haccü'l-ekber'in ise Arefe günü cuma günü olup bu İbrahim Camii'nde cuma hutbesi okunup ardından ikindi namazı, ona haccü'l-ekber denildiğini, Sonra akşam vaktinde Arafat Dağı'nda hatibin bir hutbeye daha çıkıp ve kurban bayramının Arefe günü Cuma günü olup iki kere hutbe okunduğu için haccü'l-ekber denildiğini ve bütün imam ve hatiplerinin görüşlerinin böyle olduğunu dile getirir.[380] İbn Cübeyr de Zahir'den geçerken Zu-Tuva denen ve Hz. Peygamber'in Mekke'ye girerken dinlendiği söylenen bir vadiden geçildiğini, etrafında Şübeyke denilen kuyuların bulunduğu bir mekândan bahseder. İbrahim Mescidi adıyla bir mescidin de burada bulunduğundan söz eder.[381]

Bunlarla birlikte Evliya Çelebi'nin bahsetmesi üzerine burada kasr-ı cem olayı ile ilgili kısa bir bilgi vereceğiz. *"Birleştirilen iki namazın öncekinin vaktinde kılınmasına cem'-i takdim, sonrakinin vaktinde kılınmasına da cem'-i te'hir adı verilir. Hac ibadeti sırasında arefe günü Arafat'ta öğle ile ikindi namazı öğle vaktinde, akşam ile yatsı namazı ise Müzdelife'de yatsı vakti içinde cem' ile kılınır. Buradaki cem'in sünnet olduğunda ittifak vardır. Cem' ile namaz kılınırken bir defa ezan okunur, ancak her namaz için ayrı ayrı kamet getirilir. Öğle namazının farzı eda edilince arada sünnet kılınmadan ikindinin farzına geçilir. Müzdelife'de ise akşam ile yatsı namazı tek ezan ve tek kametle kılınır. Akşamın farzı ile yatsının farzı arasında sünnet kılınmaz ve ara verilmeden her iki namaz eda edilir."*[382]

---

380 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 348.
381 İbn cübeyr, *er-Rihle, (Endülüsten Kutsal Topraklara)*, 76.
382 Halit Ünal, "Cem", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c. VII, s. 277.

Bu bilgiler ışığında yukarıda da bahsettiğimiz ayetten[383] de anlaşıldığı üzere Meşâr-i Haram, Müzdelife demektir. Buraya aynı zamanda cem de denmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Vedâ Haccı'nda ashabı ile Arafat'tan Müzdelife'ye gelince, akşam ile yatsıyı cem ederek kılmış ve dinlenmeye çekilmiştir. Bu da bizi cem' konusunda Resûl'un sünnetiyle destekler. Evliya Çelebi'nin eserinde de bu cem konusundaki bilgilerin genel olarak klasik ilmihal kitaplarıyla örtüşmesi bize onun bilgisine ortaya koymaktadır. Kısacası bu cem' olayının biz müslümanlar için önemi Hz.Peygamber'in uygulamalarına ve kolaylık dini olan İslam'ın genel prensiplerine uygun olmasıdır.

2.5. Mina

"Mina, Mekke yakınında remy-i cimar ve kurban kesme gibi, bazı hac görevlerinin yapıldığı yerin adıdır. Alanı ise Mekke'nin doğusunda Sebîr Dağı ile Mürselât Dağı arasındaki araziden ibarettir."[384]

"Mekke ile Müzdelife arasında Mescid-i Haram'ın yaklaşık yedi km kuzeydoğusunda ve Harem sınırları içinde bulunan Mina; şeytan taşlama, kurban kesme, bayram günlerinde konaklama/geceleme gibi hac ibadetlerinin (menâsik) yapıldığı yerdir. Gerek bu bakımdan gerekse Müzdelife vakfesi sırasında Mina topraklarına geçmemek buranın sınırlarının kesin şekilde belirlenmesi açısından önem taşır. Hadislere ve tarihî kaynaklara göre Mina'nın sınırı Mekke tarafında yani batı yönünde Akabe cemresi, doğu yönünde Muhassir vadisidir. Kuzeyinde Akabe'den Muhassir vadisine kadar uzanan Kâbil dağı, güneyinde yine doğu yönünde Akabe'nin hizasından başlayan ve Muhassir vadisine kadar uzanan Sâlih (Sebîr) dağı bulunmaktadır. Bu iki dağın Mina'ya bakan yüzleri Mina'nın şer'î sınırları içinde

383 Kur'an, Bakara 2/198.

384 Eyüp Sabri Paşa, *Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi Mir'ât-ı Haremeyn*, II.bs. , (çev. Cihan Okuyucu), İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 92.

arka yüzleriyle Akabe Biatı'nın yapıldığı yer ve Muhassir vadisi sınırların dışındadır."[385]

Evliya Çelebi de Mina'dan bütün hacıların gelip eşyaları ve yükleriyle kurban bayramının üç gününde konaklanıldığı Mina şehri konakladığı seslenip remy-i cimar ve kurban kesme gibi, bazı hac görevlerini ifa ettiği yer olarak bahseder. Mina, geniş bir vadi içinde iki tarafı kayalı yerde doğudan batıya uzunlamasına, Arafat yolu üzerinde bulunan boyu iki bin adım büyük bir şehir olup, şerif hazretleri hükmünde yani bu da günümüzde kaymakamın yönettiği bir şehirdir. Doğudan batıya dört yoldan oluşup bu yolların iki tarafının çeşitli saray ve binalarla kaplıdır. Zira Mekke'den Mina'ya gelinceye kadar iki saat gibi bir yol gidilmesi bile havanın değiştiğini gösterir. Mina'nın havası Mekke'ye göre daha hoş ve ılımlıdır. Evliya Çelebi, bu Mina şehrinde sekiz yüz kadar dükkân ve bine yakın kadar da çadırlar, kulübeler ile küçük çarşılar bulunduğunu, şehrin tamamında kırk beş han, bir küçük hamam ve kırk kahvehanesi bulunduğunu söyler. Hac mevsiminde ise birçok farklı ülkeden hacıların gelmesiyle çok kalabalık olur.[386]

"Çoğulu cemerât, olan cemre kelimesi, sözlükte, "teyemmüm edilecek taş, toprak parçası veya taş yığını" manasına gelir."[387] *"Müzdelife'de vakfe yapıldıktan sonra Mina'ya gidilir. Mina, Mekke ile Müzdelife arasında bir yer olup burada cemerât adı verilen yerler vardır.*

1) Akabe cemresi (Cemretu'l-Akabe),

2) Orta cemre (el-Cemretu'l-Vusta),

---

385 Mehmet Şener, "Mina", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, c. XXX, s. 96.

386 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 360.

387 Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Farabi Cevheri, (400/1009), *Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'lArabiyye (Sıhah)*, (thk. Ahmed Abdülgafur Attar) Matâbiu Dârü'l-İlm lil-Melâyin, Beyrut, 1990, C:II, s. 616; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar yay, İstanbul 2005, s. 76.

3) Küçük cemre (el-Cemretu's-Suğra veya el-Cemretu'l-ûla)".[388]

Ayrıca Şeytan taşlama olayı İbrahim (a.s.) dayandığına dair bu rivayeti örnek verebiliriz. *"Allah Teâlâ, kendisinin sevgisini diğer bütün şeylerin üstünde tutan Allah'ın Elçisi İbrahim'i (a.s.) sınamak için, o sırada artık büyümüş olan tek oğlu İsmail'i kurban etmesini istemişti. İbrahim (a.s.), hiç tereddüt göstermeden bu emri yerine getirmeye çalıştı. Oğlu İsmail'i münasip bir yere doğru götürürken şeytan kılık değiştirmiş olarak ona göründü ve onu bu işten vazgeçirmek istedi. Ancak İbrahim, onun şeytan olduğunu anladı ve taşlar atmak suretiyle kovdu. Birkaç adım sonra şeytan bu defa ayrı bir kılıkta çocuğun annesi Hacer'e göründü ve onu kandırmak istediyse de anne de ona taş attı. Sonunda bir diğer kılıkta oğul İsmail'e görünüp bu defa onu bu işten vazgeçirmek istedi. Bu teşebbüsünden de yediği taşlardan başka bir sonuç alamadı."*[389] Bu rivayete benzer bir söyleme Evliya Çelebi'nin eserinde de rastlamaktayız.

Evliya Çelebi, minada yapılması gereken hac menasîki olan şeytan taşlama olayından bahseder. Burada cemre yani taşlarının her birinin bakla ve fındık büyüklüğünde olduğunu, bu taşları atarken hangi duaların okunduğundan ve Mina Pazarı'nda şeytanın recm taşları için bu Müzdelife'de altmış üç taş toplandığından bahseder. Evliya Çelebi bu bölgelerde tekbir ve telbiyenin caiz olmadığını da ekler ve Kurban Bayramı'nın üç günü toplam altmış üç taş atarak tamamlamış olunduğunu ifade eder. Fakat Kurban bayramının birinci günü atılan taş sayısının yedi olmasının nedeninin Hz. İsmail'in sünneti olduğu Cenâb-ı Hak'tan Hz. İbrahim'e "*Ey İbrahim! Bu kurban bayramıdır. Oğlun İsmail'i benim yoluma kurban eyle*" ifadesine yer vererek göstermiştir. Ayrıca bazı tefsircilere göre bu ilk recm

---

[388] Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsi, (v. 483/1090): *el-Mebsût*, Matbaatü's-Saade, Kahire, 1906-1912.c. IV, s. 67; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur(v. 711/1311): *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sadır, Beyrut, t.y., c-m-r mad., Dâru Sadır, Beyrut, t.y, c. II, s. 675.

[389] Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhaki, (v. 458/1066), *es-Sünenü'l-Kübra*, Dâru'lMarife, Beyrut, 1992, C:V, s. 153-154.

Hz. İsmail'den, bayramın ikinci günündeki recm Hz. İbrahim'den, bayramın üçüncü günü recm Hz. İshak'tan kalmıştır. [390]

Bunlarla birlikte Kurban bayramının birinci günü sadece Akabe cemresine yedi taş atıldığını şu rivayet de destekler. Fadl b. Abbas (r.a.) şöyle rivayet etmiştir:

"Allah'ın Elçisi'nin (s.a.v.) devesinin arkasında idim, Akabe cemresini taşlayıncaya kadar telbiye getirmeyi bırakmadı. Yedi taş attı. Her taş atışında da tekbir getiriyordu." [391]

Diğer İkinci ve üçüncü günlerde atılan taşlar ise küçük, orta ve büyük cemrelerin, her birine yedişer taş olmak üzere, üç günde toplam 49 adet taş atılır. Mina'da ayrıca kurban kesme ve tıraş olma menâsiki vardır. Bayramın birinci günü dışında en az iki gün daha Mina'da kalınır. Bu günlerde Allah zikredilir. Kurban bayramının birinci gününe yevmün-nahr (kurban günü), ikinci, üçüncü ve dördüncü günlerine de eyyam-ı teşrik denir. Birinci gün hacılar, şeytan taşlar, kurban keser ve Mekke'ye inip Kâbe'yi tavaf ederler. Mina'ya döndükleri zaman o gün bitmiş, ikinci gün, yani eyyâm-ı teşrîk başlamış olur. Bundan sonra Mina'da arka arkaya iki günde yapılacak şeytan taşlama ibadeti gelir. Her gün öğleden sonra küçük, orta ve büyük şeytanı taşlar ve hac görevlerini bitirmiş olurlar. Dileyen üçüncü gün de kalır ve aynı görevi yapar. Şeytana taş atarken "Bismillahi Allahu ekber" denir. Bu günlerin zikri budur. Bunu Allah'ın Elçisi, uygulamasıyla göstermiştir. Nitekim Allah Teâla şöyle bu duruma şöyle işaret etmiştir:

"Allah'ı sayılı günlerde anın. Kim acele eder, (Mina'dan) iki günde dönerse, ona bir günah yoktur. Kim de geri kalırsa, ona da günah yoktur. Bu, sakınanlar için böyledir. Allah'tan sakının. Bilin ki, siz onun huzuruna toplanacaksınız." [392]

---

[390] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 351.
[391] Müslim, "Hac", 276; İbn Mâce, "Menâsik", 69.
[392] Kur'an, Bakara, 2/203.

Burada dikkatimizi çeken nokta Evliya Çelebi'de şeytan taşlanırken toplam 63 taşın altıldığından bahsederken fıkıh kitaplarını incelediğimizde bu sayı 49 olarak karşımıza çıkar.

Mina'da yapılması gereken diğer bir hac görevi kurban kesmedir. İbrahim'in oğlu İsmal'i kurban etme olayına ayetlerde şöyle işaret edilmektedir:

"Babasıyla beraber yürüyüp gezecek çağa erişince: Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin? dedi. O da cevaben: Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulursun, dedi. Her ikisi de teslim olup, onu alnı üzerine yatırınca: Ey İbrahim! Rüyayı gerçekleştirdin. Biz iyileri böyle mükâfatlandırırız. Bu, gerçekten, çok açık bir imtihandır, diye seslendik. Biz, oğlunun yerine ona büyük bir kurban verdik. Geriden gelecekler arasında ona (iyi bir nam) bıraktık: İbrahim'e selam! Dedik. Biz iyileri böyle mükâfatlandırırız. Çünkü o, bizim mümin kullarımızdandır." [393] Böylece bahsettiğimiz şeytan taşlama olayı ve ayette geçen kurban kesme sebebiyle, her iki ibadette İbrahim (a.s.) ve onu takip edenlerden itibaren, hac görevleri arasında yer almıştır.

Evliya Çelebi'nin eserinde yer verdiği Kurban kesme olayı ile ilgili bölüme onun ağzıyla nasıl aktardığına bakacağız.

"Cebel-i Sebîr derler ve Cebelü'l-Kepş dahi derler, bir ahmerü'l-levn cebele-i münevveredir. Hz. İbrâhîm Hz. İsmâ'îl'in ellerin ve ayakların bağlayup üç kerre gerden-i İsmâ'îl'e bıçak urup bi-emrillâh bıçak kesmeyüp derhâl Cibrîl-i Emîn cânib-i Hak'dan İsmâ'îl'e bedel bir ela gözlü kara kurbân getirüp, "Yâ İbrâhîm! Rabbin sana selâm eyledi. 'Emrime itâ'at edüp sevgili oğlun kurbâna azîmet eyledi. İsmâ'îl'e bedel bu kepşi kurbân eylesin'" deyince derhâl Hz. İbrâhîm bu cebel dâmeninde kurbân etdüği Menhar nâmıyla meşhûr bir kurbân mekânıdır. Hakîr hamd-i Hudâ yedi kurbânımı anda edüp fukarâya bezl etdim. Ve bu cebelden Cibrîl-i Emîn ile gelen kurbânın zâhir olduğu kaya iki şak olmuşdur. Bi-emrillâh

---

[393] Kur'an, Sâffât, 37/102-111.

eyle musaykal ve mücellâdır kim gûyâ dest-i hakkâk perdâht etmişdir. Bu mahalde makâm-ı İbrâhîm ve makâm-ı İsmâ‘îl ve makâm-ı İshâk vardır. Bu makâmlarda ikişer rek‘at namaz kılup hukûk-ı vâlideyn içün du‘â müstecâbdır. Ve bir kavl-i müfessirînde Hz. İbrâhîm'e fermân-ı Rabbü'l-İzzet ile kurbân olunmağa me’mûr olunan İshâk aleyhis's-selâm'dır, demişler, ammâ kavl-i sahîh İsmâ‘îl ola, zîrâ hakkında "... Sabreden bir kul..." [394] âyeti nâzil olmuşdur. Ve cemî‘i peygamberler mâbeyninde İsmâ’îl-i Sâbır denmek ile iştihâr bulup kifâf-ı nefsi içün kannâslık ya‘nî avcılık ederdi. Kudüs'e karîb pederleri Halîlü'r-Rahmân hareminde med-fûndur. Ve bu Mîne bâzârındağı yere Menhar derler, bir çukur kayalı yerdir. Hz. İbrâhîm kurbânı ederken dest-i şerîfinin (((---) (---) (---))) bâlâ kaya üzre nakş-ı dest-i Hz. İbrâhîm âşikâredir. Ammâ mübârek dest-i şerîflerinin (((---) (---) (---))) cebel-i Ganem ve Kepş ve cebel-i Sebîr derler. Ve bu Menhar mahallinde Hz. İbrâhîm'in bıçağı İsmâ‘îl'i kesmek meyüp (((---) (---) (---) (---)) urursa bi-emrillâh ol seng-i hârâ hâlâ iki pâre âşikâre durur. Kuvvet-i Resûlullâh ile (((---) (---) (---) (---))). Ve bu Mîne bâzârında tağı ve taşı ve dere ve depeleri beyâz koyun zeyn edüp kırkar ellişer muhallaka paraya kurbân verirler. Ol kadar çok gelir kim hisâbın Cenâb-ı Bârî bilür.“ [395]

Evliya Çelebi'nin burada kurban ile ilgili Hz. İbrahim olayını ayetlerle destekleyip vermesi cidden önemlidir. Hem onun kaynak olarak başta ayet ve hadislere başvurduğunu hem de birçok tarihi gerçekleri farklı yorumlamasına şahit oluyoruz. Böylece Mina Pazarı'nda kurbanlar tamam olunca temiz bir şekilde tıraş olup, tırnaklar keselip ve temiz elbiselerin kurban bayramının birinci günü giyilerek ihramdan çıkılır ve bütün hacılara olan şeyler helâl olur, yani pire ve kehle öldürmek gibi, tırnakla kaşınıp avlanmak gibi, ehli ile birlikte olmak gibi şeyler tamamen haram iken helâl olur.[396]Bu bağlamda halk veya taksir dediğimiz tıraş olmak dayanağını Kur’an’dan alan hac menâsikindendir. Konu ile ilgili ayetler şunlardır:

---

394 Kur'an, Sad, 38/44.
395 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 351.
396 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 352.

"Siz, Allah dilerse, güven içinde, başlarınızı tıraş etmiş veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz." [397]

Burada dikkatimizi çeken nokta Evliya Çelebi, tıraş tamam olduktan sonra bütün tıraş kıllarının yere dökülmeyip bir yerde saklayıp Muallâ Mezarlığı'nda gömülmesini zikretmesidir. Zira bunun nedeni olarak bu kılların ihram, umre, Arafat tavafı, Müzdelife, Mina ve kurbanda bulunmuş kıllar olup ayakaltında kalmaması gerekmesidir.[398] Evliya Çelebi'nin bu şekilde kutsal mekânlarda bulunan kıllara böyle bir anlam yüklemesini garip karşılamıyoruz. Çünkü kendisinin ne kadar dini hassasiyete sahip olduğuna, yer yer ne kadar renkli anlatımlar sergilediğine bağlamamız mümkündür.

Bütün bunlarla birlikte Mina'da kurbanlar kesilip tıraş olup ihramdan çıkıldıktan sonra temiz giysiler giyilip hızlıca Mekke'ye varıp ziyaret tavafı edilir. Evliya Çelebi bu tavafın da hemen tavaf-ı kudüm gibi yapıldığını dile getirir. Kudüm tavafı ise Mekke'ye girildiğinde yapılan tavaf olup Mekkeli olan kişinin bu tavafı yapmasının hükmünün sünnet olduğunu da ekler. Fakat bu ziyaret tavafını, Arafat vakfe ile birlikte haccın farzı olduğunu nitelendirir. O nedenle Mina kurbanından sonra bu tavafa pek dikkat etmek gerektir. Tavaf edilmezse farzın biri eksik olur. Bu ziyaret tavafının vakti ise kurban kesimi gününde veya bu günden önceki gündür. Ama bu ziyaret tavafının vakti kurban kesimi gününde veya bu günden önceki gün etseler daha üstündür. Ama kurban kesim gününden sonra etseler mekruhtur. Yeni dem lâzım olur.[399]

"Farz tavafına ziyaret tavafı, kurban bayramı günü tavafı, farz tavaf, rükün tavafı da denilir. Bu tavafın haccın rüknü olduğuna delil olarak "O Beyt-i Atik'i tavaf etsinler."[400]Ayeti delil getirilir. Âlimler görüş birliği içinde bununla kastedi-

---

[397] Kur'an, Fetih, 48 /27.
[398] Evliya Çelebi, *Seyahatname,* c. IX, s. 352.
[399] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 352.
[400] Kur'an, Hac, 22/29.

lenin ziyaret tavafı olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca Allah Teâlâ bu ayette herkese tavafı emretmiştir. [401] *Bu tavafın rükün olduğuna diğer bir delil olarak da şu ayet gösterilir:"…yoluna gücü yetenlerin o evi (Kâbe'yi) haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır".* [402]*Bu tavafın rüknü Hanefi'lere göre Kâbe'nin etrafında olmasıdır. Kendi başına gücü yetmiyorsa, Kâbe'nin etrafındaki bu tavaf kendi gücüyle ya da bir başkasının yardımıyla olması veya kendi emriyle ya da başkasının emriyle olması arasında bir fark yoktur. Gücü yettiği halde başkasının emriyle ya da kendi isteğiyle farz tavafını yürüyerek yapmazsa kurban gerekir. Çünkü gücü yettiği halde yürümesi tavafın vaciplerindendir. Vacibi terk ettiği için kurban gerekir. Tavaf mutlaka Kâbe'nin etrafında olmalıdır.*[403]*Bu ziyaret tavafının vaktine bakacak olursak, çoğunluğa göre kabul gören vakit, kurban bayramının birinci günü (nahr günü) kuşluk vaktidir."*[404]

Evliya Çelebi'nin farz yani ziyaret tavafı ile söyledikleri günümüz uygulanan tavaf çeşitleriyle uygunluk arz etmektedir. Evliya Çelebi de bu tavafı yerine getirmeyen kişinin haccının eksik olduğunu ve zamanının ise kurban kesim gününde olduğunu aksi takdirde zamanında yerine getirilmediği zaman dem kurbanı kesilmesi gerektiğini ekleyerek adeta bir ilmihal kitabı bilgisine sahip olduğunu gösterir. Yer yer günümüzle karşılaştırğımızda çoğu zaman ortak noktalar olsa da çok nadir farklı şeylerin karşımıza çıktığını görmekteyiz.

Diğer bir tavaf çeşidi olan veda tavafı ise adından anlaşılacağı üzere Mekke'den ayrılmak üzere olan kişinin yaptığı son tavaftır. Allah'ın Resûlu *"Sakın kimse, son vardığı yer Beytullah olmadıkça bir yere gitmesin."*[405] Hadisi ile veda tavafına işaret etmiştir. Veda tavafı, hac ibadetinin tamamlanıp bütün görevler yerine getirildikten sonra Mekke'den ayrılma esnasında yapılır.

---

[401] Itr, *el-Hac ve'l-umre*, s. 74.
[402] Kur'an, Al-i İmran, 3/197.
[403] Kâsânî, *Bedâi*, c. III, s. 128.
[404] İbn Kudame, *el-Muğnî,* c. III, s. 312; Nevevî, *el-Mecmu*, c. VIII, s. 221.
[405] Müslim, "Hac", 450; Ebû Dâvud, "Menâsik", 84; İbn Mâce, "Menâsik", 82.

Evliya Çelebi de ise Veda Tavafı'nın yani Sadr Tavafı'nın Allah'ın emrettiği hac farzlarından birisi olup bu tavafın da aslında Kudüm Tavafı ve Ziyaret Tavafı gibi olduğunu dile getirir. Fakat Mina Pazarı'nda kurban edip tıraş olup elbisesini giydikten sonra gelip Ziyaret Tavafı edince umreye varmak caiz olmasa da bu Ziyaret Tavafı'nda Kâbe'de ne kadar durulursa o kadar umre yapabilir. Bu Sadr Tavafı'ndan sonra bütün fıkıhçıların görüşünün bu Sadr Tavafı'nda yani Veda Tavafı'nda haccın tamam olmasıdır. Bu Sadr Tavafı uzaktan gelenlere vaciptir, Mekkelilere ise sevaptır.[406]

Ayrıca Evliya Çelebi, burada kadınların haramdan dolayı direk ellerini Kabe'ye sürmediklerini bir örtü vasıtasıyla bunu yaptıklarını özel günlerinde tavaf etmemeleri gerektiğini de ekler. Ve kadınların mirasta ve hacda mahrum edildiklerinden de bahseder. [407]

Evliya Çelebi'nin anlatımına göre Mina Pazarı'na Mısır ve Şam'ın, Lahsa ve Basra'nın, Irakeyn ve Rum'un, Hint ve Sind'in, Çin ve Maçin'in, Hıtâ ve Hoten'in, Belh ve Buhara'nın, Dağıstan ve Horasan'ın, Mağrip ülkesi ve Sudan'ın Habeş ve Funcistan'ın, kısacası bütün İslâm ülkelerinin tüccarları ve ziyaretçileri, herkes eşyasını alarak bu Mina Pazarı'na çıkarıp çarşıyı süslediklerinde bütün dükkânlar ve çadırların dîbâ, şîb, zerbâf, atlas, kemhâ, hârâ, dârâyî, serenk, kadife ve nice kere yüz bin yük hediyelik ve değerli kumaşları güzellik pazarına dönüştüğünü ifade eder. Kısacası Allah'ı bir bilip emrine uyup Müslüman memleketlerden gelen hacılar ve ziyaretçiler ne kadar kıymetli eşyaları varsa meydana çıkarıp satarlar. Binlerce kıymetli değerli takılar ve kumaşların satıldığı Hicaz pazarına dönüşür. [408]

Burada Evliya Çelebi'nin eserinde genellikle yaptığı bir şeye gözlemlerine yer verdiğini görüyoruz. Bu özelllik de onun yaşadığı coğrafyada gerek Hac ibadetinin gerekli vazifesi olan Mina'da neler yaşandığına, hangi

---

[406] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 357-59.
[407] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 357-59.
[408] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IX, s. 354.

milletlerden insanların geldiğine, orada kurulan pazarda nelerin satıldığına yer verildiğini de gösterir. Ayrıca Evliya Çelebi, Kurban bayramı denilince bu Mina Pazarı'nın kastedildiğini dile getirir. Gündüzleri bayram günü, geceleri Kadir gecesi olup bütün dükkânların, şeriflerin saraylarının çatıları, kapıları, duvarlarının aydınlanıp şenlik havası olduğundan bahseder.

Öncelikle Mina Pazarı'nın bir tarafında Şam askeri ve hacıları, bir tarafında Mısır askeri ve hacıları konar ve bir tarafında ise Irak-ı Acem hacıları bulunup her bir millet kendine ait bayrağı ve sancağı ile Mina Vadisi'ne kurduğu çadır, oba, yüklük ve gölgelikleri süsler. [409]

Mekke-i Mükerreme şehri şenlikleri: Büyük bir alay ile Mekke-i mükerremeye girdikten sonra Harem-i şerife varılınca Resulullah minberinin üç basamak aşağısında oturup bütün şerifler, şeyhler, imamlar, hatipler, ileri gelenler ve bütün büyük küçük insanlar Harem-i şerife gelip Mekke şehri içinde tellâllar tarafından üç gün üç gece şenlik olunacağı, herkesin hanesini ve dükkânlarını süsleyeceği seslenilince hemen Mekke'nin önce yolları temizlenip herkes güçlerine göre evlerini süsleyip kapılarını açıp hacılara ve birbirlerine ziyafet etmeye başlamışlardır. Aktarlar çarşısı, cevahir dükkânları başta olmak üzere birçok dükkân vardır. Şehir içinde herkes yiyecek ve içeceklerini meydana çıkarıp öyle sattığı çeşit çeşit tatlılar, şerbetler ile türlü türlü nefis yemeklerle mutfakta nimetler pişirilip garipler ve kimsesizler yiyip karınlarını doyurulup ayrıca gelenlere gülsuyu ikram edilir. Adeta bir şenlik havası hâkim olurdu. Zira bu Mekkeli dükkân sahiplerinin geçimi hacılardandır. Bu nedenle saygı gösterilmesi için şerif hazretleri tarafından tembih olunduğundan bütün Mekkeliler hacıların gönüllerinin hoş tutulmasına dikkat ederler. Bir de Evliya Çelebi,

---

[409] Evliya Çelebi, *Seyahatname,* c. IX, s. 35.

bütün tüccarların mallarını meydana serip sattığı Lahsa Çarşısı'nda Lü'lü (İnci) Çarşısı da denilen bir çarşıdan bahseder.[410]

İbn Cübeyr de Mekke'de ticarethaneler bulunmasa da hac mevsiminde doğudan ve batıdan gelen insanların toplandığını yakut ve diğer değerli takılar, misk, amber, kâfur gibi kokular satıldığını ifade eder. Ayrıca Hint ilâçları, Habeşistan'dan gelen diğer mallar, Irak, Yemen, Horasan ve Mağrip malları gibi birçok eşyanın bu Mekke çarşısında satıldığını söyler.[411]

---

[410] Evliya Çelebi, *Seyahatname,* c. IX, s. 359-60.
[411] İbn Cübeyr, *er-Rihle, (Endülüsten Kutsal Topraklara),* s. 82.

– SONUÇ –

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi XVII. yüzyıl Osmanlı Tarihi çalışmalarında önemli bir konuma sahip olup, kaynak olarak arşivlerde, kütüphanelerde yerini almıştır. Bu tarz eserlerin sayısı çok fazla olmamakla birlikte üzerinde ilgiyi fazlaca toplamıştır. Günümüzden yaklaşık dört asır önce yazılmış o dönemle ilgili benzersiz bilgiler veren Seyahatname günümüzde çok önemli bir konumdadır. Seyahatname Evliya Çelebi‟ nin gözünden XVII. yüzyıl Osmanlısının tarihine ve kültürüne ışık tutmakta, sonraki nesiller için o dönemi anlamak için kaynaklık etmektedir.

Yapılan bu araştırmada birtakım sonuçlara ulaşılmıştır. Evliya Çelebi seyahatnamesi öncelikle bölge tarihi için önemli bir kaynak olmakla birlikte bölgenin bilinmeyen pek çok özelliğini seyahatnamesine yansıtmıştır. Fakat seyyahımızın bazı bilgileri eksik ve bazı bilgileri ise abartarak aktardığını da unutmamak gerekmektedir. Özellikle dini konuda müslüman olmasından dolayı bazı anlatımlarının abartılı olduğunu da unutmamak gerekir. Ayrıca bölgenin yapıları hakkında aktardıkları bugün var olmayan yapıların ve var olan yapıların eski hallerine dair tasvirleri sanat tarihçileri için önemli bir nokta oluşturur.

Seyahatlerini yazıya aktarırken halkların sosyal özellikleri yanında bulundukları yerin coğrafi özelliklerini de mümkün olduğunca doğru bir şekilde eserine yazmaya özen göstermiştir. Bu yönüyle Evliya Çelebi’nin Mekke coğrafyasını en az bir coğrafyacı kadar dikkatle gözlemlediği anlaşılmaktadır. Buna karşın o, karşılaştığı halkların tarihi özellikleri konusunda aynı şeyleri söylememiz bazen mümkün değildir. Çünkü aktardığı

bilgiler daha çok dönemin efsanevi anlatımlarına karışmış, halk etimolojileriyle süslenmiş ve kişisel gözlemleriyle betimlenmiş haldedir. Evliya Çelebi'nin halkların tarihiyle ilgili verdiği bilgiler modern araştırmalarla karşılaştırıldığında onun bu konuda verdiği bilgilerin yüzeysel olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle bu yönden verdiği bilgilere daha dikkatli bakmalıyız. 1673 yılında hac farzını yerine getiren EVLİYA Çelebi'nin eserinin en renkli ve dikkat çekici tablolarının yer aldığı IX. cildi aynı zamanda tek başına ayrı bir "Hac Seyahatnâmesi" olarak dakabuledilir. Bu Hac yolculuğunda EVLİYA Çelebi'nin ortaya koyduğu Hac Seyahatnâmesi orjinalliğiyle birlikte pek çok ayrıntıya da yer verdiğini tespitlerimizde ifade etmiş olduk. Hac niyetiyle ziyaret etmiş olduğu özellikle Mekke şehri ve yolculuk güzergahındaki şehirlerin genel görünüşünden, eserlerinden, tarihinden, toplumsal dokusu ve ekonomisinden bahseder. Bu şehirlere ait verdiği sayısal veriler çoğu zamanla abartılı, tarihe ve şehirlerin isimlerine dair vermiş olduğu bilgilerse efsanelere dayansa da şehirler Evliya Çelebi tarafından kendine has bir güzellikte anlatılmıştır.

Günümüz araştırmacıları tarafından Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerin bir kısmı abartılı olarak kabul edilse de bu durum Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin önemini azaltmaz.

Seyahatname'nin abartmalarının ve abartılı betimlemelerin yanı sıra çok önemli ve başka kaynaklarda bulunmayan bilgileri içerdiği ortaya koyduğu, hayal gücünden kaynaklanan betimlemelerin yanı sıra eserde yer alan bazı gözlemlerin de son derece güvenilir olduğu, kaynak karşılaştırmalarıyla ispatlanmıştır. Bununla birlikte Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerin hangilerinin gerçek olaylara dayandığı, hangilerinin ise hayal ürünü olduğu konusunu uzmanlar tarafından merak konusu olmuştur. Böylece seyahatnamede yer alan bazı çelişkilerin nedenini, yaşadıklarını dayandıracak mümkün olduğu kadar bol miktarda elle tutulur malzeme toplamak istediğine işaret etmişlerdir. Uzmanlar bu konunun da titizlikle incelenmesi gerektiğini şart koşmuşlardır.

Bununla birlikte kendisi gibi Mekke'ye seyahatte bulunmuş olan gerek arap gerek batılı gezginlerin eserleriyle karşılaştırıldığında benzer tespitler yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Hac Seyahatnâmelerle ilgili eser veren diğer yazarların EVLİYA Çelebi ile üslup farklılığı bu çalışmanın diğer bir konusu olarak inceledik. İbn Cübeyr, İbn Battuta'nın eserleri ve üslupları EVLİYA Çelebi Seyahatnâmesiyle karşılaştırdık. Genelde yer alan bilgilerin ortak olduğunu tespit etsek de yer yer aynı konu hakkında çok farklı noktaları da yakalamış olduk. EVLİYA Çelebi, çoğu zaman seyahatlerini üst düzey yöneticilerin hemen yanı başında geçirdiği için konumuz olan Mekke bölümünde şahit olduğumuz sürece üslubundaki resmîyet dikkatimizi çeker. Fakat bu anlamda İbn Battuta ve İbn Cübeyr'de olayların ifade edilişindeki sadelik ve içtenlikten birşey görmek mümkün değildir. Yani EVLİYA Çelebi'nin eserinde, gerek İbn Cübeyr'deki gerekse diğer Hac seyahatnâmeleri kaleme almış diğer seyyahlarda hissedilen alçakgönüllülük görülmez. Yine Ludovico de Varthema, Joseph Pitts, Ali Bey el-Abbasî, Johann Ludwing Burckhardt, Richard Burton gibi yabancı seyyahların Mekke ve özellikle Hac ibadeti ile ilgili gözlem ve düşüncelerine yer verdik. Bu seyyahların eserlerini incelediğimizde yakaladığımız ortak nokta genelde çok fazla abartıya, yanlışa ve taraflı bir üsluba sahip olmalarıdır. Böylelikle Mekke ve Hac konusunun, başta EVLİYA Çelebi Seyahatnâmesi olmak üzere diğer kaynaklarda nasıl ele alındığının karşılaştırılması yapılmıştır.

Bununla birlikte Evliya Çelebi'nin zaman zaman subjektif yaklaşımlarda bulunduğunu yer yer kendi görüşüne uygun olmayan noktaları eleştirdiğini de görmekteyiz. Ayrıca Evliya Çelebi'nin Mekke'ye dair tespit ve tasvirleri son derece canlıdır. O, gördüğü insanları kıyafetlerinden yüz şekillerine kadar ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. Aynı şekilde yenilen yemeklerin içeriğinden, giydikleri giysilerden, alışveriş kültüründen varıncaya kadar pek çok konuyu ayrıntılı olarak betimlemiştir. Bütün bunlar arasında onun tasvirlerinde abartıya kaçtığı düşünülse de aslında bir başka

halkı ilk defa gören birinin genel şaşkınlığını düşünürsek bunu normal karşılayabiliriz.

Aslında bizim çalışmamızde incelemeye çalıştığımız gibi bu konunun bazı makalelerde incelendiğini biliyoruz. Bu güne kadar Evliya Çelebi Seyahatnamesi üzerine çok miktarda araştırma yapılmıştır. Bunlardan bazılarında eser günümüz Türkçesine çevrilmiş, bazılarında ise eserde yer alan bir bölgenin veya şehrin ayrıntılı incelenmesi yapılmıştır. Seyahatnamede yer alan hemen her çeşit konularla ilgili makaleler yazılmakta, konferanslar düzenlenmektedir. Bütün bu çalışmalar sayesinde Osmanlı coğrafyasının XVII. Yüzyılı hakkında Evliya Çelebi‟ nin gözünden tarihi ve kültürel olarak şehirleri, dili, mimarisi, ticaret hayatı gündelik yaşamı, siyasal olaylar hakkında geçmişini incelemek, diğer kaynaklarla karşılaştırma yapmak mümkündür. Bu konunun bir çalışmain hacmini aşan bir çalışma olduğu görülmüştür. Bu tarz şehir tarihi çalışmalarında sadece incelenen seyyahın anlattıkları değil, o şehirle ilgili farklı seyyahların eserleriyle de kıyaslamak gereklidir. Bu da seyyahların aynı meseleye farklı bakış açılarını gösterecek olup bu tarz çalışmalara daha çok katkı sağlayacaktır. Örneğin; Robert Dankoff'un Bitlis ve Diyarbakır üzerine çalışmasında aynı şekilde Nuran Tezcan'ın Manisa ve Korkut M. Buğday'ın Anadolu çalışmasında birer şehir tarihçiliği örneği görüyoruz. Bütün bu çalışmalar Evliya Çelebi Seyahatnamesine olan bakış açımızı değiştirip ve bu eseri daha iyi anlamamıza katkı sunmaktadır. Aslında çalışılan bu şehirlerin yeni kaynaklar ışığında Evliya Çelebi'de şehirler başlığı altında yeniden incelenip gözden geçirilmesi her şehrin müstakil bir kitap olarak sunulması konunun doğru bilgi uzmanları tarafından istifade etmesi açısından çok önemli olacaktır. Bizim burada söylemek istediğimiz bu çalışmaların toptan değil de kısım kısım detaylı ele alınması şehir tarihçiliği açısından çok önemli katkılar sunacak olmasıdır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi üzerinden Mekke şehrini ve oradaki yönetim, ilim ve dini hayatın özellikle hac farzının nasıl yapıldığını ele aldı-

ğımız bu çalışma XVII. yüzyıl bölge yaşantısına dair önemli bilgiler ortaya koymakla birlikte eksik de kalmaktadır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde verilen bilgiler daha ayrıntılı ve uzun bir zamanda ele alınması ve diğer kaynaklar ile desteklenerek bölge üzerine yapılacak daha geniş kapsamlı bir çalışmaya muhtaçtır.

– KAYNAKÇA –

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed Şeybani, *el-Müsned,* şerhehu ve sanaa feharisehu Ahmed Muhammed Şakir, Dârü'l-Hadis, Kahire, 1995.

Akan, Mertcan: "Evliya Çelebi" nin İzmir" inden Dikkat Çekici Unsurlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* İzmir 2011, sy. XI/II, s. 196.

Akyüz, Vecdi: *Mukayeseli İbadetler İlmihali,* İz yay, İstanbul 1995.

Albayrak, Muzaffer, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Baskı Serüveni", *Evliya Çelebi Konuşmaları/Yazılar,* (haz. M. Sabri Koz) , Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 15-16.

Albayrak, Muzaffer, "Seyahatnâme sansürlendi, haczedildi, hatta hapsedildi!", *NTV Tarih 26,* İstanbul 2011, 64-66.

Ankâvî, Fuad Abdulhamit (v.1415/1994): *Mekke el-Hacc ve't- Tavafe*, I. bs. Daru Hudar, Beyrut, 1415.

Arıkan, Zeki: "Evliya Çelebi'nin Elmalı-Alanya Yolculuğu", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* Ankara 1988, s. 4, TTK, sy. 186-187.

Barthold, W: *İslam Medeniyeti Tarihi*, (çev. M. F. Köprülü), Akçağ Yay, Ankara. 1977, s.235

Baysun, Cavid: "Evliya Çelebi", *MEB*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, c. IV, s.400-109

Beyhaki, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali (v. 458/1066*): es-Sünenü'l-kübra,* Dâru'l-Marife, Beyrut, 1992.

Bidwell, Robin L: *Travellers in Arabia*, Beyrut; Garnet Publishing 1994.

Boks, Abdullah: "Arafat", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, c. III, s. 261- 263.

Bozkurt N.- Küçükaşcı M.S: "Mekke" (Giriş, Tarih, Fethi, İmar Faaliyetleri, İlim ve Kültür Hayatı), *DİA,* İstanbul 2003, c. XXVIII, s.558.

Bozkurt, Nebi: “Mescid-i Hayf“, *DİA*, İstanbul 2004, c.XXIX, s. 277.

Bruinessen, Martin Van: *Hendrik Boschten, Evliya Çelebi in Diyabekir*, Brill, Holland 1988, Vol. I.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu’s-Sahîh*, el- Mektebe-tü’s-Selefiyye, Kahire, 1980.

el-Cennâbî, Ali Hasan Câsim - Abdullah, Firdevs Yasin Humeyd, “İslâm Öncesi Arap Akidesinde Kabir”, çev. Mustafa İyidoğan, *ASD: Akademik Siyer Dergisi*, 1 (Ocak 2020), 155-173.

Cessas, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Dârü’l-Hilafeti’l Aliyye, Matbaatü'l-Evkafi'l-İslamiyye,Beyrut, 1335.

Cevheri, Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Farabi,*es-Sıhah Tacü’l-luga ve Sıhahi’l-Arabiyye (Sıhah)*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar. Matabiu Dârü’l-İlm lil-Melayiin, Beyrut, 1990.

Coşkun, Menderes: "Osmanlı Türkçesiyle Kaleme Alınmış Edebi Nitelikli Hac Seyahatnameleri", *Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi,* Ankara 2002, sy. XI, 806-814.

Coşkun, Menderes: “Seyahatnâme (Türk Edebiyatı)“, *DİA,* İstanbul 2009, c. XXXVII, s.13.

Dankoff, Robert: "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. X, s. 272

Dankoff, Robert: "Şu Rasadı Yıkalım mı? Evliya Çelebi ve Filoloji," *Evliya Çelebi Konuşmları/Yazılar,* haz. M. Sabri Koz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,2011, s.129.

Dankoff, Robert: "The Seyahatnâme of Evliya Çelebi as Literary Monument”, *Journal of Turkish Literature 2* (2005), s.75

Dankoff, Robert: *Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, çev. Müfit Güntay, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010.

Demir, Uğur "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ne İntikali Meselesi", *Osmanlı Araştırmaları*, 2012, sy.39, s.205-216

Demir, Uğur: "Yasaklanan ve Sansürlenen Bir Kitabın Macerası:Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin İlk Baskıları", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 2015, sy.46, s.195.

Demir, Uğur: "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Bilinmeyen Sahibi: Moralı Beşir Ağa," *Evliya Çelebi Atlası*, (ed. Coşkun Yılmaz), Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2012, s.176.

Doç.Dr İsmail Karagöz, Mehmet Keskin, Doç.Dr.Halil ALTUNTAŞ, *Diyanet Hac İlmihali,* DİB Yayınları, Ankara 2013 , s.32-35.

Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen,* I-V. İstanbul:1412/1992.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*,Yeni Mealli Türkçe Tefsir, Matbaai Ebuzziya, İstanbul, 1935.

Erdoğan, Mehmet: *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, II. bs., Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.

Eren, Hasan: "Evliya Çelebi ve Anadolu Ağızları", *Bilimsel Bildiriler*, TDK Yayınları, Ankara 1972, s.113-119.

Eren, Meşkure: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerine Bir Çalışma,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaa, İstanbul 1960.

Ertaş, Mehmet Yaşar: Kağan Eğnim, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hastalıklar" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Denizli 2011, sy. X, s. 87.

Erünsal, İsmail: "Osmanlı Münevverinin Evliya Çelebi'ye Bakışı", *Evliya Çelebi Atlası,*(ed. Coşkun Yılmaz), Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2012, s.217.

Evliya Çelebi,: *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*,(Yayına Haz.: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstabul 1998, c.II.

Evliya Çelebi: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (Yayına Haz.:Seyit Ali Kahraman Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, c.I.

Evliya Çelebi: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Yayına Haz.:Seyit Ali Kahraman Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, c.III.

Evliya Çelebi: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Yayına Haz.:Seyit Ali Kahraman,Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, c.VI.

Evliya Çelebi: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Yayına Haz.:Seyit Ali KahramanYücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, c.VII.

Evliya Çelebi: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Beşir Ağa 448-452, c.IX.

Evliya Çelebi: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-dizini. Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, vd. İstabu Yapı Kredi Yayınları, 1996-2007.

Evliya Çelebi: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Topkapı Sarayı Kütüphanes Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 numaralı yazmaların mukayeseli transkripsiyonu-dizini,(Yayına Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), İstanbul 2005, c. IX.

Evliya Çelebi: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köşkü 306, c. IX.

Eyüp Sabri Paşa, *Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi Mir'ât-ı Haremeyn,* II.bs., (çev. Cihan Okuyucu), İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s.92.

Fayda, Mustafa: "Ebû Bekir", *DİA,* İstanbul 1994, c.X, s.101-102.

Fığlalı, Ethem R., "Ali", *DİA,* İstanbul 1989, c. II, s.371.

Gemici, Nurettin: "Evliya Çelebi Seyahatnâme'de Mekke ", *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi,* (ed.Nuran Tezcan ve Semih Tezcan) , T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2011, s.209-210.

Gemici, Nurettin: "Richard Burton Mekke'de", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* İstanbul 2014, sy.24, s.223-239.

Gemici, Nurettin: "Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt IX içinde Hz. Peygamber'in Na'şının Kaçırılması Teşebbüsü Anlatısı", *Evliya Çelebi Konuşmaları/Yazılar,* (Haz.: M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yay. İstanbul 2011, s.202-221 .

Gemici, Nurettin: *Osmanlı'nın Bilgeleri Evliya Çelebi*, İlke Yayıncılık, İstanbul 2017.

Gemici,Nurettin: "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hz. Peygamber ve Medine", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy.22, İstanbul 2010, s.260.

Günel, Fuat: "Hira", *DİA,* İstanbul 1998, c. XVIII, s.121-122.

Günel, Fuat: "Hicr", *DİA*, İstanbul 1998, c.XVII, s.455.

Hamidullah, M: "Huneyn Gazvesi", *DİA,* İstanbul 1998, c. XVIII, s.376-377.

Hamidullah, M: *İslâm Peygamberi*, Beyan yayınları, ,İstanbul 2014, c.I.

Harman, Ömer F., "Hac"(İslâm'dan Önceki Dinlerde Hac) , *DİA,* İstanbul 1996, c.XIV, s.382.

Itr, Nureddin: *el-Hac ve'l-umre fil fikhi'l-İslamî*, V. bs., Daru Yemame, y.y., 1995.

İbn Arabî, Ebû Bekir Muhammed b.Abdillah b.Arabî, *Ahkamu'l-Kur'an*, thk. Ali Muhammed en-Neccar, II. bs. İsa el-Babî el-Halebî, Kahire, 1967.

İbn Battuta*: Tuhfetü'n Nûzzâr fi Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar (The Travels of Muslim Voyager İbn Battuta 1304-1369),* Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul, baskı cilt imajas.

İbn Cübeyr*: er-Rihle, Endülüsten Kutsal Topraklara,* (çev. İsmail Güler), Selenge yay, İstanbul 2003.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, *el- Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-asar,* haz. Kemal Yusuf Hut, Dârü't-Tac, Beyrut, 1989

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Tefsirul Kur'ânil-Azim,* 5. bs., Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiye, Beyrut, 1996

İbn Kudame, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed, ***el**--Muğnî,* Mektebetü'r-Riyadi'l-Hadise, Riyad, t.y.

İbn Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b.Yezid er-Rebei el-Kazvini, *Sünen-i İbn Mace,* el-Matbaü'n-Nizami, Delhi, 1905.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab,* Dâru Sadır, Beyrut, t.y.

İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *Bidayetil müctehid ve nihayeti'l-muktasid*, Matbaati Mustafa el- Babî el-Halebî, Kahire, 1981.

İbnü'l-Hümâm, Kemaleddin Muhammed b. Abdi'l-Vahid, *Şerhu Fethü'l-kadir*, Matbaatü'l-Meymeniyye, Kahire, 1901.

İbrahim Rifat Paşa: *Mir'atü'l-haremeyn er-rıhlati'l-hicaziyye ve'l-hac*, Dârü'l-Mısri, Kahire, 1925

İnalcık, Halil : "Bir Musahibin Anıları ve Seyahat Notları", *Doğumunun 400. yılında Evliya Çelebi*, (ed.Nuran Tezcan ve Semih Tezcan),T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2011,s.335.

İnalcık, Halil:"Açılış Konuşması", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi,* (Haz. Nuran Tezcan), İstanbul 2009, s.13-14

İz, Fahir: "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi", *Tarih ve Medeniyet*, s. 709-733

İz, Fahir:"Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi,* İstanbul 1979, sy.7, s.61-79.

Kahraman, Seyit Ali: "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Yazılış Macerası", *Çağının Sıradışı Yazarı: Evliya Çelebi,* (haz. Nuran Tezcan) , Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s.209-210.

Kallek, Cengiz:"Biat", *DİA*, İstanbul 1992, c.VI, s.120-121.

Kandemir, M.Yaşar: "Fâtıma", *DİA,* İstanbul 1995, c. XII, s.219.

Karaarslan Nasuhi Ü: "İbn Cübeyr", *DİA,* İstanbul 1999, c. XIX, s.402.

Karacan Sami-Esin, Yüksel Güngör, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde İnanç Turizmi Açısından Hac Ziyareti" *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı,* İstanbul 2014, s.4.

KarakuyuMehmet, Faruk Sarıusta, "Şehir Tarihi çalışmaları ve Seyahatname'', *Doğumunu 400. Yılında Evliya Çelebi Sempozyumu Bildirileri,* İstanbul 2012, s.230.

Karaman, Hayreddin, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, Diyanet İşleri Başkanlığı yay, Ankara 2016, c.1, s.311-317.

Karamuk, Gümeç: "Evliya Çelebi'nin Kültür Tarihindeki Yeri Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış" *Nevin Önberk Armağanı,* Ankara 1997, s. 133- 145.

Kâsânî, Âlâuddin Ebu Bekr b. Mes'ud,*Bedâi'u's-Sanâî fî Tertîbi'ş-Şerâi'*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.

Kim, Sooyong: "Dünya Seyahat Edebiyatında Seyahatnâme'nin Yeri" *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi,* (ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2011, s.567

Koçu, Reşat E.: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 1*,Semih Lütfi Kitapevi,İstanbul 1943.

Kur'an-ı Kerim

Kuran, Ercüment: "XVII. Asırda Anadolu Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Çelebi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1988, sy. 4, TTK, s.247.

Kurşun, Zekeriya: "Seyyah-ı Alem Evliya Çelebi", *Evliya Çelebi Atlası*, (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2012, s. 86

Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b.Ahmed el-Ensârî,*el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an*, tahkik Hişam Semîrel-Buhari, Dâru Alemü'lKütüb,Riyad, 2003.

Küpeli, Özer: "Evliya Çelebi" nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler",*Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2011, sy. XI/II, s. 70-71.

Lowry, Heathv W*: Evliya Çelebi'nin Ayak İzlerinde,* (çev. M. Alper Öztürk), Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.

Mattock J. N. "The Travel Writings of Ibn jubair and Ibn Battüta", Glasgow University Oriental Society Transactions, Hertford 1965-66, c. XXI, s. 36, 38-39.

Meydânî, Abdülganî el-Ğuneymî ed-Dimışkî el-Hanefî:*el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb,* Mektebetü'l-ilmiyye, Beyrut, 1991

Nevevî, İmam Muhyiddin Ebu Zekeriyya Yahya, *el-Mecmu'şerhi'l-Mühezzeb*, Beyrut, Dârü'l-Fikr, t.y.

Nevevî, İmam Muhyiddin Ebu Zekeriyya Yahya, *Hac ve Umre*, Kahraman Yay, (çev. Mithat Acat), İstanbul 2013.

Öğüt, Salim: "İhram"*DİA,* İstanbul 2000, c. XXI, s.539-542.

Önkal A.- Bozkurt N.: "Cami"(Dini ve Sosyalkültürel Tarihi), *DİA,* İstanbul 1993, VII, s.47.

Öz, Şaban, "Siyer Literatüründe Mitoloji Metinleri Üzerine", *ASD: Akademik Siyer Dergisi*, 1 (Ocak 2020), 2-20.

Özaydın, Abdülkerim: "Hac"(İslâm'da Hac), *DİA,* İstanbul 1996, c.XIV, s.38.

Özçelik, Mustafa: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Mevlana, Mevleviler ve Mevlevihaneler*, Rumi Yay., İstanbul 2012.

Özkök, Salih: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Doğu Şehirleri (1641-1648),* Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Çalışmai, Kars, 2013, s. 23.

Pertev Paşa*: Seyahatname Evliya Çelebi b.Muhammed Zılli el-İstanbuli*, Süleymaniye Kütüphanesi, c.4.

Sarıcaoğlu, Fikret: "Melek Ahmed Paşa", *DİA,* İstanbul 2004, c. XXIX, s.42-44.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *el-Mebsût*, Matbaatü's-Saade, Kahire, 1906-1912.

Sır, Ayşenur: "Seyahatnâmenin Işığı Altında Evliya Çelebi'nin Ailesi ve Şeceresi"*, Doğumunun 400.yılında Ululslararası Evliya Çelebi Sempozyum Bildirileri,(*haz.Yusuf Akçay), Gelişim Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 324.

Stathi, Pinelopi: "A Greek Patriarchal Letter for Evliya Çelebi", *Archivum Ottomanicum,* Hungary 2005/2006, Vol XXIII.

Şavk, Ülkü Çelik: *Sorularla Evliya Çelebi, İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 İnsandan Biri*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2011, s. 9.

Şeker, Dursun A: "Müzdelife", *DİA,* İstanbul 2006, c.XXII, s.239.

Şener, Mehmet: "Mina", *DİA*, İstanbul 2005, c.XXX, s.96.

Şengül, İdris: "Tekâsür Suresi", *DİA,* İstanbul 2011,c. XL, s.339.0

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub el-Lahmi,*Mu'cemi'l-EvsatLit-Tabarânî,* thk. Mahmûd b. Ahmed Tahhan, Mektebetü'l Maârif, Riyad, 1985

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, I-XII, Daru'l-Kütübil İlmiye, I.bs., Beyrut, 1992.

Taeschner, Franz: *Das Anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen,* I: Leipzing 1924- II:1926.

Tanpınar, Ahmet H: *Beş Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Tezcan, Nuran: "Seyahatname'nin Yazınsal Değeri ve Osmanlı-Türk Yazınındaki Yeri",*Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi,* (ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı , Ankara 2011, s.573

Tezcan, Nuran: "Evliya Çelebi Ne Zaman Doğdu, Ne Zaman Öldü?", *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi,* (ed. Nuran Tezcan-Semih Tezcan) T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2011, s. 42.

Tezcan, Nuran: "Evliya Çelebi'den Kalan Belgesel İzler", *Doğumunun 400. yılında Evliya Çelebi,* (haz. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan),T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2011, s.68-69.

Tezcan, Nuran: “Evliya Çelebi Seyahatnâme'sinin Hammer-Purgstall Tarafından Bilim Dünyasına Tanıtılması Hakkında", *Osmanlı Araştırmaları,* İstanbul 2009, sy.34, s.203.

Tezcan, Nuran: “Seyahatnâme“ *DİA,* İstanbul 2009, c. XXXVII, s. 16.

Tezcan, Nuran: “Seyahatnâme'nin Genel Yapısı, Önemli Yazmaları ve Baskıları“,*Doğumunun 400. yılında Evliya Çelebi,* (ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan) , T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2011, s.119.

Tezcan, Semih: "Bir Dahinin Seyahatnamesi", *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi,*(ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2011, s. 16.

Tezcan, Semih: "Evliya Çelebi'nin Doğum Günü", *Toplumsal Tarih,* İstanbul 2011, sy. CCVII, s.64-67.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünenü't-Tirmizî,* thk. Muhammed Şâkir,Dâru'l-Fikr,Beyrut, t.y

Tutu, Sıtkı Bahadır: "Evliya Çelebi Kaleminden Batılı Müzik Unsurları",*Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* İzmir 2011, sy. X/II, s. 216.

Ünal, Halit: “Cem“, *DİA*, İstanbul 1993, c.VII, s.277.

Ünal, Sadettin: “Kâbe“, *DİA,* İstanbul 2001, c. XXIV, s.16.

Yaşaroğlu, M. Kâmil: “Mürselât suresi“, *DİA,* İstanbul 2006, c.XXXII, s.55.

Yavuz, Hilmi: "Rasyonalite ve Masal Uydurma İşlevi Üzerine Notlar", *Evliya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları Bilkent Üniversitesi*, Ankara 2012, s.180.

Zahim, Abdullah b. İbrahim “Envau't-tavaf ve ahkâmuhu”, *Mecelletu'l buhusi'l-İslamiyye*, C:50, s.214.

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
SAMER

SAMER
KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

Merkezi KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma
SAMER

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
SAMER